

Агсаи үсейсенджытсе кәлм үй,
чыи сәрибарсен бынай кәй.

Эдмунд Берк

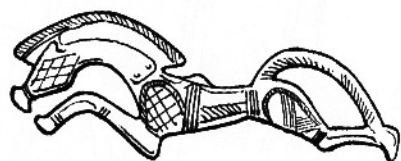
MAX ΔУГ

1

2002

НАША ЭПОХА

Издается с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ, ПУБЛИЦИСТИКИ

Главный редактор — Ахсар КОДЗАТИ

Редакция:

Ответственный секретарь, проза — Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия — Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет:

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОВЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Фарида ДЗАСОХОВА, Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСПАЕВ,
Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2002

МАХ ДУТ 1 '02

Джиппы уагъд цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

АИВ ЛИТЕРАТУРÆЙЫ,
ПУБЛИЦИСТИКÆЙЫ ÆРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Сæйраг редактор — ХЪОДЗАТЫ Æхсар

Редакци:

Бæрнон секретарь, прозæ — ГУСАЛТЫ Барис

Поэзи, драматурги — МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæйы лæгтæ:

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
ДЗАСОХТЫ Фаризæт, КОСТЫ Лизæ, КЪУСРАТЫ Анатоли,
НÆКУЫСАТЫ Наирæ, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2002

НОМЫРЫ ИС:

КОЦОЙТЫ АРСЕН: 130 АЗЫ

Дарддæр æмæ бæрзонддæр. Арсены хъуыдытæй	6
ÆЛБОРТЫ Хадзы-Умар. Мадæлты поэмæ	14
ХЪАЙТЫХЪТЫ Азæмæт. Зонд — хай, бæстæ — хай	
Зæронд царды нывтæ	31
РÆМОНТЫ Геор. Фыдвæдæтты. Æмдзæвгæтæ	72
ЧЕРЧЕСТЫ Хъасболат. Æртæ цыбыр радзырды	76
ЧЕЛДЫТЫ-ГОДЖЫЦАТЫ Надя. Чи стæм? Æмдзæвгæтæ	84
ДЫГЪУЫЗТЫ Тенгиз. Уый атахт зырнаæгау. Æмдзæвгæтæ	86

ТÆЛМАЦТÆ

Ильзе ТИЛЬШ. Исдугтæ. Æмдзæвгæтæ	88
----------------------------------	----

АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД

ХЪАЗИТЫ Мелитон. Ирон хæзна. Дарддæр	95
--------------------------------------	----

ЛИТЕРАТУРÆЙЫ ФАРСТАТÆ

БИТАРТЫ Маринæ. Æмбисæндты тыххæй	122
ГУЫБАТЫ Людмилæ. Истори æмæ Хъуылаты Созырыхъойы каджытæ	125

НЕ 'ВЗАГ — НÆ ФАРН

ТЛАТТЫ Æмзор. Фæсномыг ныхас	130
------------------------------	-----

УИДÆГТÆ

САЛÆГАТЫ Зоя. Гвардийы капитан	136
--------------------------------	-----

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ	140
---------------------	-----

АРВИСТОН	148
----------	-----

ХУЫБЕЦТЫ Раисæ	158
----------------	-----

ХЪАЙТЫХЪТЫ Геор	159
-----------------	-----

КОЦОЙТЫ АРСЕН: 130 АЗЫ

ДАРДДÆР ÆМÆ БÆРЗОНДДÆР

Б

* * *

амбæрста цæукъа, уым... уыцы бæрзæндтыл кæй ис йæ цæрæн бынат. Æнæ баулæфгæйæ ауагъта йæхи размæ, — дарддæр æмæ бæрзонддæр сæрибары цардмæ уæгъды бæрзæндтыл.

*Цæукъа æмæ фыркъа
1939 аз*

* * *

Куыдфæнды уа, уæддæр промышленниктæ разæй уынынц мулчы денджызтæ æмæ ницæуыл ауæрдынц, афтæмæй кæнынц сæ хъуыддаг. Дидинæг æфтаудзæн нæ зæххыл хæххон промышленность; пайда исыны æнæфсис хуыцау скæндзæн йæхицæн кувæндæттæ æрды сæрибар фыртты ахстæтты, æмæ ралæудзæн æвзисты паддзахиуæг. Йæ фæздæг къæсы, йæ мæгуыр фынджы уæлхъус чи уарзы, чи цин кæны, «уæрæйдæ» чи зары, гутоны фæстæ æхситгæнгæ чи цæуы хъугомы, хæхты бæрзæндты йæ фосы фæдыл чи хæты, уыцы хæххон лæг бавзардзæн ног цард: уый ныууадздзæн йæ гутон дæр, фос дæр, зарджытæ дæр, йæхи ратондзæн æрды хъæбысæй æмæ сæрзилæн тахтæй уайдзæн фабрыктæ æмæ заводтæм. Уæд

рацæудзæн урсбоцъо зæронд лæг йæ фæндырима, æрбаддзæн дурыл, æруаддзæн къухтæ фæндыры тæнтыл, фæлæ йæм ничиуал æрцæудзæн, ничиуал хъусдзæн хуымæтæг таурæгътæ ныййарæг зæххы кадджын хъæбатырты тыххæй.

*Хæххон промышленности змæлд Ирыстоны
1900 аз*

* * *

Алы ран дæр хъæуыхицæуттæ æмæ буржуйтæ кæнынц æмдзæхдон... Ног нысангонд хъæуыхицау йæ куыстмæ нæма бавналы, афтæ йæхи ласын байдайы бонджынтæм. Æмæ куыннæ! Хъæуыхицауæн пайда у хъæздгуытæ æмæ тыхджынты фарс хæцын, уæд ын æнцондæр уыздæн иннæты рохтыл хæцын, тыхджынты фарс куы нæ лæууа, уæд та зын нæу æнæ бынатæй баззайын дæр. Буржуйтæн дæр хорз у хъæуы хицауадимæ хъæрмудæй цæрын, магуыр лæджы рагъыл сæ бадт æнцойдæр цæмæй уа, уый тыххæй.

*Нæ хъæуыхицæуттæ
1901 аз*

* * *

Шамил Барятинскимæ иу-æхсæз къæхдзæфмæ куы бахæццæ, уæд æнæдзургæйæ æрлæууыди. Хъыпп-сыпп никæцæйуал цыди.

— Шамил, — сдзырдта Барятинский, — æз дæм куы æрвыстон, уæд нæ разы кодтай фидауыныл, ныр уæддæр карды æхсарæй ист фæдæ.

— Фондз æмæ ссæдз азы фæхæцыдтæн, — загъта Шамил, — ныр базæронд дæн, мæ наибтæ дæр мыл гадзрахатæй цæуын райдыдтой æмæ мæ бон нал у хæцын.. Æнæуи дæр схъыг дæн мæ тых, мæ кадæй — мыд арæх куы хæрай, уæд уый дæр афтæ схъыг кæны.

Шамилы аластой уырдыгæй Уæрæсемæ, уым ын Калутæйы цæрынæн хæдзар радтой, пенси йын сæвардтой, æмæ уым æнцадæй царди. Уым цæргæйæ, Шамил уырысы адæмы хæстагдæр куы базыдта, йæ хæсты хабæрттæ-иу куы æрхъуыды кодта, уæд-иу афтæ дзырдта:

— Æз уырысы афтæ хорз куы зыдтаин, уæд нæ астæу хæст æппындæр нæ уыдаид.

*50-æм аз Шамилы æрцахсты бонæй
1910 аз*

* * *

Ирæды тыххæй усгур лæппутæ æнæ устытæй бадынц 30 — 40 азмæ; ирæды тыххæй бирæ чызджытæ æнæкуырдай баззайынц 30 æмæ фылдæр азты онг, бирæ дзы куырдуаты дæр фæбады дæстай азтæ. Афтæмæй аивгъуыйы фæсивæдæн сæ тæккæ хъаруджын, сæ тæккæ царддзаг афон.

Сæ хъару куы асæтты, сæ туг куы фехæлы, алы æвзæр низтæй куы ныррынчынтæ ваййынц, уæд нæм курынц лæппутæ ус, уæд нæм цæуынц чызджытæ чынды.

Афтæмæй цы сывæллæттæ гуыры, уыдон сæ мады гуыбынæй рынчынæй, удхъуагæй æмæ сæрхъæнтæй цæуынц, — бирæтæ дзы иу къорд азты йеддæмæ нæ ацæрынц, фылдæр дзы чи ахæссы, уыдон дæр ницы æнхъæлцау ваййынц.

Ирæды тыххæй сабыр кусæг лæппу сысты, бæхыл саргъ сæвæры æмæ давынмæ ацæуы, афтæмæй хуыснагадыл фæцахуыр ваййы æмæ ус æрхæссыны фæстæ дæр йе 'гъдау нал уадзы.

*Нæ фыдбылызты фылдæр
1910 аз*

* * *

Дуне куыд рагон у, афтæ рагон у «пайда» дæр. Уыди æмæ ис ахæм адамтæ, тыхсты бон чи баххуыс кæны лæгæн, æппын пайдайы мæт нæ кæнгæйæ. Уыди æмæ ис ахæм адамтæ дæр, пайдамæ куы нæ æнхъæлмæ кæса, уæд судзины йас æххуыс чи нæ фæуызæн тыхст лæгæн.

* * *

Ацы рæстæджы пайдагæнджытæ матыхау сбирæ сты æмæ расткусæг адамы стигъынц, зауатмæ сæ тæрынц.

Нæ æмбаргæдæр адамтæ рагæй æрдиаг кæнынц, куыд фервæзын кæной расткусæг адамы пайдагæнджыты ныхтæй.

Бахъуаджы бон æхца æнæ пайдайæ кæнæ чысыл процент-тыл кæцæй райса, ахæм бынат куы уа тыхст лæгæн, уæд æй æндæр ницы хъæуы, уæд ирвæзт у пайдагæнджыты ныхтæй.

Фæлæ уый кæм ис!..

Ис банчытæ, паддзахады банк æмæ æндæртæ дæр, фæлæ уырдыгæй дæттынц æхца æрмæст уыдонæн, зæххытæ, хæдзæрттæ кæмæ ис, мæгуыр расткусæг лæгыл та кæм æууæндынц!

Уымæ гæсгæйæ нæ æмбаргæдæр адæмтæ рагæй хъуыды кæнынц æмæ сæхи хъарынц хъæуты магуыр кусæг адæмы фæг банчытæ аразыныл.

Хъæууон банчытæ

1910 аз

* * *

Раджы, нæ хæхбæсты адæмтæ уыцы змæст куы уыдысты, кæрæдзи цæрын куы нæ уагътой, тынгдæр та Цæгат Кавказы 'рдыгæй, уæд ирон адæмæй бирæтæ, сабыр царды фадат агургæйæ, лыгъдысты Хуссар Кавказмæ, Гуырдзыстонмæ. Гуыр-дзиаг æлдæрттæ уыдонæн лæвæрдтой цæрынæн се 'взæр зæххытæ. Уыдон уыдысты фылдæр дурджын, пыхсджын, цъыф-дзаст зæххытæ æмæ йе хуымæн нæ бæззыдысты, йе уыгæр-дæнæн. Фæлæ æрцæуæггæгтæн кæм уыди хорзæй æвзарæн — æрцардысты-иу уыцы æвзæр зæххытыл.

Хизанты тыххæй

1910 аз

* * *

Хæххон кусæг адæм рагæй зонынц, уыцы кæцæйдæр рап-парæцæгтæ нæ бæстæн фыдбылыз йеддæмæ хорз хъуыддаг кæй нæ сараздысты. Æмбæлы уый зонын нæ республикæйы хистæртыл дæр. Æмбæлы уыдонæн алфамблай акæсын. Хъуыд-дæгты сæр фæйнæ иу-дыууæ хионы ис, æмæ уый æгъгъæд нæу — кусæг аппарат иудадзыг ивын хъæуы.

Кæй дзы æрæвæрат, ууыл не стыхсдыстут, — мæнæ нæ ах-уыргондтæй бирæтæ æгуыстæй бадынц, цæсгомджын, æууæнк-джын адæм, нæ бæсты цард хорз чи зоны, адæмы мæт йæ сæры кæмæн ис, адæмы рисæй йæ зæрдæ кæмæн риссы. Паддзахы рæстæджы хæххон адæймагæн нæ бæсты бынат ссарæн нæ уыди — паддзахы сау куййтæ йæ ницы хъуыддагмæ уагътой æмгæрон. Ныр, Советон хицауады рæстæджы, хъуамæ афтæ мауал уа, хъу-амæ нæ бæстон адæмæн нæ бæсты кусыны фадат уа!

Ныфс нæ ис, æмæ нæ республикæйы хистæртæ ацы хъуыд-дагмæ æркæсдысты, — бонæддæдæр кæнын нæ хъæуы, тагъд аразинаг у.

Хæххон республикæ

1924 аз

* * *

Афтæ иннæ кусæндæтты дæр, — цыдæриддæр гæххæттытæ æрвитынц хъæутæм — иууылдæр уырыссагау. Уым сын хъуамæ хорз тæлмацтæ уа, кæннод кæрдзыны хондзысты фæткъуы, карчы та — бæлас.

Рагæй нырмæ нæ хуыздæр бæллиц уый уыди, æмæ нæ, магуыр адæмы хъуыддæгтæ аразгæйæ, тæлмацтæ æмæ писыртæ куынæуал хъæуид, æмæ хи æвзаджы руаджы адæмты культурæйæ хайджын куы бауайккой. Ныр нын уыцы фадат куы фæзынди Советон хицауады руаджы, уæд нæ не 'взаг цыма нæ хъæуы, уый хуызæн нæхи скоттам.

* * *

Æз уый зæгъын, æмæ нæ кæд зæрдиагæй фæнды нæ бæсты хъуыддæгтæ нæхи æвзагыл аразын, уæд фыццаджыдæр хъуамæ рамаерзæм кусæндæттæй уæрæседзауты æмæ къуыдиппыты.

Уыдон равзарын æппындæр зын нæу: иунæг бон сын экзамен ацаразын хъæуы, æмæ ныр уал азы дæргъы иронау дзæбæх кæсын æмæ фыссын чи нæ базыдта, уыдон сты уыцы къуыдиппытæ æмæ уæрæседзаутæ, кæцытæ кæнынц ирон æвзагыл «плевать».

Кæд æмæ афтæ зæгъынц, æмæ нæ нæ хъæуы хи æвзаг, нæ нæ хъæуы национализаци, уæд уымæй та æндæр хъуыдытæ гуырынц. Уæд адæмы дзæгъæлы фыдæбонæй марын нал хъæуы, скъолаты дæр дзæгъæлы ахуыр кæнæм ирон æвзаг, дзæгъæлы мыхуыр кæнæм чингуытæ æмæ газеттæ, уæд нын ирон æвзагимæ архайын уæлдай уаргъ хæссыны хуызæн у, æмæ йæ цас тагъддæр аппарæм, уыйас нын уыздæн хуыздæр.

*Ноджыдæр æмæ ноджыдæр
национализацийы тыххæй
1927 аз*

* * *

Рагæй-æрагмæ ирон адæм нæ фæрæзтой сæ дзырд, сæ фæндон иу кæнын. Хъаруджын адæм уæвгæйæ, ир никад бафæрæзтой хицæн паддзахад саразын, хи культурæ сравдз кæнын. Кæддæриддæр ирон адæм уыдысты иннæ паддзахадтæн дуаргæс, хъæбатыр æфсæддон, цæрдæг лæттадгæнæг, фырнымд узæлæг. Кæддæриддæр ирон адæм сæ цард æрвыстой кæйдæр фæсдуартты, æнхъæлмæ кастысты кæйдæр æппаргæ къæбæртæм. Кæм нæ балæууыдаид ирон лæг «кресты» гæбазы тыххæй, «молодец» фехъусыны тыххæй.

Фæлæ-иу ирон адамæн сæхиуыл исты фыдабон куы æрцъидис, уæд никуы зыдтой сæ зонд, сæ тых байу кæнын.

«Хæст дæлæсыхы ис, æз та уæлæсыхаг дæн. Кæдæм цæуын? Кæд знаг ардæм схæццæ уа, уæд æз дæр мæнæ!»

Афтæ уыдис ирон зонды ахаст.

Иугæйттæй... Хицæнтæй...

1928 аз

* * *

Æрæджы æмбырд уыди литературон æвзаджы тыххæй, уым бирæ зардарухсгæнæн ныхæстæ дæр фехъуыстам, иу чидæр дзы суанг афтæ дæр загъта:

— Ирон адам хъуамæ 99 æвзагыл фыссой чингуытæ!..

Куыд æхсызгон уыди уый æмбырдæн!.. Бирæтæн фырцинай сæ цæссыг дæр калди.

Фæлæ кæм нæ разындзæни галиу адам!.. Дыууæ-æртæ лæджы сыстадысты æмæ расидтысты:

— Бирæ æвзæгтыл фыссыныл куы схæцæм, уæд сæ иу дæр нæ ацæудзæн. Мах чысыл адам стæм, æмæ иуы фаг йеддæмæ не суыдыстæм. Иу чиныджы æвзагыл ныллæууæм æмæ йæ æмдыхæй размæ атæрдзыстæм!

Алырдыгæй сæхситт кодтой уыцы ныхæстæ дзурджытыл.

Афтæ сын хъуыди, — адам зардæйæн æхсызгон ныхæстæ кæнынц, уыдон та... пуй,налат!

Æз дæр, раст загъгæйæ, разы нæ дæн 99 æвзагыл. Æз хæссын æмбырдмæ ног ныхас: мах хъæуы 100 æвзаджы.

99 æви 100?

1923 аз

ДУБЛЬ ВЕ ÆМÆ ÆРТÆ ФИЛОЛОДЖЫ

Чысыл фельетон

Дуне арæст фæци. Хуыцау йæ фæллад уадзыны фæнд кодта. «Исты ма куы ацаразин», — загъта — æмæ бавнæлдта йæ веркстакмæ (мастерская). Фæхæст и тынг æвзæр фæрæтыл — фыдкъуымых æмæ дзыххъытæ. Æрцæфтæ кодта фæрæтæй зыкъуыртæ бæласы, æмæ дзы æртæ филолоджы агæпп ласта.

Бакасти сæм Хуыцау, æмæ йæ зæрдæ барухс и, загъта: «Нæмæнт адон дæр зæхх!»

— Уæдæ ма ноджы исты акæнон, — загъта Хуыцау. Уыцы къуымых фæрæтæй та æрцæфтæ кодта зыкъуыртæ бæласы, æмæ дзы Дубль Ве агæпп кодта — цæнкуылтæ æмæ пакахъус.

Æртæ филолоджы сагъдау баззадысты уый фенгæйæ. Уайтагъд æй базыдтой, уый се 'фсымæр кæй у — сæ туг, се стæг — раст сæхи хуызæн фыдзыкъуыр, фыдзона.

Æртæйæн дæр фыр цинæй сæ цæстысыгтæ парахатæй калдысты. Нал баурæдта йæхи Дубль Ве дæр — йæ цæстысыгтæ æркалдысты уарынау.

Бацыдысты йæм. Иу ын йæ иу къухыл ныххæцыди, аннæ — иннæ къухыл, æртыккаг та йын, фæстейæ цæугæйæ, иу къухæй йæ сæрмæ хурауон дардта, цæмæй йæ хур ма судза, иннæ къухæй та йын йæ фæдджитыл уæлæмæ хæцыди, цæмæй ма чъизи кæной.

Араст сты бульварыл. Наркомпросы смидæг сты æмæ сæ уарзон Дубль Вейы ирон дамгъæты æхсæн фидар æрбадын кодтой. Уый та мæнæ йæ портрет: W.

1923 аз

НОГ ДЗЫРДУАТ

Æвзаг — 1) адæймаджы буары хай, иуæй-иутæн дзыхæй æддæмæ нæ зыны, иуæй-иутæн та сахары иу кæронæй иннæмæ æххæссы;

2) адæмæй чи иуæвзагон вайы, чи та дывзагон.

Грамматикæ (Æлборт Барисы фыст) — иронау дзурын æмæ фыссын куыд нæ хъæуы, уый амонæн чиныг.

Дунейы фарн — ног хицау, нырма хæрз лæппу у, фæлæ ирон коммунистæ æмæ комсомолтæ æндæр ницæмæнуал кувынц.

Заседание — æвдæлон адæмæн дзæнгæдацæгъдæн æмбырд.

Ирон — ахæм адæмы мыггаг, æмæ дзы дыууæ адæймаджы иумæ куы фембæлынц, уæд кæрæдзи бахæрынц æмæ дыууæ дæр фесæфынц.

Коллеги — цæуæджы къахыл къодах.

Модæдартæ — мæнг коммунистæ æмæ сæ фæддзутæ. «Мах буржуази дарæс нæ дарæм», зæгъгæ, дарынц æнахъинон

сарыдарæс адли бырынчъытимæ. Сæ куыратты дæгътæ сын хæйрæг равзарынмæ хъавыди, фæлæ ницы йæ бон баци æмæ æгадæй фæлыгъди фæстæмæ дæлдзæхмæ.

Объединение — Цæгат æмæ Хуссар Ир уардонæй тæрхъус ахсынц.

Оратор — ривадæй зилæг куырой.

Рæстæг — маргъы мыггаг, кæмдæриддæр ын стыр кад ис Ирыстон йеддæмæ.

Фарн — маргъы мыггаг, къæбæда ныхас кæм хъуысы, уырдыгæй дард айсы йæхи.

Фæндыр — афтид хæдзарæн ирхæфсæн дзаума.

Цæсгом — адæймаджы буары хай, иуæй-иутæн ис, иуæй-иутæн нæй.

Цæстыгæ — уынæн уæнгтæ адæймаджы цæсгомыл, уынынц æрмæст искæй сахъæттæ, искæй æвзæрдзинæдтæ.

Чъреба — Хуссар Ирыстоны сæйраг горæт, дзурынц дзы алы æвзагыл ирон йеддæмæ.

* * *

Нал ис ирон литературæйы иунæг уæйыг — Къоста, æмæ алы дзиглотæ сивæзтой сæ къубæлттæ, сдардтой сæ сæртæ — алырдыгæй алы хъæлæстæй дзурын байдыдтой:

— Æз драматург дæн!

— Æз беллетрист дæн!

— Æз — поэт!

Æмæ уыцы дзиглотæ æхсæнады тæрхонмæ цыфæнды рахæссæнт, алцæуыл дæр сын æмбæлынц æхсызгонæй, арфæтæй. Мадалон литературæйы тыххæй домаг хъуыды загъын сын нæу фæндиаг, былдауæн æмæ козбау ныхæстæй та æфсæрмы ничи кæны.

*Ирон интеллигенцийы хæстæ
1909 аз*

ДЕЛБОРТЫ Хадзы–Умар

МАДАЕЛТЫ ПОЭМАЕ

Мæ фыдымад Джиччи, дæ номыл
ныффыстон ацы поэмæ.

Йæ ныффыссын æмæ йын рухсмæ (Хуссар Ирыс-
тоны) фæндаг раттынæй къорд азтæ рацыд, фæлæ мæ
зæрдæ йемæ кæд нæ дзырдта, ахæм рæстæг мын ни-
куы уыд. Уæд æй райстон æмæ йыл ногæй бакуыстон.

Автор

Ныййарæг мад...

кæй туг æмæ ыстæг

мах иууыл иумæ стæм, —

æхсоны къæртт у уый,

нæ рын æмæ нæ сонæй

йæхимидæг цъæхарт уадзæг,

мæстæг,

Æнæуый афтæ сабыр æнгас дары...

Хъандзал æндон æруадз æхсоныл, —

зынгыстæлфæнтæй

срухс кæндзæн мæйдары.

I

Мæнæ гъе,

æрбамбырд сты

нæ армыдзаг бинонтæ

зымæгон тыхст боны фæстæ

нæ сабыр хæдзары:

Нана —

мæ фыдымад,

нæ зæронд пецы фарсмæ бады,

йæ урс дадалитæ

йæ кæрдæны бынæй

рухс фæлгъуыз дарынц.
 Йæ къухы цъындайы къæбæлтæ,
 бавдæлдысты,
 кæрæдзи дзыккутæ тонынц.

Дзыцца —
 мæ мад,
 изæрсарæй талынг къуымты
 йæ миты фæдыл, фынæндæргау,
 зилдху кæны,
 йæ къабайы уддзæф
 ныдзæвы мæ рустыл.

Бубу —
 ме 'фсымæр,
 нæ хæдзары фæдисон,
 куырыхон лæгау, фынджы уæлхъус бады,
 цыдæртæ чиныджы 'взагæй
 дзыбандытæ кæны.

Æз —
 хæдзары хъазæнхъул, саби,
 нæ мæм хауы азым,
 æнæмæт дæн, æвæлмон.
 Æхсæв хъарм фынтæ фенын
 Нанайы хъæбысы,
 бон кæрты амайын мæсгуытæ митын,
 хорз — кæд сæм нæ ныккæсы бонрæфты хур,
 науæд сæ уый —
 сызгъæрин тыхгæнæг —
 йæ зынг фæттæй басæтты 'мбойны.

Гино,
 дæлæ пецы бын Гино хуыссы,
 йæ цæстытæ — цъынд,
 нæ цæуы мыстыты фæдыл цуаны,
 нæдæр ын у стонг,
 нæдæр ын у уазал,
 йæ хъуыр-хъуырæй зарджытæ здухы...

Æмæ ма ноджы,
 куыд мæ рох кодта —
 Деуыр!..
 Куы хъусын йæ рæйын,
 уæд алидзы тас,
 æнæуи æхсæв
 æддæмæ нæ уæндын.

Кæй ном ма мæ ферох зæгъын?
 Мæ хъуыдыйы 'вæрæнтæ сгарын,
 æвзарын...

II

Мæ фыд...
 О, уыдис мын фыд дæр...
 Уæлæ Хъæлцийæн куы ис...
 Иууыл уымæй æппæлынц нæ хъæу:
 уый, дам, иу æхстæн немыцаг фрицтæй
 рамардта фараств,
 ноджы йæ кард уыд æрдæг, —
 лæгдзæгдæнтæ кодта.
 Уый тыххæй йын дунейы майдантæ
 æрцауыгътой йæ риуыл.
 Æрттивынц.
 Хъæлци схизы йæ хъæбысмæ
 æмæ сæ хъазы,
 дзыгъал-мыгъул кæнынц.

III

Мæ фыд!..
 Нæ, рох мæ нæ фæци,
 мæнæй ницы и рохы:
 асæрды цал айчы 'рыфтыдта
 зæрватыкк й 'ахстоны,
 цал лæппыны дзы атахт хуссары хъарммæ,
 цал къæхдзæфы ис
 нæхицæй уæлæ скъолайы къæсæрмæ.
 (Уым кусы ахуыргæнæгæй мæ мад).

Сæумæрайсом йæ фæдыл згъорын, —
 йæ разæй мидæмæ — гæпп,
 уадидæгæн партæйыл бадæг фæвæййын,
 стæй ма мæ расур ды, марадз!..

Æниу кæмæй дæн æз къаддæр!
 Æнæкъæрццæй зонын:
 «Кæй фырт дæ? — Толайы...»,
 «Гино», «Дзывылдар»,
 мæнæй ницы у рох æппындæр.

Мæ цæстытæ — ирд,
 фæцæйтæхы маргъ —
 йæ базырты тъæбæртт
 мæ цæстыты баззайы змæлгæ.
 Мæ зæрдæ доны æрттывдау — рæсуг,
 чысылдæр дзы исты ныххауæд, —
 байдайы уылæнтæ-уылæнтæ...
 Мæ фыд...
 уæдæ дæу куыд ферох кодтаин æз?
 Цæуылнæ дæ дарын мæ зæрдыл?..
 Архайын,
 æрымысон ын йæ хуыз,
 фæлæ нæй, не 'фты уый къухы.
 Зæгъынц:
 ныр цалдæр азы рацыд
 æмæ нæма сыздæхт хæстæй.

IV

Хæдзары судзы арт.
 Пецы фæрстæ сырх-сырхид зынг дарынц.
 Фæздæгдзæуæны фæздæг
 гуыр-гуыргæнгæ згъоры
 уæлхæдзармæ,
 уæлхæдзарæй, къæдз-мæдзытæгæнгæ, арвмæ.
 Уым, æндонуазал æрдынцарыл,
 ихы цæппузыртау,
 цъæх-цъæхид ыстыалытæ
 тары уылæнты ризынц...

Деуыр тыргъы хосы бындзыгыл хуыссы,
 йæ цъæхснаг хъыс-хъыс
 пецы фарсмæ нызæвы мæ хъустыл.
 Мидæмæ йæ нæ уадзынц, —
 уазалы, дам, ын хуыздæр у.
 Æниу мæ уырны?

Æз пецы сырх-сырхид фарс
 æндзарæнæй хафын,
 Зынджы стъæлфæнтæ ныццæхæртæ калынц.
 Хæцы мæм мæ мад...
 Мæхи та баппæрстон Нанайыл,
 йæ хъæбысы арфдæр ныгъуылын.

Нана —
 мæ цæугæ фидары ныфс,
 нæ сыхы лæппутæ мæ 'мризæджы ризынц йæ тæссæй.
 Ныр та мæ не 'ркодта хъуыды дæр.
 æдзынæгæй тары кæдæмдæр нымдзаст...
 Æрмæст йæ дæрзæг армытæппæн
 æруагъта мæ русыл
 æмæ, йæхицæн дзурæгау, бакодта:
 — Нæ мæ тавы арт...

— Нана, цытæ дзурыс, цытæ,
 дæ уæрджытæ фыртæвдæй куы судзынц.
 — Судзынц, Нанайы къона, судзынц,
 фæлæ зæрдæ нæ тæфсы...

Кæуындзæг йæ хъуыры фæбадт,
 кæуындзæг
 сагъæсты фæндаг ныхгæдта.
 Йæ кæрдæны къабаз
 ысхаста йæ цæстытæм,
 стъæлфыд йæ буар.
 Æз йæ хъæбысы ныттыхтон мæ сæр,
 джихæй æхсæвы сабырмæ хъуыстон.
 Æцæгæй уыд афтæ,

æви æгæр тынг æнкъуысыд,
 æгæр тынг нæрыди цæрддуне
 уынгæг зæрдæты дзынæзтæй
 нæ алфамблай тары æгæрондзинады
 æмæ ам, пецы цур,
 нæ къаннæг хæдзары?

V

Æхсæвтæ...

Æхсæвтæ...

Æнæнымæц дзагъырдаст æхсæвтæ...

Кæд уыдзæн,

кæд разындзæн сæ кæрон?

Æниу сæ райдиан кæм уыд?

Цæуынц æнæаскъуыйгæ,
 кæм хæхты цыргъытыл
 сæ сау фæрстæ хафгæ,
 кæм цъæх астымты,
 астæумæ хъамыл ыссæндгæ,
 фурдты, океанты лæгæрдынц.
 Цæуынц незамантæй
 мæйдалынг æхсæвтæ,
 уæззау æхсæвтæ...

Нана уыцы æнæивгæ бады,
 бады
 нæ къæсæры ихсыд къуыдырыл,
 мæйтæ, афæдзтæ,
 æнустæ нымайы...

Хæдзарæй чысыл æддæдæр
 фæндаджы рагъ
 хæмпæлгæрдæг банорста йæ быны.
 Дзæгъæлдзуйы синагтæ
 æрбахилынц къæйтыл,
 Быруйы дуртыл ысхылдысты,
 хъазуатæй фæбырсынц хæдзармæ.

Рæхджы ысхилдзысты кæултыл
цъæх-цъæхид æфсад
æмæ уым, уæле,
æрсадздзысты сæ тырысатæ...

Фæлм-мигъы къуыбылæйттæ
æгуыппæджы зылынц
Нанайы цæстытыл.

Æнусон рæстæг бацахст йæ сæрмæ,
бæзджын кæны боны рухс,
арвы калцæг ыл
уырдыгмæ згъæлы.

Ацыд йæ зынгхуыст хъæбулты кæстæр
иу æнаenom бон стæры
æмæ уæдæй нæма зыны.
(Ах, кæдæй,
кæдæй-нырмæ нæ зыны
йæ хъæбул Нанайæн!)

Бады Нана.
Нана æнусон у.
Мæхи Нана...

Æз æнхъæлын, —
зæххыл змæлæг куы нæма уыд, уæддæр
царди Нана.
Цыд куыроймæ,
хуыцаубонты тындзыдта сахармæ.
Йæ къахайст — рог,
йæ дзырд — уæззау.
Хъынцъым кодта, куыдта
æмæ худт,
цыма йæ зæрдæ мастæй
никуы ницы бавзæрста æппын.
Йæ кæуын — сусæг,
йæ худын та...
Куыд-иу худти кæл-кæлæй!

Нана æнусон у,
 Нанайæн нæй фæуæн,
 æнæ Нана цы хъуамæ кæна дуне!

Нæ сыхы чи цæры,
 нæ хъæубæстæ æгасæй,
 йæхи æмцахъхъæнтæ дæр, кæстæртау,
 Нанамæ бадзурынц æфсæрмхуызæй:
 Нана!
 Нана кæм и?
 Нана рацæуæд.

Æнæ Нана æхсæнгуывд нæй,
 æнæ Нана мæрддзыгой нæй,
 куы нæ бакæуа уый,
 иронвæндаг куы нæ акæна разæй, —
 мæрдадзы адæм
 сæ зæрдæбын цæссыг
 кæй хъарæгмæ фæкалдзысты æнæвгъау?

VI

Æхсæв йедзаг кæны тарæй
 йæ дардыл гарз.
 Æрбахъардта хæдзары къултæй
 мидæмæ, къуымтæм,
 ахоры алцы.

Атыхст Нанайы кæрдæныл.
 Куыд ыл узæлы!
 Йæхицæй у уый...
 Раджы йын æй схай кодта, —
 йе 'взонджы бонты,
 æмæ йын ныффæдзæхста:
 дар æй, ма йæ сис!..
 Дæ хъæбулты нæ уарзтай?
 Дæ цардæмбал дæ ферох ис, мыййаг?
 Æниу,
 ды сæ дзæгъæлы буц кодтай дæхи.
 Дæуæн ма баззади сæ ном, —
 сæ хъæстæ та мæн у.

О, о, ис фeroxгæнæн алцæмæн,
 куы цæрай, —
 зæронд хъæдгæмттæ байгас кæнын зонинц,
 уæлдайдæр та нæуджыты цур
 ныхъхъус вæййы сæ рис.

Фæлæ Нанайæн,
 уæ хорзæхæй,
 уæд та æмæ-иу уый ма дзурут!
 Æниу æнцад вæййы,
 æмæ æнхæлут...

Уæдæй фæстæмæ талынг
 куы ахизы нæ къæсæрæй сæурайсом,
 нæ хъæууынгтæй куы фæлидзы,
 уæддæр Нанайы сæрæй не скомы.
 Йæ урс дадалитыл ныддæлгом.
 Нанайæ хуры 'хсæн лæууы
 мæйдары сау мылазон.

VII

Нæ фæтæген цырагъ
 нæ дæргъæццон стъолыл
 йæхимидæг цъыс-цъысгæнгæ,
 уыраугæ судзы,
 зын ын у, бафæллад
 зымæгон даргъ æхсæвты
 бегарасыгъд кæнынæй,
 бафæллад хъæбысæй
 таримæ хæцынæй.
 Уæддæр йæ бон цы у,
 гъе уымæй хъуамæ судза
 цъындабийæг,
 æхсæвбадæджы устытæн,
 хъуамæ сура тар.
 Йæ авг кæм фæуынгæг хъуырдзæвæнау, —
 раст уым ыл
 сынт-милхуыз аныдзæвд мылазон, —
 уый тары къух

æрбаххæссыд рухсмæ,
 æмæ йыл авæрдта йæ дамгъæ:
 «Æз дæн уый, æз...» «Ды чи дæ?»
 «Æнцой,
 дæуæн тæригъæдгæнæг,
 æрулæф, бафæлладтæ...»
 «Ам цы агурис?»
 «Мæн зонынц ам,
 æз — а хæдзайраг, барджын».
 «Дæ ном?»
 «Цæй ном!
 Нæу алкаед мидисхæссæг ном...»
 «Æмæ цы у дæ мидис?»
 «Зæхх æмæ арвы астæу — сой,
 цæмæй кæрæдзи уарзой».
 «Цыдæр дæлгоммæ дзырд нывæндыс...
 зæгъ, чи дæ?»
 «Æз афтæ бирæ уарзын дæу,
 æмæ мын нæй дæуæй фæхицæн».
 «Нырма уал арв æмæ зæххыл тадтæ,
 ныр та мæн бауарзтай...
 Æз та æнхъæлдтон, —
 дæу хъуаг ницæмæй дæн мур дæр...»
 «Дæ ныхасмæ тъæпп ахауид æндæр,
 фæлæ æз мæхиуыл хæцын зонын...»
 «Кæннод?»
 «Быцæумæ нын куы асайа, мыййаг...
 Дæ уд зындоны цадмæ 'ппарыс...
 Æз та ма дын тæригъæд кодтон!»
 «Æгæр тынг дæ нæ бацыди мæ мæт?...»
 «Уæдæ — хорз!
 Къæйных кæм разындтæ,
 уым зон æххæст ма уый дæр:
 дæ ныфсы мæсыг ме 'рдонгты хъазуатæй
 ныр байдыдта йæ бындзарæй æнкъуысын.
 Бырсынц. Рæхджы сæ 'фцæджы сæрты ардæм дæр
 хъæуы
 мæ цæргæсты,
 згъæрбазыр цæргæсты...

Дæ дыдзы уд — æрдуйын хидыл — ауыгъд».

«Налат æвзагæй суасыдтæ, уынын,
мæрдон уддзæф æрбакалди дæ хъуырай.

Æргом ма зæгъ: цæй, чи дæ?!»

«Æз — Тар!»

«Ды — Тар?!»

Ныццæхæр калдта рухс:

«О, ма кæ... цæй, цы спыхс дæ?..

Дæ цæхæр — иуварс!..»

Йæ арм ныббыцæу кодта рухсмæ,

йæхæдæг ахылди фæстæмæ.

Ысныхæст къулыл, стæй,

хыр-хыргæнгæ æрбырыди уырдыгмæ.

Æрныгъуылд фисыны тымбылтæй,

цæмæй та раста ног.

Ныр ис, йæ къух цæуыл фæхæст уа, уый, —

мылазон — рухсыл.

VIII

Дзыцца нæма фæци йæ митыл зылд.

Сæумæраджы йæ хордонмæ хъæуы

(у хордонгæс дæр уый,

сæрд та нæ цæуы быдырай хъæумæ).

Цы кæна,

фæсивæдæй нал баззад ам ничи,

сæ уæзæгæй тæргай фæлыгъдысты цыма, —

фæстæмæ сæ нал фæкасти иу дæр.

Нæма фæсырх уыдзæн скæсæн, —

лæудзысты хъæуы адæм уым, —

зæрæдтæ, устытæ,

æнахъом сабитæ, — хуыссæг

сæ цæстытæй нæма фæлыгъд.

Сæ куыстмыздмæ сын

хоры муртæ, 'ндæр

куы нæ радта рæстæгыл, —

кæнынц фæстиат.

Стæй скъоламæ уайгæ.

Уым сабитæ æрæмбырд сты, æнхæлмæ йæм кæсынц.

Алчи сæ æрхæссы йемæ
йæ хъæбысы æндзарæнтæ.
Æниу цы схъарм кæндзæн быдыргъы!

Фæлæ тыхст лæг
æрхъуыдыджын кæм нæу:
стæвд кæн æндзарæнтæ пецыл,
стæй сæ, партæйыл куы бадай,
уæд арæхстгай дæ быны бавæр.

К

Йæ къухтæ ризынц адæргæй,
цæмæ нæ февналы — æрхауы,
йæ чындздзон тæбæгътæй уал иу
лыстæг ызгъæлæн баци зæххыл.

Хæцы йæхимæ:
«Уый циу?
Дæ бон дæхи уромын ма уæд!»

Фæцыд та къусты хъæр,
сæ фæдыл
уидгуытæ ныггæр-гæр ластой:
«Уæуу!
Мæ къухтæ, сыджыт уыл ныккæлæд!»
«Уадз сæ, —
дзуры йæм Дзыцца, —
райсом та ныл бон куы кæны, чындз...»
«Бæргæ... — зæгъы йæ мид-зæрдды, —
бæргæ...»

Х

«Кæм дæ, мæ цæугæ хох,
мæ боныл?!
Кæм дæ, мæ лæугæ маесыг, кæм?!»
Хæцыди исдугмæ йæхиуыл,
фæрæзта цæстысыг ныхъуырын,
фæлæ, кæрдзыны хусау, хъуыры
ныффидар сагъæс.

«Ныр цал боны 'мæ
 цал æхсæвы 'нæ дæу
 мæ удыл уазал уаргæтæ цæуынц!»—
 лæдæрсы сусæг цæстысыг
 æмæ йын
 йæ уадултæ
 æлхысчъытæ кæны.

«Кæм дæ?» —
 Уый дзуры зæрдæ,
 былтæ та ныммы ысты.
 Æрмæст сæхимидæг цъæх пиллон уадзынц
 æмæ сыл цæстысыг фыцы.

«Кæм дæ?!
 Тæргай мæм истæуыл фæдæ, —
 цы уромы дæ фыстæджы хъæмæ?
 мæ амонды стъалы,
 кæм судзы а уазал æхсæв?
 Кæдæм дæм фехъуысдзæн мæ хъæр?
 Уæд та фынагъдауæй фæзын, —
 дæ цæсгоммæ дын бакæсон, — фæллад дæ,
 йе фыдхуыз?...»

X

Æнхъæлдæн бафæллад Нана...
 Æрсæлæф ме 'фсымæр дæр уæртæ,
 ивазын байдыдта йæ ком.
 Кæд йе 'фсæртæ æрæвæрид кæрæдзиуыл —
 сæ тæхынæй æрбадиккой
 дыдынбындзытæ къуымты...
 Нана бийы.
 Кæрæдзи сурынц къæбæлтæ-чызджытæ
 мусы чылтыл, —
 урс къабаджын аргъæутты быцентæ.
 Чызг а ныр баййафа-иу йе 'мбалы,
 фæтъæбæртт ласы уый,

цæст нæ хæцы
тагъд къæхты згъордыл.

Кæнынц сыбар-сыбур йæ былтæ,
цыма кæлæнтæ кæны чызджытæн.
Нымайы: «иу... дыууæ... æртæ...»
Æхсæрдæсмæ нымайы,
Æхсæрдæс цæджы ахизын хъæуы
алкаей дæр къаннаг чызджытæй.

Гино, мæхи Гино,
фынæй кæныс æви?
Цы уæлдай у дæуæн та —
æхсæв уа — бон?
Охх, зивæг кæныс...
Уадз, уадз,
аргъæуттæ нывæнд,
дæу хъыгдарын нæ фæнды мæн.
Дæуæн дæ бар
цы бæстыл цæуы, уырдаг
мæ къах дæр æз нæ бавæрдзынæн.
Уым фæндæгтæ сты
тинтычыйæ астæрд,
уым хæристæ —
тæккæ стырдæр бæлæстæ.
Сæ быны ахстæтты —
дзыгъуырбазыр уæрццæтæ.

Рæувад мыстытæ рацæйцæуынц хуымы,
сæ разæй — мадæл мыст:
«Мæ хуртæ, — дзуры сæм, —
ма, ма хъыгдарут Гинойæн йæ рæуфын,
Гино — стыр паддзах, улæфы.
Фæлтау йæ алыварс æркафут,
куыд сыста рог дымгæ уæ гæккытæй.
Гинойæн — сатæг уæлдæф,
æнцойад — Гинойæн...

XII

Пецы дзыхæй
 хус æндзарæны пæртт-пæртт
 гæзæмæ рухс къулыл
 йæ тыбыртæ цæгъды.
 Уый суджы уд кæны
 йæ мæлæты хæдразмæ
 фæстаг уысмы
 зындисæны кафт, —
 куыд ныффысса
 йæ удвæдисы
 хæлбурцъ-æлхынцъытæ
 фæлурс чъырыны къулыл,
 уазал къулыл
 цæхæрзæрдæйы кафт...

Фæллад фæтæгены цырагъ
 йæ рагон сагъæсты
 æнусты талынджы фæцæуы,
 йæ рухс къоппа ма дардæй,
 фæрухс-фæмынæггæнгæ, 'рттивы.

XIII

Æрмæст ма
 кæрдзындонæй къулы астæу,
 фисыны,
 нæ фынæй кæны Тар.
 Æнусон Тар,
 æрыгон Тар
 нынныгуылд уым...
 Куы 'рсабыр вæййы хæдзар,
 уæд уый — йæ уд, йæ дзæцц,
 уæд райдайы
 йæ хъæлдзæг рæстæг Тарæн...
 Йæ цæстытыл мæхи ыскъуырын,
 нæ мæ фæнды, кæсон сæм, уый,
 фæлæ мæ уыдон
 сæхимæ сусæгдзинадæй æлвасынц.
 фæлдурæджджын сырды мыггаг
 йæ цармы мидæг 'рæмбæхст.

Хатт расты, рабады,
 йæхи нысхъæл кæны —
 нæрæмон сфинкс.
 Сындæггай,
 суанг царды онг,
 æнæхъæн фисын бамбæрзы йæхицæй,
 стæй та æрныгъуылы фæстæмæ.

О, уым цыдæр,
 æнахуыр цыдæр бамбæхст.
 Æз ын йæ дзабыртæ дæр федтон
 айфыццаг,
 мит куы нæма уарыд, уæд,
 хъæуы фале —
 ададжы фæрскъæйыл.

Мæ сæгъахсæн
 сæ хъусты атыстон
 æмæ сæ рахæссын нæхимæ,
 цыма хæзна.
 — Кæдæм сæ хæссыс,
 Маммийы сты уыдон! —
 Хæрхæмбæлд мыл фæци Дзыцца
 нæ кæрты раз.

Уайтагъд сæ феппæрстон,
 мæхæдæг лидзынмæ фæдæн:
 — Мамми, Мамми!
 Уый Мамми у, —
 нæ къуымы чи 'мбæхсы ныгъуылдæй.
 Охх, уæд та
 куы нæ-иу кæнид талынг!

XIV

Бондзирдзурты
 куы раст кодта йæ хъæбулы
 (мæнæн мæ фыды) хæстмæ,
 Нана уæд систа сау кæрдæн йæ сæрæй:

— Дæлзæхх фæу!
 Фыццаг хатт уал азы фæстæ
 æркодта урс кæрдæн йæ сæрыл...

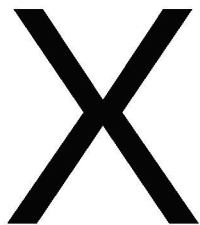
Фæлæ уый, Тар,
 йæ фæдыл ахъуызыд уæддæр.
 Цыди йæ фæд-фæд,
 куы та фыдхъуонау йæ фæрсты
 æмæ йын сусæгæй
 йæ зæрдæмæ лæбурдта,
 куы та-иу абадти
 йæ дыууæ 'рфыджы астæу,
 йæ цæстытыл ын
 сау, сынты базыртæ 'мбæрзгæ,
 лæсыд йæ сæрты, мигъау,
 къуыбылойау тыхсти йæ къæхтыл.
 Йæ уды джитæнтæй
 фæндаггæрон кæлдымыл æрхауд.

Йæ цуры стымбылтæ ис уый дæр,
 цъæх кæрдæджытæ ссæндгæ.
 Лæууыд йæ иннæ фарс
 йæ хæствæдисон фырт.

Уыдзæн ма

ЗОНД-ХАЙ, БАЕСТÆ-ХАЙ

Зæронд царды нывтæ

Хъанцау æмæ Хъануат рухсаг уæнт, мæрдты се стæгдар дæр нал ис: Къорайы уæлмæрдты сæ ингæнтæ зæххимæ кæд сæмвæз сты, уый хистæртæй дæр ничиуал хъуыды кæны. Фæлæ сæ кой хаттæй-хатт хурбадæны, цыргъæнхъызт къуымæлы бынты хуызæн куы схæлбурцъ кæны, уæд сæ нæмттæ билцъ суадзæгау базмæлынц.

Дзурынц, зæгъгæ, дам, Хъанцау уыди арсы хуызæн хъуынджынрус, ставд хъамбулджын лæг. Гæмæх æрфгуыты сæрмæ ныллæггомау ныхы тæлм та уыдис йæ цыбыр зонды ирд æвдисæн. Йæ цæстæнгас та ахæм уæззау уыд, ахæм, æмæ дзы бирæгъ дæр мысты уавæртæм хæлæг кодта. Гъе, фæлæ дын сау куыстмæ та Хуыцау ахæм авæра! Йæ ныхмæ къамбецты цæд дæр не 'рлæууыдаид. Йæ рацыд, йæ ныхас адæмы 'хсæн тæхудиаг. Фæлæ йæ бинойнаджы æнаххосæй æгæр кæй æфхæрдта, уый тыххæй йыл хъæубæстæ мидæг бирæгъ — æддæ — фыс, зæгъгæ, гакк сæвæрдтой.

Хъануат — пумпуси дзулау фæлмæн-зæрдæ, æфсарм æмæ æгъдауджын сылгоймаг. Хæдзары йæ фезмæлд цыргъ æрцындзау рæвдз, бирæтæн фæзминаг. Йæ конд къæбæр та ахæм хæрзад уыд,

æмæ уый фых кæрдзыны раз уæлибæхмæ кæстæ дæр ничи фæкодтаид. Стæй тынг бæркадарм, рæдаукъух. Фæлæ йæ Мадымайрæм лæдзæгджын, цæвæгджынтæй кæй нæ сифтыхта, уым æмбæхст уыди йе 'намонды удаг. Ногтуыр-иу ын куы фæзынд, уæд, лæппу ценнæ у, зæгъгæ-иу æй Хъанцау фырнадæй æрдæгмард фæкодта, афтæмæй йæ царды бонтæ цæссыгкалгæ æрвыста.

Фыдуаг рæстæг кæмæн йæ сæр адауы, кæй та 'рмæст æлхыскъ ныккæны, афтæмæй цыди, уæдæ цы уыдаид. Гъе, æмæ мæнæ къуымбилджын фыс афæдзæй-афæдзмæ йе 'лвынæн бонмæ куыд фæкатай кæны, Хъануат дæр, чызг та мын куы уа, зæгъгæ, йе 'вгъæддон боны æрцыдмæ сæнчы хæтæлау тади. Фæлæ та йын æхсæзæм хатт дæр Мадымайрæм йæ лæджы зæрдæ нæ барухс кодта, æмæ Хъанцауы дзæккор къухы бын цы зæрдæ стæнæг, уый адæргæй ныпъпъæртт ласта. Хæдзар æрдиагæй байдзаг. Ногтуыр дæр сывæллон дæр æххормагæй мады узал риуыл йæ гыццыл уд систа, æмæ сæ мæрддзыгой адæм иу чырыны сæ сыджыты хайыл сæмбæлын кодтой. Мæгуыр амæлæг у, фæзæгъынц. Хъанцауæн сæлфынæгæй рахизынæн хорз æфсон уыдис. Æртыккаг сабаты кæндтытæ куыддæр фес-ты, афтæ йæ сусæг уарзон Анускъайы æрцæу-цæу кодта, æмæ Къорайы хъæуæй хъæрæ мигъ йæ сауутæ систа.

Ног цъылын мæрзаг у, Анускъайы цъылыны хыртт-хырттæй хæдзары мыстытæ дæр фæйнардæм лыгъдысты. Хъанцауы æнахъом сабитæ тæдзынæгæй цыхцырæгмæ бахаудтой, усы æвзагæй — фыды зæрдæ йæ зæнæджы 'рдæм хъæбæрай-хъæбæрдæр кодта.

Сывæллон хистæртæй хъарм ныхас, рæвдыд фæагуры. Хоты кæстæр Дуду Анускъайæ йæ мады мондæгтæ иста. Куы-иу ын йæ уæрджытыл ныттыхст, куы та-иу йæ хъæбысмæ тырныдта. Гъемæ дзы фыдыус йе 'сæфт фæдта æмæ йын хинымæры карз тæрхон рахаста. Иу изæр йæ моймæ Чермены цæссыгæй хорз фæкаст. Сабитыл дæр йæхи узæлæг скодта. Æхсæвæр сын ба-хæрын кодта æмæ сæ сæ хуыссæнты батылдта. Æмбисæхсæв сæ тæккæ тар фынайыл куы уыдысты, уæд гыццыл Дудумæ бахъуызыд. Базæй йын йæ улæфæнтæ æнгом сæхгæдта æмæ йæ бынтондæр куы фенуд кодта, уæд æнæмæтæй йæ лæджы фарсмæ йæхи ауагъта.

Æбуалгъ мийæн, æбуалгъ хъуыддагæн æнæбары æвдисæн фæци цæлхыдзаг мæй, фæлæ æнæтæригъæдджын сабийæн

баххуыс кæнын йæ бон кæй нæ баци, уый мæстæй йæ был ахордта, афтæмæй йæ арды цæхæртæ хъахбай сылгоймагыл ныккалдта:

— Дæ дзыхмæ къæбæр схæссынхъом куыд нал уай, афтæ дæ тугæйдзаг къухтæ бампылæнт! Сынтæгæй рахизынхъом куыд нал уай, дæ дыууæ къахы та афтæ бахуыскъ уæнт!

Фыдохы бон та Къорайы хъæуыл сау мигътæ сæхи æруагътой. Дудуйы тæригъæдæй Урсдон бандзыт. Сау хъæды æнусон бæлæстыл ризæг бахæцыд. Хæхтæ сæ урс сæртæ æркъул кодтой. Мæрддзыгой адæмы цæстмæ Анускъа дæ-дæ-дæйгæнгæ Дудуйы гыццыл чырыны размæ ирон фæндаг скодта. Хатгай-иу йæ сæры хилмæ дæр фæлæбурдта, фæлæ уыцы аразгæ митæ зæрдæйæ нæ цыдысты, никæмæ хъардтой. Дудуйы стъалы ферт-тывтæ æмæ йе 'дзард мады хъæбысы фæтары. Хъæубæстæ йын рухсаг загътой æмæ сæ хæдзæрттæм фæцыдысты. Уалынмæ Суары комæй сæлфынæг рацыд æмæ йын æнæхъæн къуыри банцайыны хъомыс нал уыд.

Анускъа банхъæлцау æмæ фырдиссагæй йæ сæр арвы мил-тыл ахафта. Чи зоны, йæ зæрдæйы дзæбæхæн хæхты сæрмæ æхсинæгау стæхид, Хъанцауы чызджытæ йе 'ккой пъæззытау куы нæ бадиккой, уæд. Æмæ хинымæры скæрды: багъæцут, æз уæ уæ хойы фæндагыл иугæйттæй фæдде кæндзынæн!..

Мæйдар сау хъæдæй æрбахъуызыди æмæ къуыртты бадаг сынтау Къорайы хъæуыл йæхи æруагъта. Æрдзæн цыма йæ къуди аныхтæуыд, уыйау ныхъхъус. Æрмæст ма уæлмæрдтæй хъуысти уыджы æнкъард у-у-у- æмæ комæй Урсдоны сыр-сыр. Къахырбыл мæй дæр та фæсхохæй йæ лопъо сæр сдардта æмæ Хъанцауты фæрсагыл йæ дынджыр цæст асхъаудта. Уым мидæгæй хоты хистæр йæ дæрзæг хуыссæны рафт-бафт кæны, йæ хъустыл уайы йæ мады фæдисхъæр:

— Борæхан, мæ хъæбул! Борæхан, мæ хъæбул!

Чызг къахæй сæрмæ дон фестади. Адæргæй фехъал, уæддæр мады фæлмæн хъæлæс йæ хъусты азæлыд:

— Мæ хъæбул, тæккæ райсом дæ хоты къухтыл ахæц æмæ дæлæсыхы мæ цæгатмæ лидзгæут. Хъусыс, Борæхан, уыцы ус бирæгъæн уæхи хæрын ма бауадзут!

Цæй фынай æмæ ма цæй æндæр! Чызгыл тæрстæ-ризгæйæ æхсæв бынтондæр ныддаргъ. Хур скасти, уæддæр ма йæ мады хъæлæс йæ хъусты азæлыд, æмæ йын фадат куы фæци, уæд йæ хотимæ уынгты дæлæмæ ныййарц сты. Фæлæ йæ дыккаг бон сæ хæдзары 'фсарм фæстæмæ раздæхта.

Рæстæг мæсыгамайæгæй уæлдай нæу. Чи цы аккаг у, уыцы бынаты алкæй дæр афоныл æрæвæры. Раст фыййæутты комдарæн æхсæв Анускъайы дæр йе 'вгъæддон бынатмæ баппæрста æмæ йын байраджы йас лæппу райгуырæд. «Судзаггаг зианты фæстæ хордзинад кæуыл æрцыд, ацы хæдзар дæр уый æмбал фæци», — Хъанцауы хъусы ивазгæ дзырдтой арфæгæнджытæ.

Хъанцауы хæдзары цыма сызгъæрин коцораджын лæппу райгуырæд, уыйау фырцинæй зæххыл нал хæцыд. Къæдзæхы йас гал акалдта, æмæ хъæубæстæ сойы аленк кодтой. Куывд номæвæрдзы тыххæй кæд нæма уыд, уæддæр хистæртæ хæдзармæ фæстауæрцы цæстæнгас аздæхтой, æмæ ноггуырдыл Гуыргъохъо, зæгъгæ, ном ныххуырстой, фæлæ Анускъайы уыдæттæ нал æндæвтой.

Фыдыусыл йæ тæригъæдтæ æртыхстысты. Йæ уайаг зæнгтæ, нуарджын цæнгтæ йæ коммæ нал кастысты. Йæ хуыссæны къодахау хуыссиди æмæ сын æхсæвай-бонæй фу-фу кодта. Хи къухæй йæ дзыхмæ къæбæр сисынхъом нал уыдис æмæ, ныронг йæ цæстытæ кæмæй рыстысты, йæ тутæрхæм ссыртæ кæмæ цыргъ кодта, уыцы æвзонг Борæханæн лæгъстæмæ фæцис. Уымæн дæр, мæгуырæг, цастæ йæ бон уыд, уæддæр-иу æй алы райсом дæр хъæрмуст донæй ахсадта, йæ хуыссæнтæ-иу ын бадзæбæхтæ кодта, хæринаг-иу ын бадардта. Йæ къухтæ, къæхтæ дæр-иу ын аууæрста, афтæмæй хъизæмайраг бонтæ адаргъ сты.

Мæйдар-иу йæ сау базырты бын хъæубæсты куы 'рбануæрста, нæзы цырагъты рухсытæ-иу куы 'рмынæг сты, уæд-иу сæйгæ усыл бынтон мæгуыры бон акодта. Йæ хъæбул Гогко дæр-иу æй нал æндæвта. Дудуйы æндæрг-иу æм куы иу къуымæй бадодой кодта, куы та йæм-иу иннæрдыгæй лæбурдта. Поджы ма йын-иу хуыссæг йæ донхуыз цæстытыл куы 'рцæйхæцыд, уæд-иу ын йæ улафæнтæ Дуду базæй ахгæдта. Адæргæй-иу ныцъцæхахст ласта, æмæ-иу йæ хъуырдухæнмæ бинонтæ дæр æгъуыссæг фæсты. Кæд мæм уыцы æнæнтыст нал уæндид, зæгъгæ, йæ нывæрзæны цыргъаг дæр бæргæ бавæрдта, фæлæ йын уый дæр куы ницы феххуыс, уæд Дудуйæн фынджыдзаг скæнын кодта. Хæларгæнгæйæ йын нылæгъстæ кæны:

— Фæрæдыдтæн, о уыцы гыццыл хуры тын... Гъемæ дæ Хуыцауæй курæгау курын, ныббар мын мæ тæригъæдтæ æмæ дын мæрдты урскъах бæхæй хæтдзынæн. Мæ дæндæгтæй дын цырагъдар уыдзынæн.

Уымæн фæзæгъынц, тæригъæд дуры гуыбыны дæр нæ тайы,

зæгъæ. Анускъа дæр дзы рæствæндаг нæ фæцис, фæсмонгондæй йæ лыстæны фæззыгон хъолойы сыфау баруад. Уæлæуыл кæд æнæтæригъæдджын сабиты туг баназынмæ хъавыд, кæд гыццыл Дудуйы лæппын фыдтæй дынджыр комдзæгтæ ныккодта, уæд ын ныр та сау мæр йæхи хъæбæр фыдтæ хордта.

Ныййарджыты тæригъæдтæ канд сæ цот нæ, фæлæ æвдæм фæлтæр дæр фæфидынц. Гуыргъохъо йæ фыды фисынтыл амæд, арсау ставд хъамбулджын бæргæ уыди, фæлæ йæ фæтæн риуы ахæм æнæныфс, тæппуд зæрдæ бацард, ахæм, æмæ хæмпæлы мыстау хæппæй дæр тæрсгæ кодта. Поджы ма йæ, йæ астæуыстæджы цы уæлдай хъул æрзади, уый ахæм æгуызæджы бынаты æвæрдта æмæ, йæ размæ амонды сызгъæрин къуыбылой куы батылдаид, уæддæр æм йæ зивæджы азарæй не 'ргуыбыр кодтаид.

Гуыргъохъо, домбай хъаруйы хицау уæвгæйæ, ахæм æнæныфс рахаста, æмæ-иу лæппутæй искæй йæ быны хъазгæйæ дæр куы аныгæдта æмæ-иу æм уый бынæй уæлæмæ куы бартхъирæн кодта, мæнæ дæм сыстон, зæгъгæ, уæд-иу иннæтæн, йæ сæккатæ уæдзгæ, лæгъстæ байддыдта, хæцут-ма йыл, æз алидзон, зæгъгæ.

Ирон лæгмæ фæстаджырæм цы зонд æрцауы, уый-иу æм раздæр куы уайд, уæд никæд фæрæдиид. Хъанцау тæригъæдджын кæй у, йæ цард йæхи къухтæй кæй сызмæста, уый йæм æрæджиу бахъардта. Йæхи æхсæвæй-бонæй æфхæрдта. Хъануатæй мæрдтæм хатыртæ куырда, фæлæ топпы дзыхæй нæмыг куы аирвæза, уæд æй цу æмæ æрцахс. «Лæппуйы дæр мæн азар басыгъта, мæн азар», — йæ хъуынджын рустæ хæрдмæ хафтæ æхсæвæй-бонæй йæхи хордта Хъанцау, афтæмæй æрхæндæг бонтæ сæлфынæггæнтæ æрвыста.

Атынæг йæ цъæх базыртыл схæцыд æмæ лæгъз быдыртæй хæхбæстæм тæхгæ, нæргæ сфæрдæг. Ахæм рæстæг адæм кæрæдзийæн тархæды бæлæстау ныфсы цæджындзтæ бастуы-хынц. Бадонмæ никæй фæвдæлы, фæлæ æввонгхор Гуыргъохъойы йæ къах аууонæй никæдæм хаста: райсомæй йын æртæх уыд, сихорыл — æнтæф, изæрæй та уазал. Хъанцау ын тæригъæд дæр кодта, мæстæй дæр æм фыхт, фæлæ йын иуахæмы йæ къахы уæлфадыл ныллæууыд:

— Лæппу, Уæллагкомы Гæлиаты хъæуы нæ хæстæджытæ Къалатæм мæмæ цал хатты уыдтæ?

— Бирæ хаттыты, баба.

— Уæдæ ацафон сæ къухтæм æмхасæнтæ фæкæнынц, уый зоныс?

Уартæ дын цæвæг барæвдз кодтон æмæ тæккæ райсом уыдонмæ гъæй кæн!

— Омæ мыл уыцы нарæг кæмтты дур куы ратула, уæд та?

— Уæд уартæ Тъæпæн хъæуы дæ бынат! Кæд дзы дæ хуызæттæ нæ уа, уæд-иу фæстæмæ раздæх, бамбæрстай!

— Ба-амбæ-æрстон, — йæ былтæ 'руадзы æмæ афтæмæй фæзæгты фырт æмæ, бабызау узгæ-узгæ, хæдзармæ араст.

Уыдис майдар æхсæв. Къорайы хъæу тар фынты аныгъуылд. Фæйнæрдыгæй хъуыстысты куыйты хæпп-хæпп, хæфсыты æнувыд хъуырруй, уыджы уæзбын у-у-у-, æмæ тæргайгопп хуыссæг Гуыргъохъойæ фæлыгъди. Цæстытыл уадысты зæрдæриссæн гуыргъахъхъ фæндæгтæ, хæрдтæ, уырдуытæ, æмуырдыг къулварс уыгæрдæнтæ æмæ йæ æнæныфс зæрдæ бынтондæр бамæгуыр.

Майдары сау базыртæ куыддæр зæххæй æнкъуысын байдыдтой, афтæ та бон дæр дзир-дзурмæ фæци. Раст уыцы уым хуыссæг Гуыргъохъомæ бахъуызыд æмæ йын йæ цæстытыл куы 'рцæйхæцыд, уæд налат фыды хъалæс бæстæ ацарыдта:

— Гъæй, хуыссæджы дзæкъул! Ракæс-ма, æмбисбон сси! Æви дын знон изæр цы бафæдзæхстон, уый дæ фæсонæрхæджы дæр нал и?!

Гуыргъохъо, фæстæмæ фæкæс-фæкæсгæнгæ, куыддæр хъæугæронæй ахызт, афтæ хуры тын хæхты бæрзонддæр цъуппыл сæууон гæлæбуйау абадт, æмæ йæ хуыз бæлццонæ цæвæджы фарсыл ферттывтæ. Арв скæсæнырдыгæй фæхъæлдзæгдæр, фæлæ æхсæвы тар æндæрг Гуыргъохъойы фæтæн цæстомыл ныффидар, афтæмæй йæ къахайст фыдæнæнгæнæгау нарæг комы хъалæсырдæм фæдаргъдæр.

Ацафон хохаг адæм цæвæгджын уазæгыл хæлоф фæкæнынц. Къалатæм дæр цыма æфцæджы дзуар æрфысым кодта, уыйау сæ сæгдзыд рагон хæдзар ныррухс.

Манæ ма нæм кæдæй-уæдæй нæ хæрæфырты лæппу фæзынд, зæгъгæ, Гуацци къулыл æвзалыйæ зылын хахх акæны, æмæ цыргъ карды бынæй нæл сæгъы мехъ райхъуысы. Быдирадджы цæвæг къухæй-къухмæ ацæуы, йæ хæрзхъæд ын чи ныхы бакъуырццæй фæлвары, чи та - уæзæй.

— Уæллæй, адон мын мæ цæвæгыл мæхицæй тынгдæр цин кæнынц, — йæ цъæх нымæтхуды бынæй сæм ныдздагъыр Гуыргъохъо.

Кафын мондагæй цъæх арт уадзæг сыхы фæсивæдæн дæр та

кадæй-уадæй æфсон фæцис. Уазæджы номыл хъазт ацарæзтой, æмæ сæ къæрццæмдзагъдмæ тызмæг хæхтæ дæр банкъуысыдысты. Хорасахуыз æврагъты дæр ирон фæндырты аив зæлтæ уд бауагътой. Дæларм-уæларм æрхæццыдысты æмæ арвы уæрæх тыгъдады нæртон симды бацыдысты. Лопъосæр мæй дæр бакъæбæлдзыг. Йæ хуызисæн сæм ныддардта æмæ йыл уæнтрог фæсивæды къамтæ истæйæ хæхты сæр æрбабон.

Æвæлтæрд Гуыргъохъойыл йæ фæллад æртыхст. Уæрагдзæф фæци æмæ ма дзы цæй кафаг лæппу, цæй хосдзау лæг уыдис. Æнæхъæн фондз боны сынтæгыл нæлгæфау фæрафт-бафт кодта. Куы рахызт, уæд та йæ нæл гæдыйау йæ къах уазæджы фынгæй нал хаста æмæ йæм иу райсом урсдадали æфсин Дзылхон бахатыд.

— Гуыргъохъо, мæ хур, уынгмæ дæр акæс, уынгмæ! Дæхи дзы истæуылты аирхæфс.

— Бæргæ, бæргæ, Нуца, фæлæ æнахуыраей мæ къæхтæ дуртыл къуырын, къулты та мæ сæр зилы.

— Æмæ уæдæ сом Гуацциитимæ уыгæрдæнмæ нæ цæуыс? Уартæ дæ цæвæг рагъæныл æртæхгæрдæгмæ йæ быцъынаг куы тоны.

— Уæллæй, Нуца, нæ зонын. Ныртæккæ мæхи уынгты афæлвардзынæн æмæ кæд фæцахуыр уаин, — бакатай кæны быдирæг лæппу æмæ, сынæр цæгъдгæ, кæртмæ ахизы.

Уыцы изæр канд Къалатæ нæ — æнæхъæн хъæубæстæ дæр сæнкъуысыдысты. Цырагърухсæй цы нæ дуррæбын, цы нæ тæрф бастæрстой рагъæй-рагъмæ, къуыппæй-къуыппæ, Гуыргъохъо, Гуыргъохъо, сæ хъæр хæхты азæлыди, фæлæ сын хæфсыты хъуырруй æмæ уыджы æрхæндæг у-у-у-йы йеддæмæ дзу-апдæттæг нæ фæци.

Дыккаг бон дæр адæмы зæрдæ ницæмæй барухс. Къæхтыл цæуынхъом чи уыди, уыдон стырæй-чысылæй иу къуыпп, иу дзыххъ æнæстæрст никамуал ныууагътой, фæлæ Къалаты уазæг къæмы сæфт фæкодта, йæ кой, йæ хъæр никацæй райхъуыст.

Нуца зæрдæхъæрмттæгæнгæ уынджы къæйыл баззад. Дæрзæг рустыл йæ цæссыгтæ фæскъæвда суадæттау згъордтой.

— Дзыцца, фæсабыр у... Æнæмард æрдиаг не 'мбæлы. Гуыргъохъо судзин нæу... Тæккæ райсом Къорамæ цæуын. Мæ фæлыстмæ мын æркæс, æз та бæхы дзаумæттæм азилон, — бахаты Гуацци йæ халассæр мадмæ.

— У-у, æфцæджы дзуар, дæ хорзæх нæ уæд, нæ уазæг де 'уазæг, дæ фæдзæхст, — йæ мæллæг цæнгтыл бæрзонд схæцгæйæ, фæзæггы Нуца æмæ, уæззау къахдзæфтæгæнгæ, хæдзарырдаæм анкъуысы.

Уыдис майрæмбон. Хур чъылдымырдаæм даргъ аууаттæ æвæрын байдыдта, æмæ кæмттæ фæмилахуыз сты. Къорайы дондзау чызджытæ дæр та Урсдоны был гæлæбутау æрбамбырд вæййынц, æмæ, Банхъломы ком сæ худынæй байдзаг. Борæхан хибарæй лæууыди æмæ йæм цыма знæт доны уылæнтæй йе 'дзард гыццыл хо рахиздзæн, æфтæ æдзынæг сæм касти. Дзæйнæт æй фæхъуыды кодта æмæ йын йæ цонгыл рахæцыд. Фæзæггы йын:

— Де гæрыл, Борæ, сагъæсты та куы аныгъуылдтæ...

— Уæдæ цы кæнон, цы, Дзæйнæт?..

— Цы кæнон нæ, фæлæ ма нæ ахудын кæ.

— Æцæг, æцæг, Борæ, — схор-хор кæнынц иннæ дондзаутæ дæр æмæ йæ алыварс атымбыл вæййынц.

Борæханы рæхснаг цæсгомыл фæлмæн мидбылхудт абадт, æмæ йæ сырх былтæ базмæлыдысты.

— Чызджытæ, уæдæ ма базонут, ацы цæугæдон æмæ мæ бабайæ цы уæлдай ис?

Дондзаутæ иуцасдæр ахъус сты, стæй се уæхсчытæ фенцъулынц, нæ зонæм, зæгъгæ.

— Уæдæ уын æй зæгъын: Урсдон æхсæв дæр, бон дæр сырсыр кæны, баба та — бон хъуыр-хъуыр, æхсæв хуыр-хуыр!

— Ха-ха-ха! — худæгæй бакъæцæл сты дондзау чызджытæ, стæй сæ къæртатæ донæй дзаг кæнынмæ фæсты.

Хъанцау ног хаст донæй къусы дзаг куы ныххырхта, уæд кæрты къодахыл æрбадт æмæ фарсыл дарæн кардæй сагойы хъæд амайыныл схæцыд. Урс æхсныфтæ фæйнæрдæм схъиудтой. Кæрчытæ сæм куы иуырдыгæй æрбазгъорынц, куы аннæрдыгæй. Сырхкъоппа уасæг дæр æрбазгъордта. Халасрихи хицауы раз йæ базыртæ зæххыл ахафта æмæ йæм комкоммæ, хъи-хъри-хъу-хъу, зæгъгæ, бауасыд.

— Æгæр дын ферæджы, Хъохъо. Нæ бæлццон хохæй æндæрæбон æрхæццæ. Æнхъæлцау никæмæуал стæм, — йæ зачъетæ адаугæйæ фæзæггы Хъанцау, æмæ раст уыцы рæстæг кулдуар æрбахостæуыд.

— Лæппу, лæппу! Кæд хуыссæджы дзæкъул нæ дæ, уæд ма ракаæс, чидæр нæм хойы, — анæрыд фыды дæрзæг хъæлæс.

Гуыргъохъо къасарæй йæ ком ивазгæ рахызт æмæ зивæгтæнгæ кæрты надвæндагыл арасг. Кулдуар сындæггай байтыгъта, æмæ йæм цыма удисæг фæхæпп кодта, уыйау йæ фыды рæзты удаистæй ныййарц æмæ кауы сарты цæхæрадонмæ асаррæтт ласта.

— Чи куыдз, чи хæрæг, кæмæй цы дарæм! — зæгъгæ, Хъанцау кардæлвæстæй кулдуары раз алæууыд. Йæ тар æрфгуыты æлхынцъ райхæлд. — Уый Гуацци куы дæ, нæхи Гуацци! — фæрухс и тызмæг лæджы цæсгом æмæ йæ цæнгтæ фæйнардæм айтынды. Барæг уарийау саргъы бæхæй расаррæтт ласта æмæ фысымы хъæбысы аныгъуылд.

Туг туджы агуры. Борæханы æрхæндæг зæрдæ дæр барухс. Цинтæ, хъæбыстæ сарæх сты. Хъанцау дæр кæдæй-уæдæй йæ лæгуын базыртыл схæцыд, фæлæ та йын Гуыргъохъойы хабæрттæ йæ астæуыстæджы къæрцц фæцæуын кодтой:

— Ныххатыр мын кæн, рухсы бадинаг Цопанон, фæлтау ма мын ды ноджыдæр авд чызджы куы балæвар кодтаис.

— Махæн та ам афтæ æппæлыди, — йæхи бакъултагæнгæ фæзæгъы Борæхан, — æхсæв, дам, мæйрухсмæ хос карстон, бон та ссивгæ.

— Табу Хуыцауæн, æгайтма æнæфыдбылызæй баззадыстæм. Дзыцца фырцинæй дæс азы фæногдæр уыдзæн, — ферттывтой Гуациййы хъæлдзæг цæстытæ.

Фæдисон уазæгæн фæстиаты рæстæг бирæ кæй нæ уыди, уый Хъанцау хорз æмбæрста æмæ бауынаффæ кæны:

— Ахсæв баулæф. Сом æз дæр демæ Нуцайæ хатыркурæг цæуын. Ермæст нæ фæндаг уыдзæни Ходы æфцæгыл. Ууылты æдасдæр æмæ хæстæгдæр у. Хъивоны сарæй дæ худ уырдыгмæ куы фехсай, уæд Гæлиаты сарты атæхдзæн.

Сæуæхсиды сызгæрин айдæн куыддæр арвгæрæтты ферттыфта, афтæ дыууæ барæджы Къорайы хъæуæй фæуæлбыл сты. Хæрзхаст бæхтæ сатæджы сæ сæртæй хъазгæ цыдысты æмæ уайтагъддæр Суаргомы аныгъуылдысты. Хъæддаг мæргъты хъæлдзæг цъыбар-цъыбур, Сусæгдоны æнувыд сыр-сыр барджытыл цины базыртæ сагътой.

Рæбинаг Суарыфæз фæсте аздад. Хур æрæндавта. Бæхтæн сæ комыфынк калди, фæлæ уæддæр сæ бындзсурагтæ тилгæ размæ æфсæрстой. Уариты комы фæйнафарс тархæды бæлæстæ æнæнцой нæ уыдысты. Сырддонцъиуты хъæлдзæг цъыбар-цъыбур, хъæдхойы гуымсæджы æнувыд тъупп-тъупп,

буламæргъты зардмæ Хъанцауы зардæ бакъæбæлдзыг æмæ ныллæг хъæлæсæй Ходы Уастырджийы зарæг сисы. Раст уыцы рæстæг сæрджын саджы хæрæфырт сæгуыт пыхс йæ сæрыл рахаста æмæ удаистæй дыууæ барæджы 'хсæн фæкуыси. Бирæгъ ма йæм ставдзæнг бæласы аууонæй удхæссæгау бæргæ æрбадзагъул кодта, фæлæ йын бæхты хуыррытт æмæ Хъанцауы къуызитт цыма йæ ныфсы дзæкъул фæрæхуыстой, уыйау хъæды фæтары. Удаист сæгуыт дæр цæугæдоны сæрты иннæрдæм асæррæтт ласта. Фаллаг фарсæй ма Хъанцауитæн йæ рæсугъд сæрæй ныллæг акуывта æмæ бæлæсты 'хсæн амбæхсти.

Хур арвы бикъмæ схæццæ, афтæ нæ бæлццæттæ дæр Сагхъазæн фæзы æрфистæг сты. Чысыл фалдæр къудзитæм даргъ бæндæнæй бастæй хызти кæйдæр хæрæг, йе рагъыл уаргъ-хæссæн саргъ æд чыппатæ.

— Бæлвырдæй ходон хæрæг у. Йæ хицау æм зындзæн, æмæ мах дæр уартæ бæлæсты бын иучысыл аулафæм, — фæзæгъы Хъанцау æмæ йæ бæхы рохтыл суадонырдæм ахæцы. Уазал донæй сæхимæ азицынц, æмæ Гуацци куыддæр сæ фæндаггæтæ æрфынг кодта, афтæ чысыл фалдæр æрдузæй дзæгъындыдæджы фæдис хæр æрбайхъуыст.

— Фест ма, мæ хур, æмæ аивæй бакæс. Ам Саухъæды тутдых сырдатæ хуыраæй арæхдæр сты. Дзæгъындыдæг æнæхъуаджы афтæ нæ фæхъæр кæны. Хæрæджы хицау дæр цыдæр æрæгмæ зыны, — бакатай кæны Хъанцау.

Гуацци йæ фарсыл ауыгъд ирон дамбацайыл хæцгæ хъæды фæмидæг. Æрдузмæ аивæй куы бакæст, уæд йæ хъандзал уæнгтæ ауазал сты. Нарæгасту, гуырвидыц лæппуйы къухты хъримæг, афтæмæй йæ гæбæр богъы йас хъæддаг хуы стыр тулдз бæласы алыварс йæ разæй скъуымбил кодта.

— Уастырджи, фыдбæллæх ма 'руадз, — фæзæгъы хинымæр Гуацци æмæ йæм æввахсдæр цы пæлæхсар бæлас уыди, уымæ тагъд-тагъд бахылд, йæ саджилæгмæ йын гæдыйау стæпп ласта æмæ знæт сырды сæр даргъхъуырджын дамбацайæ милмæ систа. Хъусхос цæмæндæр зынг куы нæ ацæгъды, уæд хъамалвæстæй сырдыл йæхи фехста æмæ, æнхъæл куыд нæ уыд, афтæ йе 'ккой абадт. Тыскъа хуы йæ мидбынаты цæхгæр ныззылд æмæ йæ барæгæй куы феуæгъд, уæд пыхс йæ сæрыл футтытæгæнгæ ахаста.

Цы 'рцыди, уый тарст лæппу нæ бамбæрста. Æрдузы иннæ кæронмæ лæф-лæфгæнгæ базгъордта æмæ бæласы аууонæй

хъримаг радардта. Раст уыцы уысм сгæрæфцæг арс богътагæнгæ Гуаццийы раз алаууыд æмæ, чи зоны, цы уыдаид, мæлæтæй кæй фервæзын кодта, уый къухты арвы хæтæл куы нæ ныннæрыдаид, уæд. Сырд уæлгоммæ ахауди, фæлæ фестад æмæ богътагæнгæ тар хъæды афардæг.

Кæрæдзи ирвæзынгæнджытæ сæ фыдбылызджын бынæттæй нæма фенкъуыстысты, афтæ Хъанцау се 'хсæн удаистæй алаууыд. Гуаццийы сæрæн æмæ дзæбæхæй тулдз бæласы æнцой лаугæ куы ауыдта, уæд йе 'муд æрцыд æмæ, цы хабар у, зæгъгæ, куы сæ иумæ бакæсы, куы — иннæмæ. Уалынмæ дыууæ сагсур лæппуйы сæ бынатæй фенкъуысыдысты. Кæрæдзи къухтæ куы ныхъывтой, уæд, æрдузы чысыл раздæр цыдæриддæр æрцыди, уыдон Гуацци Хъанцауæн радзырдта.

— Хуыцау, табу дæ бæрзонддзинадæн, æгайтма æнæфыдбылызæй базадыстут, — йæ цæнгтæ арвмæ систа, афтæмæй фæзæгъы хистæр. Ертæйæ дæр суадоны былмæ æрбацыдысты. Бæхтæ сæм куы бамыр-мыр кодтой, уæд хæрæг дæр, йæ хицауы хъалæс айхъустæйæ, хæхтæ къуырмагæнæн уаст ныккодта.

— Уый дзы ходон хæрæджы хъалæс у, гъе! — бахуды Хъанцау æмæ хотыхджынæн йæхи дæр, йе 'мбалы дæр бацамоны.

— Æз та дæн ходон, Хъайтыхъты Дзæбæйы фырт Хъуыдæ. Знон хуыскъаг фосæн уæтæртæм цæхх рахастон. Абонрайсом мæ бæппуитæ фæстæмæ рарвыстой æмæ æрдæбон уартæ уым мæ зæрды æхсæртæ ратонын уыди, фæлæ мыл сыхмах Ходы бæрзондылбадæг Уастырджи куына 'рбамбæлын кодтаид, уæд мæ хъуыддаг сæ хæрзтæй нæ рауадаид!..

— Диссæгтæ, диссæгтæ,— йæ цæнгтæ фæйнæрдæм айтыгъта Хъанцау. — Хъримаг дæ къухты куы уыдис, уæд æй куыннæ фехстай?

— Магъа, бæласы алыварс мæ хъох-хъохгæнгæ куы суыттылы кодта, уæд уыдæттыл нал уыдтæн.

— Цы зæд баххуыс кодта уæ дыууæйæн дæр, уымæн сызгъæрин тæбæгъты фæкуывдæуæд. Кæсын уæм, æмæ дыууæ фаззонау, асæй дæр, уындæй дæр æнгæс стут. Уæ амонд уæ ам кæрæдзиуыл Хуыцауы рæхсæнтæй хуымæтæджы нæ бæтты. Мæ разы уал кæрæдзимæ уæ къухтæ радгут. Æрдхорд æфсымæрты ард та уæ хæдзæртты сфидар кæндзыстут, ныр та дарддæр нæ фæндаг дарæм, — йæ фæндон балхынцъ кæны Хъанцау æмæ сæхи фæндагсар Уастырджийыл бафæдзæхсынц.

Гуацци ацы фæсвæд фæндæгтыл фыццаг хатт цыди, æмæ йæ

æнæвнæлд æрдзы уынд дисы æфтыдта. Уæлдайдæр та Ходы бæрзонд æфцæгæй разæгъды Уæлладжыры арф коммæ куы ныккасти, уæд йæ зæрдæ ныррухс. Йæ цæнгтæ цæргæсы базыртау фæхыл кодта æмæ, æрц-тох, зæгъгæ, Хъанцауиты раз хæрдмæ уæрыккау схауы.

Дыдыхур йæ сырх сæрбæттæн Хъæриуы хохы цъуппæй куы систа, уæд æфцæгрæбынмæ æрхæццæ сты æмæ, къахвæндаг Хъивонырдæм кæм фæсæджил, уым æрлæууыдысты. Хъанцау, йæ цæстызултæ изæрмилтыл расæрфгæйæ, бафæрсы:

— Лæппутæ, цæй, ныр чердæм?

— Нæ тæккæ хæдзармæ, æндæр ничердæм, — фæцырд и Хъуыдæ.

— Æнæуый дæр тагъд æрталынг уыдзæн, æмæ ма къуырт-тытæгæнгæ кæдæм фæхæццæ уыдзыстæм, — Хъуыдæимæ сразы Гуацци дæр.

— Уæдæ фæстиат нал, — кæстæрты фæндоныл сразы Хъанцау æмæ Ходырдæм йæ бæхы рохтыл ахæцы.

Æхсæвæрафон бæстæ афтæ ныттар, æмæ цæсты къух фæтбысс, уæддæр æй нæ федтаис. Æрдз ныхъхъус, фæлæ хъæу кæй нæма æрфынæй, уымæн æвдисæн уыдысты, хæдзæртты рудзгуытæй нæл гæддзæй цæстытау æрттивæг нæзы цырагъты рухсытæ.

Хъуыдæ йæ уазджытимæ сæ кæртмæ бахызт. Кæрт хъахъ-хъанæг сæм загъдгæнгæ ралæбурдта, фæлæ йæм Хъуыдæ, Чъымбыс, зæгъгæ, йæ номæй куы сдзырдта, уæд йæ хæпп-хæппæй фехъус æмæ сыл цинтæ кæнынмæ фæцис. Уæдмæ хæдзары хицау, домбæйттæарæзт карджын лæг, йæ халасхуыз рихитæ схæаугæ сæ размæ рахызт.

— Ай Хъанцау куы дæ, Хъанцау! Цы хур, цы къæвда дæ 'рхаста? — ныццин кæны фысым, æмæ дыууæ лæджы къухтæ æддæгмидæг ауайынц.

Уазджыты хабар уайтагъд сыхыл ахъæр, æмæ Дзæбæйы стыр хæдзар мыды-чыргъæдау базмæлыд. Хъанцауы хабæрттæй фæрсын нæ бахъуыд. Саухъæды бардуаг æй абон æвдисæн цы цаутæн скодта, уыдон адæмæн лыстæг сасирæй балуæрста æмæ йæ ныхас балхынцъ кодта:

— Зæххардыстæн, ацы дыууæ лæппуйы уæлæуыл куы нæ бахæлар уыдаиккой, уæддæр дзæнæты кæрæдзи ссардаиккой.

— Æрбауай-ма мæм, Къалаты сызгъæрин тала, — йæ дынджыр къабæзтæ фæйнардæм айтындзгæйæ, фæзæгъы Дзæбæ. Гуацци йæ хъæбысы аныгъуылд.

Уазæгджын хæдзар фыдæлтæ зæдбадæн хуыдтой. Гъемæ кæд Дзæбæтæн сæ цæхджын фыдты уæзæй сæ рагъæнтæ дæлæмæ тасыдысты, уæддæр стурæ кæхц нæ бавгъау кодтой. Нард физонджыты адджын тæфмæ мыстытæ къуымты силлæг сты. Чъымбыс дæр хаймæ æнхъæлцауæй къæсæргæрон йæ куыдзы мукъутæ сдæрдта.

— Дзæбæ, цалымæ ма афон у, уæдмæ мæ фысымты куы бацагурын, — фысыммæ йæхи бакъултæ кæны Хъанцау.

— Ходысæры Уастырджийыстæн, Хъанцау, ахсæв иунæг къæхдзæф дæр ничердæм. Мæнæ лæппутæ цы бæллæхæй фæрвæзтысты, уымæн иунæг æвдисæн Хуыцауы раз ды дæ. Гъемæ, æгъдау куыд амоны, афтæ бакæнæм.

— Хорз уæдæ, ходон хуыскъæлхор, — бахудт Хъанцау, — ахсæв дæ хатырæй мæ фысым ивын. Фæлæ мæ райсом Созайты Алыкситæн сæгъ аргæвдын кæй бахъæудзæн, уый дæ зæрдыл лæууæд.

— Æмбарын, æмбарын, мæ буц уазæг. Фысым аивын сæры цæфæй уæлдай нæу, фæлæ нын абон нæ фыдбылызтæ куывдмæ чи раивта, уыцы зæды хатырæй нын Алыкси дæр ныббардзæн. Хонæг æм арвыстон æмæ йæ ардæм хъæуы.

Ходы фæсивæдæн дæр та дын ахæм æфсон фæуа: Дзæбæйы хæрзæфснайд уаты къæрццæмдзæгъд хъæст æфсæрмдзаст майы йæхимæ æркæсын кодта. Ирон фæндыры аив зæлтæм стъалытæ дæр бакъæбæлдзыг сты, æмæ арвы уæрæх фæзы нæртон барджытау дугътæ уагътой.

Боны цæст сындæггай базыхъхъыр. Сæуæхсиды тынтæ арвгæрæтты куы асаха сты, уæд Дарвазы бæрзондыл, Хъайтыхъты мыггаджы мæсыг кæм лæууы, уырдыгæй фидиуæджы нæргæ хъæлæс райхъуыст:

— Уæ чи хъусы, уый хъусæд! Абон нæхи Хъуыдæ, Гæлиаты хъæуккаг Къалаты Гуациимæ æрджорд æфсымæрты ард хæрдзысты æмæ уæ Дзæбæ сæ куывдмæ хоны!

Фидиуæджы хъæрма Сæгъдуцæны бæрзондæй хур мидбылхудгæ скаст æмæ хъæубæстыл хæрзæггураггаджы тынтæ ныккалдта. Æрдз базмæлыд. Къахырбыл бæрзонд мæсыджы цъуппыл магуыргуртау бадтысты дыууæ урс цæргæсы æмæ, куывдгæнæджы кæртмæ цы хуынтæ цыди, уыдон нымайæгау æркувæркув кодтой.

Дзæбæйы уазæг бæласы сæрæй йæхи хъæддаг хуыйыл стайау куыд фехста, бæхбадт ыл куыд акодта, знæт сырды цыргъ ссыртæй

Хъуыдæйы куыд фервæзын кодта, уыцы цымыдисаг хабæрттæм хъæуы лæппутæ куыппæ скъæбæлдзыг уыдаиккой. Хистæрты стыр фарн сын йæ размæ бацæуыппæ фæндаг нæ лæвардта, фæлæ уæлхæдзæрттæ 'мæ систы сæртæм схылдысты æмæ дзы уырдыгæй сæ мондæгтæ истой. Алчидæр дзы хинымæры бæллыди, уый æнгæс хæрзуынд, фæтæнуæхск, наргæстæу, гуырвидауц куы уайд, уымæ. Алкæй æвзонг зæрдæйы дæр дзы ныгтуыпп ласта исты сгуыхтдзинæд раддисыны цырен арт æмæ уалдзыгон зæрватыччытау сæ бæллицтæ кæрæдзийы хъусты цъыбар-цъыбур кодтой.

Боны фæтынгыл фæсивæд сæ циндзинад уатæй кæртмæ рахастой. Гуацци хъазты фæзы йæ базыртыл куы схæцыд, уæд æм адæм сылгоймагæй, нæлгоймагæй кæрæдзи сæрты кастысты. Йæ рог кафтмæ мæсыджы сæрыл бадæг дыууæ цæргæсы дæр сæхи нал баурæдтой æмæ йæ цыма амбулынмæ хъавыдысты, уыйау хъæуы сæрмæ уæлдæфы зилахар систой.

Æмбисбон хур йæ аууæттæ гæнæхтæ, мæстуытæ æмæ хæдзæртты бынты æмбæхсын байдыдта. Лæггадгæнджытæ кæрты астæу фынгтæ адаргъ кодтой. Хистæрмæ æввахс авдæн æрæвардтой. Æмæ йын йæ уæлхъус хæдзары æфсин Госæдайы, æвгъæды бадæг усау, куы 'рбадын кодтой, æмæ Гуацци, Хъуыдæйы къухыл хæцгæ, йæ разы куы 'рлæууыд, уæд дзуарылæг Сафары нæргæ хъæлæс райхъуыст:

— Хуыцау, фарн æруадз!

— Амонд йемæ! — ныййазæлыдысты айнаг къæдзæхтæ.

— Хуыцау, йæ Сафайы рæхысыл ног цæг кæд амондджын бон исчи бафтыдта, уæд Дзæбæйы дæр уый æмбал фæкæ!

— Аммен, Хуыцау! — ныхъхъæр кæнынц кæстæртæ.

— Хуыцау, æрдхорд æфсымæрты уæззау уаргъ кæд Иры дзыхъхъы исчи кæронмæ кад æмæ радимæ ахаста, уæд мæнæ Хъуыдæ æмæ Гуацци дæр уый хал ахæрæнт!

Госæда йæ риуы къæй байтыгъта, Гуацци йæм авдæны сæрты йæхи дзидзидай сывæллонау æркъул кодта, æмæ та Сафары цъæхснаг хъæлæс анæрыд:

— Хуыцау, фарн æруадз, æмæ кæд мады риу æрдхорд æфсымæрты кæрæдзийæн мыд æмæ мыдадзау фæрнджын кодта, уæд Хъуыдæ æмæ Гуацци дæр уыдоны хал ахæрæнт!

— Аммен, Хуыцау!

— Уæ хуыцаутты Хуыцау, фарны бон нæ дыууæ уарзон кæстæрæн цы сызгъæрин нуазæн лæвар кæныс, уый сæ кæрæдзиуыл æнгом бæттæд, уаринаг сын макæд фæуæд!

— Аммен, Хуыцау!

— Уадæ бирæ куывдæй бирæ хæрзтæ хуыздæр сты æмæ цы дыууæ кæстæрæн кувæм, уыдон дзы хайджын уæнт! — фæзæгъы дзуары лæг æмæ амменгæнджыты кæстæрæн кувæггæггæй куы саходын кæны, уæд Хъуыдæ æмæ Гуацци дæр æфсымæрты ард цæхджын хойрагæй бахæрынц æмæ иу нуазæн баназынц. Фæлæ фарны хъуыддæгтæ ууыл нæма фæхицæн сты. Ердхорд æфсымæрты æууæнчы цин Ходы хъæуай Гæлиатмæ арвæрдынау аивæзт, æмæ йæ хъæуы хистæртæ Къалаты хæдзары Сафайы рæхысмæ ныззæгæлсæр кæнынц.

— Мæнæ мын Гуыргъохъойы алыгъд цы стыр амонд æрхаста, — хуртæ, мæйтæ ахъазынц Нуцайы фæлурс цæсгомыл æмæ Хъуыдæиты йæ мæллæг риумæ ныхъывта.

Ходон емылæг¹ уазæджы кадæн Къалаты кæрты æртæ боны къæрццæмдзæгъд хъæзт нæ райхæлд. Ерысæй кафт æмæ нæртон симд кæрæдзи раив-баив кодтой. Фæндыры уæнгроггæнæн зæлтæм Урсхохы сычъитæ дæр рындзтыл чыллиппытæй кафыдысты.

Хистæрты фынгæй хъæзмæ арфæйы нуазæнтæ дæр куыннаæ цыдаид, æмæ -иу уазæг лæппуйы амæддаг баисты.

— Уæллæй, ме 'рдхорд, ацы урсдæллагхъуыр бæлон дæм йæ нуазæнтæ хуымæтæджы нæ сарæзта. Дæ дыууæ цæсты дзы атонын куы нал комынц, — Хъуыдæйы фелхыскъ кæны Гуацци.

— Тынг раст æй акъахтай, Гуацци. Æвæццæгæн, уый у мæ амонды хай. Зæгъ-ма, кæрæдзи аккаг стæм æви нæ?

— Куыд фæзæгъынц, фæрæтхъæдæй барсты хуызæн...

— Йæ ном та цы хуыйны, кæй чызг у?

— Уартæ хуссарыхъæуккаг Къуыбысты чызг Дзæгъи у. Фæндырдзæгъдæджы уæлхъус чи лæууы, уый та йæ кæстæр хо — Джызæ. Мæнæ чегъре та се 'фсымæр у. Исты ма зæгъыс? — бахудти Гуацци.

— Æмæ сæм нæхи куы бакъултæ кæниккам, уый дæ нæ фæнды?

— Уастырджийардыстæн, мæ разæй цыдæр хæрдзынæ! Æз дæр дын уый зæгъинаг уыдтæн, — ферттывтой Гуаццийы зынг цæстытæ, æмæ йæ къæлæт æфгуытæ сæхиуыл цæргæсы базыртау схæцыдысты.

¹ Емылæг — усгур.

Ваййы афтæ дæр, хаттай амонды къуыбылой ратул-ба-тулгæнгæ тар хъæды бæрзонд тæрс бæлæсты 'хсæнты хъæлардзыйы ныллæг къутæрма дæр батулы, æмæ уæд йæ тыллæг тугыл аскъуыйы. Къуыбысты тæнæг мыггаг дæр ахæм амондмæ рагæй куывтой. Сæ зæрдиаг куывд Уæллагмæ фехъуыст, æмæ сын иу хуыцауæхсæв сæ хæдзары фæлахс дуар Гуацци æмæ Хъуыдайы минавæрттæ бахостой. Канд мыггагыл нæ, æнæхъæн хъæубæстыл дæр сæ зæды хай ратахт, фæлæ фыдæлты æфсарм æмæ нæртон æгъдаумæ гæстæ се стыр цин цæмæй ма фæцæстдзыд уа, уый тыххæй йæ æнусон дадайы хъуынджын худы бын бамбæхстой. Уый та амыдта, ома, чызгджын — тыхджын, курæг — ныхджын.

Фысымты лæгдыхæй кæд тæрхъусау цыбыркæрц, цыбыр дым хуыдтой, уæддæр æгъдау раттынмæ дзыхъхъы лæуд нæ уыдысты. Сæ фарн, се 'фсарм, се 'гъдау Уазайы хохау — бæрзонд æмæ æнæцудгæ. Ныр дæр дыууæ мыггаджы уазджытæ сæ цыды сæр лыстæг сасирæй куы 'рлуæрстой, уæд сыл фысымты хистæр йæ цæстæнгас ахаста:

— Уæ рынтæ уын ахæрон, нæ буц уазджытæ, арвæрдыны сæрты агæпгæнæн куыд нæй, афтæ фыдæлты æгъдæутты сæрты дæр нæй ахизæн. Уæхæдæг дæр æй зонут, йе 'дылы зондæй чи фæрæдийы, уый фæндараст никуыма фæци. Кæнæ уæрагсаст фæвæййы, кæнæ фидисты хъуынайы бын бамбийы. Бæргæ, ахæм уæззау схæцæнтæ дзы куы нæ уайд, уæд уын мæнæ ныртæккæ дæр уæ тынтæ уæ къухты фæсадзикам. Фæлæ дзы, мæ хуртæ, хæстæгдзинады фидарæн хæрдты æмæ уырдгуыты ауайын фæхъæуы. Уæ зæрдыл дарут, куыствæлладæй хус къæбæр дæр мыды ад фæкæны. Гъемæ, нæ буц уазджытæ, кæд мæ ныхæсты мидис бамбæрстат, уæд фæндагсар Уастырджийы уазæг ут, — балхынцъ кæны хистæр йæ ныхас, зæронд арсау йæхиуыл схæцы æмæ ма хъазгæмхасæн бафтауы. — Ныр арвы дуармæ фæндаг базыдтат æмæ та-иу нæ абæрæг кæнут.

Май цыма йæ тингычъи тын Уæллагкомы фæрох кодта, уыйау æм галдзæстæй ныккасти, æмæ саунымæтджын аууæттæй иутæ æрхыты нынныгъуылдысты, аннæтæ та къæдзæхрæбынты ныхъхылтæ сты. Уалынмæ Хуссары хъæуæй фæиппæрд барджыты къорд æмæ ныхæстæгæнгæ Гæлиатырдæм над фæндагыл атындыдта.

— Сабан, кæстæр сонт у, бахатыр кæн. Нæ уæздан фысымтæй хъаст нæ хæссын. Хуыцауы хæрæфырттау ныл баузæл-

дысты. Сæ хæдзар сын æд мыстытæ куы раккой кодтаиккам, уæддæр цыма макæ нæ загътаиккой. Уæд нын ахсæв дзуапп цæй тыххæй нæ радтой? Уал цыды сæры ма дзы цæмæн хъæуы?

— Гъе, Майрæм, Майрæм, — арф ныуулафыд хистæр, — æгъдæуттæ мах нæ сарæзтам. Фыдæлтæ сæ мыггаджы хорау раджы бахсæстой, лыстæг сасирæй сæ фæлуарстой. Ныр дын Къуыбыстæ дæ чындзаджы ахсæв дæ фæсарц куы баппæрстайиккой, гъа, мæнæ йæ йæ фароны фистимæ хæстæ кæн, загъгæ, уæд æм, цыма, сом цы цæстæй бакæсис? Цы загъиккой адæм? Дам-думты зæй мах дæр, Къуыбысты дæр фæластайд. Рæстæг, мæ хур, топдзæф адзæбæх кæны, фæлæ фидисы гакк авд дæлзæххы бын дæр кæй нæ мæлы, уый зæрдыл дарын хъæуы.

— Сабан, мах дæс цыды куы бахъæуа, уæддæр къæсæрæй дуармæ стæм, фæлæ мæнæ ходон минæвæртты иу комæй иннамæ æфцæджы сæрты цæуын кæй хъæуы, уый ахъуыдыйаг нæу?

— Хыцауардыстæн, Майрæм, дæ амонд дæм мæнæ-мæнæ куы байдайа, арвы кæронæй дæм куы сæрттива, уæд дæ авд хохы, авд фурды дæр нал бауromдзысты. Дæ гуыбыны цъарыл æм фæхилдзынæ. Куы бахъæуа, уæд иу хатт нæ, фæлæ дæс, дыууадæс хатты дæр.

Фæндагыл цæугæйæ ныхас сардзинæй адыли кæны, адылийæ та дисны. Барджытыл Гæлиаты хъæугæрон куыйтæ бацин кодтой. Нуцайы цæсгом фæрухс æмæ нæзы цырагътæ кæрæдзийыл схъаугæ кæртмæ радардта.

Рæстæг сæпп-сæппæй згъордта. Æртыккаг хуыцауæхсæв дæр та Хъуыдæ æмæ Гуаццийы минæвæрттæ Къуыбысты фæлахсдуар бахостой.

Фысымтæ дæр та сын æгасцуай загътой æмæ та дæргъæццон фынджы уæлхъус, кæмæн куыд æмбæлд, афтæ сæ бынæттæ ссардтой. Мæй дæр та сæм бацымыдис. Йæ сырх тенка донхуыз æврагъы бынæй радары, тохынайы хуынкъæй сæм ныккæсы. Сæ разы сын æртæ чъирийы, æртæ æртæдзыхонимæ æнæ лыгтæй æрæвæргæ куы фены, уæд ныр фидаугæ кæнынц, загъгæ, Авд хомæ хæрзæггурæггаг фæвæййы.

Хур йæ афонæй раздæр скаст. Дзæгъи æмæ Джызæйы куырдуаты æрбадгæ куы федта, уæд сæм йæ мидбылты бахудт. Гъе, стæй æхсызгон хабар йæ уæлныхты систа æмæ йæ, хæдзари-хæдзар, хъæуи-хъæу таугæ, Хъивоны æфцæджы сæрты Ходы хъæумæ ныххæццæ ласта, æмæ Хъуыдæты цинайдзаг къонамæ хъæубæстæ азæй кодтой.

Хорысæры куывды æхсæв Хъуыдæ йæ каистæм сияхсы цыды уыди. Къуыбысты хистæрты бафандыд, сæ ног сияхс кусарт кæнынмæ куыд арæхсы, уый фенын. Æхсæз майы мидæгхор, мидæгдонæй кæй фæхастой, ахæм æртæаздыд гал лæппутæ картмæ раластой. Кувæг лæг бæгæныны нуазæнимæ куыддæр йæ уæлхъус æрлæууыд, афтæ, цыма кусæрттаджы рæхойгæ фæчынд, уыйау йæ бæттæн арæмыгъта. Чъыллиппæй кафгæ хъæугæронмæ алыгъд æмæ уым кæм къахæй, кæм сыкъайæ абухынтæ систа. Лæгтæ йæм ахсынмæ афæдис сты, фæлæ-иу уый йæ сæр фæгуыбыр кодта æмæ-иу сæ, сыкъатæй æвзидгæ, йæ разæй айста. Тæссаг уыд фыдбылызæй. Топпæй марывæнд æй скодтой, фæлæ уæдмæ Хъуыдæ йæ бæхыл абадт æмæ знæт галы иуырдаæм, аннæрдаæм ратæр-батæр райдыдта.

Адæм байдзаг сты. Знæт галæн йæ комы фынк куы акалд, уæд ыл Хъуыдæ уæлбæхæй йæхи фехста. Йе 'ккой абадт æмæ йын йæ сыкъатыл архъан баппæрста. Чи йæм касти, уыдон, фырдиссагæй сæ къухтæ кæрæдзиуыл цагъдгæйæ, æхсызгон сулæфыдысты. Нывонд ма йæ гæндзæхтæ бæргæ цагъта, фæлæ йæ Хъуыдæйы ехсы гæрæхтæ æргæвдæны æрлæууын кодтой. Хистæр, Хуыцау æмæ йе сконд зæдты ном куы ссардта, уæд Хъуыдæ йæ цухъхъайы фæдджитæ йæ фæсрон æрсагъта, цæнгтæ бафистæг кодта æмæ мидбылхудгæ фæзæгъты:

— Цæй, ныр мæ мæхи бар бауадзут.

Сияхсы рæвдз змæлд хуссайрагты зæрдæмæ фæцыд.

Æрдз фæззыгон пæлæзы йæхи сфæлыста. Йæ бур аласайыл бабадт æмæ, йæ бирæ фæллæйттæй адæмæн зæрдæлхæнæнтæгæнгæ, Ирыстоныл зылди. Ход дæр дзы æнæхай нæ фæци, æмæ алчи Хъуыдæйы чындзæхсæвмæ йæхи цæттæ кодта.

Æрхæццæ ирæдæн нысангонд фос бынатыл сæмбæлыны рæстæг дæр. Асæхмæт æмæ Алыкци Хъуыдæты картæй раскъæрдтой дыууæ къобор галы, иу зыгъар бæх, цыппæрдæс стурь, цыппарсион дæс æмæ ссæдз фысы æмæ сыл Уæллагкомырдаæм ахъæр кодтой. Æмбисбон Хъивоны 'фцæгæй Гæлиатырдаæм куы фæуырдыг сты, уæд, зæххы бынæй фелвæсагау, æдхотых фондз барæджы сæ размæ цæхгæр алæууыдысты. Уыдис сыл дæр двæд сау нымæттæ, сæ цæсгæмттæ зæрид уыгæрдæнау хæмпæл. Хъуын-джын худты бын сæ сырды цæстытæ туджы зылдысты.

— Лæппутæ, кæд уæ фыдæлты æгъдауттæ нал ферох сты, уæд — æмбæлæггаджы хай, — райхъуыст барджыты хистæры дæрзæг хъалæс æмæ топп сæргъæвы.

— Цавæр æмбæлæггаг, адон ирæды хардз сты, — бакатай кæны Асæхмæт.

— Ничи кæсы ацы къулбадджытæм, хистæртæм уæлбæхæй дзурын куыд уæндынц! — топпы гæрах хæхты ныййазæлды.

Асæхмæт æмæ Алыкси сæ бæхтæй æрфистæг сты, æмæ та сыл абырджыты хистæр, тагъд къахфындзтыл кафгæ, зæгъгæ, куы фæтъæлланг ласта, уæд зæххыл дæлгоммæ æрхуыссыдысты. Уæдмæ абырджытæ фосæй дыууæ галы æмæ бæх фæхицæн кодтой æмæ сыл Сау хъæдырдæм ахъæр ластой.

— Фæлтау нын мæнæ нæхи бæхты аласут, уый мады бæх у!

— Хорз, хорз, лæппутæ! Къуыбыстæн-иу мах номæй арфæ раканут! — къæдзæхты азæлгæ ацыд абырджыты хистæры хъæр.

Фæхудинаг стæм, зæгъгæ, дыууæ лæппуйы нал размæ цыдысты, нал фæстæмæ, фæлæ уæдмæ фæлмæн сыг рацыд, æмæ сæ фæндаг дарддæр адардтой.

Хъæубæстæ куыннæ æрбамбырд уыдаиккой ходон сияхсы къахыргонд ирæд уынат! Куыннæ цин кодтаиккой, Данелы абырджыты къорд сæ афтæ уæлæнгæйтты кæй рауагъта, ууыл дæр! Куыннæ бадис кодтаиккой, къахыр ирæд сæхи бæхтæй бампъузынвæнд кæй скодтой, уыцы уæздандзинадыл дæр! Фæлæ фысымтæ дæр лæджыхъæдджын разындысты. Сæ дзуапп уыдис:

— Хуыцау кæмæн цы дæтты, уый йын — хæлар. Мах искæй царм стигъджытæ не стæм! — æмæ зæрдиагæй бацархайдтой се 'фхæрд уазджыты бахъæлдзæг кæныныл.

Уæллагкоммæ цæрæнбонты бирæ чындзхонтæ фæцыдис, фæлæ дыууæ æрдхорд æфсымæры чындзхæсджытæ фæйна хъæуæй рараст уæнт æмæ иу хæдзармæ бакувæнт, уый Хуыцауы арæзт хъуыддаг уыд, æмæ адæмæн цины хос фæци.

Уæллагком чындзы бирæ чызджыты арвыста, фæлæ дыууæ хæрзхойы чындздзон дарасы сæ фыды къонайы къæсæрæй иумæ рахизæнт, ацы комы ахæм цины хабар дæр фыццаг хатт фæкъæртт, æмæ хуынты зайтæ дæр Къуыбысты хæдзармæ уымæн ныххæррæтт кодтой.

Комы дзылæтæ нæлгоймагæй-сылгоймагæй утæппæт уазджытæн æгъдау раттынмæ уырдыг слæууыдысты. Æз хуыздæр баузæлон, мæнæй исчи раппæлайыл сæ удтæй арт цагътой.

Фысымтæ æмæ уазджыты хистæртæ кæрты, даргъ фынгты уæлхъус, дыууæ рæгъæй бадтысты. Гаджидауæй гаджидауы 'хсæн ивгъуыд царды хабæрттæ, таурагътæ, æмбисæндтæ. Алчи дæр сæ йæхи хъахъхъæдта уæлдай хуыпп, уæлдай комдзæг

сканынаей. Уалынмæ ерыс рацыд хуыздæр зарæг, хуыздæр кадæг раканынаей.

Хъазты фæсивæдæй гуыбыны кой йæ фæсонæрхæджы дæр никамæн уыд. Иуырдыгæй усгуртæ, аннаердыгæй чызгфæсивæд сызгъæрин доны тылд бæрцытау ныхай-ныхмæ лæууыдысты. Цыма сæм фыдæлтыккон гæнæхтæ æмæ мæсгуытæ фау æвæрæджы цæстæнгас дардтой, уыйау сæ алчидæр йæхи хъахъ-хъæдта уæлдай фезмæлд, уæлдай ныхасæй. Алчидæр архайдта æз уæздандæр ракафон, æз рæсугъддæр азарыныл.

Дуртæ æмæ къæдзæхты дæр цыма уд бацыд, уыйау ирон фæндыры цагъдмæ сæ хуыз скалдтой. Фæлæ дун-дунейыл дæр æмбал камæн нæй, уыцы нæртон симд куы райдыдта, уæд пирæнгом хæхтæ хæлæггæнгæ сæ мидбынаты сцоппай сты. Арвы ирд риуыл сæ мæй æмæ стъалытæ дæр цингæнгæйæ фæзмьдтой. Зарæджы зæлтæ къæрццæмдзæгъдимæ комæй коммæ, æфцæгæй æфцæгмæ азæлыдысты.

Уалынмæ симджыты рæхыс фегуыппæг. Фæндыр тымбыл кафты цагъд ныррыпп ласта, æмæ та къæрццæмдзæгъд стынг.

— Кафты бар сиæхстæн! — фæхъæр кодта чегъре. Æмæ дыууæ æрхорды хъазты фæзы рог æрзылдысты. Сæ къæхты змæлдыл цæст кæй нæ хæцыд, уый — иу, фæлæ сæ цухъхъаты фæдджитæ кæй не 'нкъуысыдысты, уый æвдисæн уыди, дæсны кафджыты дæсныдæртæй кæй сты, уымæн. Адæм сыл сæ цæст æрæвæрдтой.

Уалынджы та Хъуыдæ æмæ Гуацци бæхтыл хъазгæйæ дæр сæ арæхстдзинæдтæ æвдисын куы байдыдтой, æцæг диссæгтæ уæд уыдысты. Сæдæаздыд зæронд лæгтæ дæр фынгтæй сыстадысты æмæ сæм касынаей нал æфсæстысты.

Цы уыди, уæддæр дыккаг бон изæрæй фысымтæ æмæ уазджыты 'хсан æфсарм æмæ æгъдауы фæлварæнтæ хæрæгсастæй ахицæн сты. Чындзхæсджытæ цæуыны къахыл нылæууыдысты, фæлæ фысымты каджын хистæр Тамби, сæ разы йæ худ систæйæ, фидарæй зæгъы:

— Хуыцауыстæн, цалынмæ уæ сæйрагдæр хæс сæххæст кæнат, уæдмæ иу къахдзæф дæр никадæм!

— Уый та ма дзы цавæр сæйрагдæр хæс у? — бадис кодтой уазджытæ.

— Сымах стут канд Къуыбысты нæ, фæлæ хъæуы уазджытæ! Гъемæ уæм алы хæдзары дæр уазæджы фынг æнхъæлмæ касы. Уæ хорзæхæй, нæ цæхх, нæ къæбæрыл нын барвæссут.

Æгъдау æгъдау у, йæ сарты ахизæн нæй, æмæ чындзхæсджытæ къордгæйттæй хæдзæрттыл апырх сты. Фæлæ ма дзы уый фæстæ дæр уыдис чындз æмæ чызгæмбæхстытæ, худ скъæфтытæ, Къæсарты бардуаг Сесанæ фысымтæн æрмæстдæр уæд радта бар уазджыты афæндараст кæнынæн, æмæ чындзхæсджыты зарæг хæхтыл азæлгæ куы ацыд:

*Уой, дæлæ быдыры чындз æрцауы,
Йæ иу уæхскыл — хурты хуры тын.
Йе 'ннаæ уæхскыл — мæйты мæйрухс.
Уыцы боны чындз нывджын уызæни,
Уымæн йæ къухылхæцæг расты Уастырджи,
Йе 'мдуарджын та — Мады-Майрæм,
Йæ чындзхæсджытæ — сæууон зæдтæ æмæ дауджытæ,
Гъе, уыцы боны фарны
Ацы дыууæ чындзы дæр Хуыцау фæкæнæд!*

Иу зарæг иннæйы топпы гæрæхтимæ ивта, афтæмæй цæхæртæ калгæ сæ изæр Гæлиатмæ æрбахастой, æмæ та ногæй гаджидæуттæ, ногæй та уæрæйдæ, ногæй та кафынæй, хъазынæй ерыстæ.

Канд Къалаты мыггаг нæ, фæлæ Гæлиаты хъæубæстæ уæд Хъуыдайы чындзхæсджытæн цы кад, цы стыр æгъдæуттæ скодтой, уый абон дæр адæмæн æмбисондæн баззад.

Фæллад чындзхæсджытæ сæ бæхтыл æфцæджы фæндагыл схæрд кодтой. Зыгъар дуры цурмæ куы схæццæ сты, уæд сын фыдæмбæлæджы зылындзаст тæрхъус сæ фæндаг фыццаг иуырæм, гъе стæй та аннæрдæм алыг кодта.

Рувæсты амæддаг фæу, зæгъгæ, йыл Созайты налат Алыкси дамбаца суагъта, æмæ уæд уый дæр дурты 'хсæн аныгъуылд.

— Лæппутæ, къæрцхъусдæр ут, хохаг фæндагтыл фыдбылыз хъуынджын уæрццау фæбады.

Фæззыгон хур арвы астаумæ сленк кодта æмæ æврæгъты фæстæ куыддæр йæхи 'руагъта, афтæ ходон чындзхæсджытæ дæр Хъивоны 'фцæгæй акастысты. Сатæг уæлдæфмæ сæ зæрдæтæ хъæлдзæгдзинад æрцагуыртой, æмæ куыддæр фæндыр базмæлыд, афтæ та дын адоны размæ дæр Данелы абырджыты бал куы февзæрид. Дыууæ къорды кæрæдзийы милмæ систой. Æрдз ныссабыр. Æрмæст ма хъусты зæлыди дыдынбындзыты дыв-дыв æмæ уадымсы сыф-сыф.

— Æмбæлæггаджы хай! — райхъуыст та тыхгæнджыты хи-стæры тызмæг хъæлæс.

— Уæ хорзæхæй, — фæзæгъы Хъуыдæ æмæ, чындзимæ цы хуынтæ уыди, уыдон сын сæ размæ бахæссы. Абырæг ын сæ иуварс акъуырдатæ, ехсы хъæдæй чындзæмбал дыууæ чызгмæ ацамыдта:

— Уартæ 'мбæлæггаджы хай! Æнæмæстæй!

Хъуыдæйы цæстытæ мæстæй цæхæр акалдтой, хуымпъырæй йæ ирон дамбаца фæцъортт ласы, фæлæ уæдмæ Асæхмæт йæ разы хъамалвæстæй алæууыд:

— Бахатыр кæн, ме 'фсымæр, ацы лæг мæнæй хæс дары æмæ йемæ аныхас кæнон, — æмæ абырæгмæ азылд. — Данел, айфыццаг мæ ронбæгъдæй æрцахстай, фæлæ ма ныр дæ бæхæй æрхиз, слас дæ хъама æмæ нæ хъарутæ лæгæй лæгмæ бавзарæм!

Иуырдыгæй знæт абырджыты бал, аннæрдыгæй чындзхонтæ кæрæдзимæ фæлæбурынаввонг æрлæууыдысты. Цины бынаты мæлæтдзаг тохы арт ссыгъд æмæ, чи зоны, цы уыдаид. Ног чындз размæ цъиусурау расæррæтт ласта æмæ дыууæ лæгæн йæ зæлдаг хыз сæ къæхты бынмæ баппæрста.

Йæ риуы бирæгъы зæрдæ цы лæгæн тæлфыдаид, уый дæр уыцы диссаджы 'гъдау туджы 'ртахæй нæ сахуырстайд. Чындзы 'фсæрмæй тохы арт фæмынæг, æмæ æндон хъаматæ сæ бынæтты кæлмытау аныгъуылдысты. Асæхмæт зæлдаг хызмæ æргуыбыр кодта, фæлæ йын хъуынджынрус лæг къахæй йæ кæрон ацахста æмæ та йæ 'фсæртæ суагъта:

— Æмбæлæггаджы хай!

Дыууæрдыгæй дæр райхъуыст топпыты къыбар-къыбур, æмæ раст уыцы рæстæджы рувас, йæ пух дымæг йæ фæдыл скъæфгæ, æрбалыгъд. Ног чындз айтæ-уыйтæ нал фæкодта, абырджыты балы раз йæ рахиз цонг иуварс адаргъ кæны æмæ йæ ныфсы дзæкъулы ком суадзы:

— Уæ хорзæхæй, мæ чындздзон фæндаг мын тугæй ма фæхъулон кæнут. Гормæттæ, сымахæн дæр хотæ, чызджытæ кæд ис, уæд сын сæ фарныл цъыф цæмæн калут? Кæд худтæ хæссут, уæд уын мæнæ мæ цонг. Бафæлварут ма æмæ уæ йæ кæд исчи фæтасын кæна, уæд уын уый æмбæлæггаджы хай.

Тыхгæнджытæ кæрæдзимæ бакæстытæ кодтой, стæй сæ бæхты фæзылдтой æмæ Сау хъæдырдæм ныййарц сты.

Чындзхæсджытыл худæг бахæцыд æмæ ма абон дæр сæ кæл-кæл Хъивоны къæдзæхты азæлы.

Хъайтыхъты Асæхмæт æмæ Созайты Алыксы, арс фынæйæ

дæр йæ зымæгон лыстæны кæмæй фестæлфы, ахæм хæрзæмхæрæфырттæ уыдысты. Асæй бæрзонд, бакастæй на-
рагастæу гуырвидауц лæппутæ æмхуызон дарæсы куы рацы-
дысты, уæд сæ чи кæцы уыд, уый сæ ныййарджытæ дæр нал
иртæстой. Сæ нуарджын цæстæмттæ асæст боны дæр уыдысты
хураггæс. Ныфс æмæ хъаруйы суадоны донæй дзаг цæстыты
сæрмæ æлвæст æхсаргæрдтау айтынг сты зæрдæйы цин, кæнæ
та бахъуаджы мастæвдисæг æрфгуытæ.

Дуууæ æмхæрæфыртыл хъæубæсты фидыцы ном раджы
ныйичъи. Уыдон цы хъуыддаджы нæ уыдаиккой, уый фидаутæ
дæр нæ кодта. Хæрзæгъдау, æнæзивæг, бæркадарм, æнæмаст .
Фæлæ сæ номыл Хъивоны æфцæджы фарон цы сау стъæлфытæ
абадт, уыдон кæй не ссыгъдæг кодтой, уый тыххæй сæм чидæртæ
æндæр цæстæй кæсын байдыдтой, æмæ адæмы 'хсæн цыдæр
дам-думтæ дæр цыд . Се 'фхæрæджы фæдыл куы хуындзауты,
куы та цуанæтты 'фсон бæргæ зылдысты, фæлæ, арыды фæуи-
наг, сырð сайæнмæ æмгæрон нал цыд.

Тар хъæд та йæ бур сæрбæттæн æрбаста. Æддæхъус
æврæгътæ, куырмæдзæуæг фосы дзугтау кæрæдзи æвдæрзгæ
дæлвæзтæм хылдысты. Арсæн дæр йæ зымæгон лыстæнмæ
лæсыны афон æрхæстæг, Асæхмæты дæр Данелы фæдыл зи-
лынмæ нал æвдæлд. Цалынмæ æфцæгыл мит нæма æрхæцыд,
уæдмæ сæ сæ фосы рæгъæуттæ фæскохы Сау хъæдæй хъæумæ
арыскъæрын хъуыд æмæ уырðæм фæраст сты.

Сæууон хур йæ цæст Созайты скъæттæм ныддардта. Рæгъау-
гæстæ æмæ фыййæуттæ фæндагмæ сæхи ифтонг кодтой.
Уалынмæ куййтæ срайдтой, æмæ фондз хотыхджын барæджы
уæтæрты раз фæвзæрддысты. Сæ раздзæуæг топп сæргъæвы:

— Гъей, хæххон дзиглотæ! Уый уæ дарæн ивынвæнд куы
скодтат, ницы уæздан зæгъут?

Дуууæ æмхæрæфыртæн цы базонын хъуыди се 'фхæрæджы.
Асæхмæт, куыд Алыксийы хистæр, афтæ йæ размæ фæцырд,
æмæ йæ хъæлæс дамбацайы дæнгау анæрыд:

— Данел, дардмæ дæ куы агуырðтам æмæ нæм дæхæдæг
хæстæгмæ куы фæзындтæ! Кæд уæздандзинад курæг дæ, уæд
ма ирон лæгау дæ бæхæй æрфистæг у.

— Æмæ мæ уымæй та цы къуыммæ хæссыс? — бæхæй
æрсæрраттæнгæ фæзæгъы хъуынджынрус абырæг. Идон йе
'мбалы къухы фæсадзы æмæ, мæнæ дæн, зæгъгæ, Асæхмæти-
ты раз сахъ алæууы.

Уæззау зондыл хæст Асæхмæт, Данелы налат цæстытæм комкоммæ ныккæстайæ, фæкхæртт ваййы:

— Ды дæ, мадæлтæ сæ сабиты кæмæй фæтæрсын кæнынц, уыцы абырæг. Мæнæ мах Алыксимæ дæуæй мисхалы бæрц дæр хæсджын ницæмæй стæм, фæлæ нæ ды бафхæрдтай, бастыгътай нæ æмæ нæ адæмы цæсты бафтыдтай. Ирон лæгæй та, йæ маст райсын чи нæ фæфæразы, ууыл адæм худинаджы зарджытæ фæзарынц. Фæлæ мæнæн Хуыцауæй искай уд аскъуыныны бар нæй. Уымæн æмæ мæ риуы ирон лæджы зæрдæ тæлфы, ме уæнгты фыдæлты туг æхсиды. Бамбæрстай, Данел?

— Æмæ дæм ныр цы фæнд и — æххæст ма мын уый дæр бамбарын кæн, — йæ сæр фесхæл кæны абырæг.

— Мæнæ ме 'мхæрæфырт Алыксимæ дæр æмæ мæнмæ дæр æрбакæс. Дæ ныфс хъæбысæй кæнæ хъаматæй рахæцын кæимæ хæссыс, уый бацамон æмæ нæ лæгдзинад, нæ хъарутæ бавзарæм.

— Æмæ куы фæхæрд уай, уæд та?

— Уæд мæ рахиз хъус дæ фæххъау. Кæд ды фембылд уай, уæд дæуæн дæр афтæ, — скæрды Асæхмæт æмæ богæлтты æгъдаумæ гæстæ йæ къух Данелмæ бадары.

— Ха-ха-ха! Мард, дам, рыпп нæ кæны, мæнæ мæм цытæ уæндын байдыдта! — йæ нымæт иуварс аппæрста, афтæмæй худæгæй бакъæцæл абырæг. Йæ ронæргъæвæг фенгомдæр кодта, йæ армытæпæнтыл æртутæ ласта æмæ Асæхмæтыл йæхи баскхæрдта.

Дыууæ богалы къæхтыбын зæхх рызти. Сæ цæнгтæ, сæ зæнгты хæцъæфтæ тыххæстæй атонын æввонг дымстысты. Æнæхъусæй баззайын кæй фæндыд, æмæ цæстытагуытæ æддæмæ бырыдысты. Иуахæмы се змæлд фæсабырдæр, æмæ Асæхмæты бæзджынгомау хъæлæс райхъуыст:

— Барæй дæм лæмæгъ лæууыдтæн, хъæбæрдзых Данел! Ныр дæ галиуырæм æнтхъдзынæн æмæ дæхимæ кæс!

Гъопп, зæгъгæ, æмæ Асæхмæтæй цалдæр къæхдзæфы æддæдæр Данелы тæпп зæххыл фæцыд.

Фыййæуттæ æхсызгон сулæфыдысты, абырджыты бал та, туаг æхсынцъытæ аныхъуырагау, ныккæрзыдтой. Фæлæ сæ богал фæсаррæтт ласта æмæ, цæф арсы богътагæнгæ, йæхи Асæхмæтыл бауагъта. Сæ уæззау хъæрзын, сæ нæтынмæ фыййау куитæ се ссыртæ фæзыхххыр кæнынц æмæ кæрæдзиуыл скъæу-къæу ласынц.

— Данел, хæбæцц лæуу, ныр та дæ Алыксийы хардзæй иннæрдæм æнтъухын, — райхъуыст та Асæхмæты гъопп, æмæ та цалдæр санчъехы æддæдæр Данел зæххыл хæфсау атъæпан.

Абырджитæн сæ маст сæ хуылфыты сыгъди, фæлæ сæм рæгъаугæстæ топпыты кæсæнтæй кастысты æмæ цы сæ бон уыд!

Данел æрæджиау æрчыцыдта. Рабадт æмæ сæргуыбырæй æнхæлмæ касти йæ хъус лыгтæнæджы æргуыбырмæ. Йæ ризгæ къух æрхæссы зæнгойы хъусы æмбæхст кардыл. Фæлæ йын хъысмæт йæ мæнгард фæндтæ ныннхъуырын кодта.

Асæхмæт сындаггай абырджыты æлдары размæ бацыд. Иу чысыл ахъус, стæй загъта:

— Данел, фарон нын нæ ног чындзы фæндаг тугæй кæй нæ сахуырстай, уый тыххæй дын дæ хъус йæ бынаты уадзын. Ныр сист, æмæ дæ кæд амæй фæстæмæ адæмимæ сабырæй цæрын фæнды, уæд фæндараст. Дæ хуызæн домбай лæгтæн хъæды сырды цардæй цæрын аипп у. Рох дæ ма уæд: тæригъæд дуры гуыбыны дæр нæ тайы.

Налат абырæг йæ дæрзæг къух зæнгойы хъусæй айста, æмæ, цыма пъæззыйы бынæй феуæгъд, уыйау риуыздæг сулæфыд. Сырххъулон цæстытæ йæ алфамбылай азылдта, æмæ йæ хъуынджын цæсгом къæмдзæстыгæй айдзаг. Ёрбаймысыд йæ ивгъуыд царды дæрзæг къæпхæнтæ дæр, æмæ сæ йæ хъуынджын зæрдæ барызт. Ёрæджиау йæ къæхтыл слæууыд æмæ йæ цыма ног джиппы рауагъдæуыд, уыйау йæ цæсгом фæрухс.

— Бузныг, мæ зæды хай, æвзæр тæфгæнаг цъымарайæ мæ кæй раластай, уымæй, — йæ Хуыцауы къух Асæхмæтмæ бадаргъгæнгæйæ фæзæгъы Данел, æмæ раст уыцы рæстæг ходон æвзыгъд барæг Сафа сæ уæлхъус алæууыд. Бæхæй йæхи зæхмæ уарийау фехсы, æмæ, Асæхмæтыл ныттыхсæ, фæзæгъы:

— Уæ хæрзæггурæггаг мæн, Ирыстоны хъæбултыл та дыууæ ноггуырды бафтыд. Иу лæппу нæхи Хъуыдаейы хæдзары, аннæ та Гæлиаты хъæуы Къалаты хæдзары!

— Цæринаг уæнт! — ныннæрынц рæгъаугæстæ, фыййæуттæ æмæ Данелиты хъæлæстæ.

— Цæринаг уæнт! — ныййазæлынц тызмæг хæхтæ æмæ тар хъæды æнусон бæлæстæ.

— Цæринаг уæнт! — арфæ раканы фæззыгон зæрин хур дæр æмæ цины уацхæссæжы номыл арвæрдын Урсхохы фæтæн уæхсчытыл æрцауындзы.

Рæстæг йæ риуæмбæрцæй размæ лæгæрста. Данел йæ тугайдзаг къухтæ ныхсадта. Хуыцауы дзуары кувæндонны раз йæ тæригъæдтæ ссыгъдæг кодта. Йæхи Чырыстонхъæуыл бафæдзæхста æмæ царды дæрзæг къæпхæныл ныфсджынай æрлæууыд. Цалынмæ йæ цæст æрттывта, уæдмæ Асæхмæт æмæ Алык-сиимæ хæлардзинады тæгтæй уыдис æнгом баст. Сæ хиды сæрты змæст дон никуыуал акалд.

* * *

Уазал лæгæтмæ уалдзæджы комулæфт цыма бакалд, уыйау Дауытты стыр къонамæ дæр Дзæгъи йæ рахиз уæхскыл хуры тын æрбахаста, æмæ хæдзар йæ хуыз скалдта. Данелы абырджыты удаист фæкæнæг чындзы уды хъарммæ хæстæджытæ, хионтæ ноджы фенгомдæр сты, фæлæ дзы стъæлфгæ чи кодта, ахæмтæ дæр ын цæстмæмитæ, былдауæнтæ кодтой.

Рæстæг хъалонтæ æмбырдгæнæгау царды къæпхæнтыл хылдис æмæ йæ хæс алкæмæй дæр домдта. Дауыттæ бирæ бинонтæ, бирæфосджын хæдзар уыдысты. Къуыбысоны дзы бирæ лæггад, бирæ змæлд хъуыд. Йæ удæй дзы арт цагъта æмæ майыл фæйнагфарсæй уæлдай кæд æвдудоны ном дæр сбæдт, уæддæр ууыл нæ баззад.

Хуымгæнæнты майы лыстæгкъæх фос сæ тæккæ цот кæныныл уыдысты, æмæ Къуыбысон йæ ходыгъдтимæ уæтæртæм ацыд. Сæумайæ йæ суанг фæсæхсæвæртæм сæр схъил кæныны бон нæ уыдис. Фыййæуттæ-иу сæумайæ фæсдыгъд æнæбындз хизæнтæм сæ дзугтæ куы аскъæрдтой, уæд-иу Дзæгъиитæ та суанг æмбисбонмæ цыхтытæ ахстой. Уæдæ æнæуи куыстытæ дæр — хъуырма. Æххæстæ дæр сыл нæ кодтой.

Иуахæмы та æртæ сылгоймаджы сæ цыхт ахсыны куыстытæ фесты. Дыууæ хойы — Госæзи æмæ Госæда, изæры джынтæ сканæм, зæгъгæ, сæхи скъудатæ тонынмæ айстой. Къуыбысон бавдæлд æмæ уæтæры ала къуымтæ чындзы уатау сæрттивын кодта, стæй, дымгæ кæртмæ цы бырæттæ фæхаста, уыдоныл уисойæ ахæцыд. Кулдуармæ йæ бирæ нал хъуыд, афтæ фæкаст, æмæ адæргæй йæ сылгоймаджы уд йæ къæхты бын амбæхст. Чысыл æддæдæрæй йæм цалдæр бирæгъы æрбагæппæввонг сæ зыд цæстытæ ныдззагъыр кодтой.

Дзæгъи айтæ-уыйтæ нал фæкодта, фæлæ цæджындзыл ауыгъд кард йæ кæрддзæмæй фелвæста æмæ йæхи мæлæтдзаг

тохмæ æрцæттæ кодта. Бирæгъты раздзог йе ссыртæ базыхъхыр кæны. Йæ къæбысхæрмæ сылгоймаджы сæрыхилтæ арцсбадынц, тынд гогызы буарау йæ буар сисбынтæ фесты. Уалынмæ йæ зæрдыл æрбалæууыд къæвдайы донæй йе 'мыдзаг миганæн. Фæфæлдæхта йæ æмæ йæ быны дзуццæджы бадгæ амбæхст.

Тугдых сырдатæ миганæны алыварс зылынц. Хъуысы сæрсæфты къæрцц-къæрцц. Уалынмæ дзы иу миганæны рæбын йæ дзæмбийæ зæхх ракъахта. Йæ къах хуынчъы фæттыста, æмæ йын æй Къуыбысон йæ кардæй адзæнгæл ласта.

Бирæгъ туджы уындæй æрра кæны. Сырд боцкъайы бынæй йæ къах тугкалтæ куыд фелвæста, афтæ йæм иннæтæ фæлæбурдтой æмæ йæ сæ уæлныхты кæрæдзи хъуын-хъис калгæ аскъæфтой.

Дуууæ хойы скъудайы æргъæмттимæ лæф-лæфгæнгæ æрбахæццæ сты. Къуыбысон сын сæ ныхас куы айхъуыста, уæд, йæ иу къухы кард, иннæйы бирæгъы тугæй амæст къах, афтæмæй миганæны бынæй рахызт. Чысыл раздæр æм бирæгътæ куыд лæбурдтой, æмæ сæ цы мадзалай фервæзт, уыдаттæ сын куы радзырдта, уæд сæ рæсугъд цæстæмтты туджы цъыртт нал аззад. Фыййæутты та Къуыбысоны ныфс æмæ сæрæндзинад бынтон дисы бафтыдта. Уæларвон тыхты комытæф æм хæццæ кæны, зæгъгæ, йæм æндæр цæстæй кæсын байдыдтой. Цыма сæ чындз Алардыйы чызг у, уыйау йæ разы хъæр ныхас дæр ничиуал кодта, афтæмæй хъæубæсты цæсты йæ кад Хъивоны æфцæгæй дæр фæбæрзонддæр.

Тызмæг зымæджы ихцæстыты æндæрг хæхты рæгътæй æрттивын байдыдта. Хъæды бæлæстыл урсзачъе Дадайы тæссæй ихæнриз бахæцыд æмæ сæ тæлæссон уидæгтæ бур сыфтæрты бын нуæрстой. Дзæгъæлдзу дымгæ та уаддзалхы къутæртыл сагъуыд æмæ сæ дзыхъхъыты, къутæррæбынты, лæгæтты къуымты æмбæхста. Уæтæртæм дæр-иу, æхситтæй заргæ, басирдта, фæлæ йæм дзы нал уæрыччы уасын хъуыст, нал куыйты рæйын. Лæгдоны дуарыл-иу йæ пырх акалдта, æмæ-иу уый дæр тæргайгæнаг сывæллонау йæ хъинц-хъинцæй нал æнцад.

Къонайы адæн дзы æмбал нæй. Уый, хур йæхимæ æхсынæны чъири куыд фелвасы, уымæй дæр тыхджындæр у. Афтæ куы нæ уайд, уæд уызын паддзахы сызгъæрин къæлæтджынай йæ талынг къуыммæ нæ лыгъдаид. Хъæубæсты фарн канд фыййæутты нæ, фæлæ æгомыг фосы дзугты дæр бандæвта. Уæтæрдзау сылгоймæгтæн дæр та се 'цæг хуыз разынд æмæ дидин-

джытау цæхæртæ калдтой. Цин сыл кодтой мæсгуытæ, гæнæхтæ æмæ сæ зонгæ дуртæ дæр ма.

Æвæдза, бирæбинонджын ирон хæдзары ног чындз йæ тæлæс уæхсчытыл цы уæззау уаргъ хаста, уый, æвæццæгæн, æмæ авд теуайы дæр нæ афæразиккой. Йæ хæс уыд бинонты разæй фыццаг кæркуасæнты фестын, изæрæй та йæ сæр базмæ хъуамæ æруагътаид се 'ппæты фæстæ. Бинонтæй алкæмæн дæр къæхтæхсæг, дзабырсæрфæг, итуæвæрæг. Дондзау, куырой-дзау, фосдуцæг, хоссивæг, хуымгæнæг, найгæнæг, къустæ, тæбæгътæхсæг, кærтытæ, уынгтæмæрзæг!.. Се 'ппæт чи банымайдзæн!

Ног чындзæн дзæвгар рæстæджы ирон æфсарм æмæ æгъдау, хистæрты раз йæ дзых байгом кæнын, бæгъæмсар æмæ бæгънæгзæнг, уынгты даргъ къæхдзæфтæй цæуыны бар нæ лæвæрдтой. Хæстæджытæ, хионтæ, сыхæгтæ йæм чи аивæй, чи та æргомæй, айчы хуылфы къæм агурагау, кастысты, æмæ — абабау, исты фау, исты аипп-иу кæмæ бафиппайдтаиккой, уый-иу уайтагъд адæмы дзыхы бафтыд. Уый та зынгау — судзæг, хъамайы цæфау дудаг уыд. Æрыгон чындз уыцы тархæды цæмæй ма ныддзæгълтæ уыдаид, уый тыххæй йын-иу скодтой кæнгæ мад, æмæ-иу уый æнцæйтты царды дæрзæг къæпхæнтыл кад æмæ радимæ цыди.

Ирон хæдзары æнхъæлцау чындзæн йæ гуыбын йæ хъуырмæ схæццæ, зæгъгæ, уæддæр ын баулафынаен рæстæг нæ уыд. Цард дзы куыст домдта. Бирæ сылгоймæгты-иу сæ арын быдыры кусгæйæ æрæййæфта. Чи-иу мæкъуылты фæстæмæ балыгъд, чи — къутæры аууонмæ, æмæ-иу уырдыгæй ногтуыр д сывæллонны залмы сыфты тыхтæй хæдзармæ æрхастой.

Хуыздæр бон нæ уыди, фæйнагфарс æмæ æвдудоны ном кæуыл сфидыдта, уыцы Къуыбысоныл дæр. Мады-Майрæм æй цы цыппар хуры тынæй схорзæхджын кодта (Кирил, Аслæмырзæ, Пуци æмæ сæ хо Есæ), уыдонæй йын иу дæр æмбæлгæ уавæрты нæ райгуыр, фæлæ се 'ппæт дæр схъомыл сты æнæсахъат, æнæнизæй.

Фыццаг зæнæг ын куы фæзынд, Дзæхи дæр уæд æд хъæбул йæ цæгатмæ хуындæджы бадынмæ фæцыд. Хæрæгуаргъ ын зынаргъ лæвæрттæ стыр хуынимæ савæрдтой æмæ иу райсом йæ ходыгъд Госæда, йæ къухылхæцæг Алыксиимæ афæндараст сты. Гуылхæрæн рагъæй куы схызтысты, уæд боныхъæд æрбайхæлд, æмæ миты гæбынатæ цъыфдзасты гæлæбутау

силлаг систы. Алыксы, тамако пъяртгәнгә, хәрәг скъардта, Дзәгъи әмә Госәда та йә фәдыл, радыгай сываллоны сә хъабысы хәсгәйә, әнәхсәст къахвәндаг цыбырәй-цыбырдәр кодтой.

Хъивоны әфцәгыл бәлцәттә әхсызгон суләфыдысты, фәлә бон фәрухс-фәталынгтәй хъазын байдыдта. Дымгә, әндәрәнәй раирвәзәг әнәсәрбос богъау, ныффуттытә кодта, әмә әнәхәдзар мигъы къуыбыләйттә әддәг-мидәг ауадысты.

Бәлцәттә къахайст фәрогдәр. Чысыл ма, әмә ныртәккә ауырдыг кәндзысты. Фәлә фарон абырджытә чындзхәсджыты кәм әрурәдтой, уыцы фәзмә куы бахәццә сты, уәд әрвдзәфау фесты. Бирәгъты әрдонг сын сә фәндаг әрцахста, се 'фсарты къәрцц-къәрцц-иу ссыд. Хәрәг адәргәй йә хъоппәг цәстытә бацъынд кодта. Сырдты раздзог Алыксийы фәдисхъәрмә йә фәстаг къах фәхыл кәны әмә ацъыртт кәны, ома уымә дәр дын нә дарын дә хъәр, зәгъгә. Уалынмә йә ардауән къабысхъәр райхъуыст, әмә уәд иннәтә дәр, цәттә стәм, зәгъгә, нынниудтой.

Тугдзых сырдты әрдонг фәныфсджындәр. Фәкъордтә сты әмә фәйнәрдыгәй сә амәддәгтәм ныхъхъавыдысты. Сылгоймәгты хуызыцъыртт нал уыд. Дзәгъи йә дзидзидай хъәбулы йә зәрдәмә ныхъхъавы әмә йәхи мәләтдзәг тохмә әрцәттә кәны. Алыксы ныффәсус. Рахиз къухы фәтәнком хъама, галиуы ләдзәг, фәлә авд бирәгъән уыдонәй цы акәнән ис әмә фәзәгъы:

— Хәрәджы сын уадзәм әмә кәд нәхәдәг исты хуызы аирвәзиккам.

Хайуаны коймә Дзәгъийы цәстытә ферттивтой. Йә хъәбулы Госәдайы хъабысы фәсагъта. Йә цәгатмә ләварән цы егъау әрхуы тас хастой, уый хәрәгуаргъәй фелвәста, ләдзәгәй йә ныххойы, әмә әрхуы тасмачъи бәстә йә сәрыл систа йә дзыгъал-мыгъулай. Бирәгътыл цыма исчи топдзәгъдәй раләууыд, уыйау сә сәр сә кой фәци әмә куыйхъәд, куыйдур баисты.

Бәлцәттә сәрәгасәй сә фысымтыл сәмбәлдысты, әмә та Къуыбысоны ләгдзинады кой хъәуәй-хъәумә, комәй-коммә айхъуыст. Әрәджиау дәр ма-иу ын әй йә зәрдыл әрләууын кодтой.

— Йә, Дзәгъи, зестхъәр сыл скә, зестхъәр, зәгъгә. Уәлдай арфәтә йын кодтой, йә цоты әнәниз, әнәсахъатәй кәй

схъомыл кодта æмæ уыдоны фæрцы мыггаг кæй фæбæзджын-дæр, уый тыххæй.

Цæй, ныр уал Хъуыдаейы фæрнæйдзаг бинонты сæхи бар фæуадзæм æмæ, цалынмæ Хъивоны æфцæгыл тымыгъ къулбадæг усау не схъызыд, уæдмæ Къалаты къонамæ дæр бакæсæм.

Манæ кæддæры æргъæвст къæс цыргъæнхъызт хыссæйау йæхиуыл схæцыд. Æдде-мидæгæй чъыраей цагъд къултæ тæмæнтæ калынц. Сæ тæнджын къутутæ Уациллаей хоры лæвæрттæй сæ былтæй кæлынц. Се скъæты дуæрттæ Фæлварайы фосы дзугтæй гом кæнын нал комынц. Къонаей бæгъæмзæнг æртæ сабийы — Хъуыбады, Микъала æмæ Шамил — куырм æрсытæй хъазынц.

Мад æмæ фыдыл сæ хъæбулты цинæй цыппæргай къухтæ базад æмæ æхсæвæй, бонæй æппын æнцой нæ зыдтой. Фæлæ кæд цыфæнды æнæвдæлон уыдысты, уæддæр сын Хъуыда-тимæ кæрæдзи абæрæг кæнынмæ Хъивоны æфцæг ныллæг къæсарæй уæлдай нæ уыди. Гуацци цуанон уыд æмæ-иу Æфсатийы лæварæй йæ ходон æрджорды бинонты æнæхай ницы хуызы ныууагътаид. Хъуыда та топпыхос фыцын æмæ æрзæтæй зды тайыны сусæгдзинæдтæ зыдта æмæ йæ цуанон æрджорд уыдонæй хъуаг нæ зыдта. Кæй зæгъын æй хъæуы, сæ иумæйаг мыдыкъусмæ сын хæлæгтæнджытæ дæр уыдис, фæлæ бынаты дауджытæ æмæ тæхгæ-нæргæ Уастырджи сæ хъахъхъæнæг уыдысты, æмæ сæм фыд-зæрдæ лæджы гæбæр къух нæ хæццæ кодта.

Хæлæджы къухы сындз — ныхсаг, зæгъгæ, хуымæтæджы нæ фæзæгъынц. Цæвиттон, Гуаццитæм уыдис, фырдæрдæй чи скъæбæлдзыг, ахæм æртæ азы хуыскъ стур. Дымтыхъæуккаг хуыснагæн æм йæ комыдæттæ рагæй уадысты, йæ армытæппæн æй хордта, гъе, æмæ йыл иуахæмы йæ гуыбын тых кæнын куы байдыдта, уæд сцæттæ кодта нард физонæджы хай. Галы сыкъайы йæ нытгътыста æмæ, Гуацци Сау хъæдмæ цуаны куы ацыд, уæд йæ къухты баст райхæлд. Къалаты хæдзармæ мæйдары сырдау бахъуызыд. Кæртæй хъæхъхъаг куыдзы рæйын куы ссыд, уæд ын хуыснаг æмбонды сæрты хины сыкъа баппæрста. Куыдз ма схæпп-хæпп ласта, стæй йæ гуыбыны фæдыл ацыд æмæ сыкъайыл смыхуыр.

Къæрцхъус Джызæ куыдзы рæйынмæ фехъал. Фæрсагæй ракаст æмæ кæйдæр æндæрг се скъæтырдæм сисрæбынты гуыбыр-гуыбыр цæугæ ауыдта. Сабыргай тыргъмæ рахызт. Фæрæт

систа æмæ хъахъхъæны. Хуыснаг скъæты дуар æнæ хъинцæй байгом кæны. Куы аныгъуылы, уæд Джызæ, ай не скъæты дуар гомæй куы баззад, зæгъгæ, барæй хъæрæй дзургæ дуар æнгом бассыдта æмæ йæ ричъийæ фидар æрæхгæдта.

— Гьер уал, хæрæджы къæлæу, нæ лæджы фæзындмæ уым фаджыстæ змæнт, — бахъуыр-хъуыр кæны Къуыбысон, фæлæ ма йын кæд æмбал и, зæгъгæ, йæхи тыргъы бафæсвæд кæны æмæ йыл уым æд фæрæт æрбабон ваййы.

Хур фыййауы лæдзæджы бæрц суад. Алы рæттæй хъуысти кæрчыты хъуыдатт, уасджыты уасын. Фос дуцын афон дæр фæци, фæлæ лæгсырд куы аирвæза, зæгъгæ, Джызæ скъæты дуар нæ гом кодта, æмæ мидæгæй фос æмбу систой.

Гуацци уыцы æхсæв нæ фæзынд. Райсомæй фос æндарæны æмбу кæнын куы байдыдтой, уæд Джызæ сыхаг лæгтæм фæдзырдта, уæртæ не скъæты цыдæр дæлимон, зæгъгæ. Лæгтæ æд цæвæнгæртæ æрбамбырд сты. Скъæтмæ бацæуын нæлгоймæгтæй йæ ныфс куы ничи бахаста, уæд Джызæ Тамбийы сагоимæ талынг фосдоны фæмидæг æмæ чысыл фæстæдæр дымтаг Тазейы йæ хъусæй адæмы размæ раласта. Хъæубæсты хистæр Дзылыхты урсачъе Джеорджи йын йæ дыууæ цæстмæ лæдзæг ныццарæста, йæ мæстджын хъæлæс райхъуыст:

— У-у, лæджы ном худинаггæнæг, зæгъ-ма, Гуаццийы фæзындмæ дæ скъæты бабæттæм, æви, дысон бонмæ Æрсой йæ сæт кæуыл фæкалдта, уыцы сыкъайы дæхи надсайæн бахæрдзынæ? Сис уæдæ дæ хинты холы æмæ йæ куыдзы хæрд бакæ!

Тазейыл тæфсæгæй рынчынау ризæг бахæцыд. Куыдзы сæтæй дзаг сыкъа систа æмæ, йæ цæсты зултæ Джызæйыл расæрфгæйæ, хинымæры бартхъирæн кодта: «Сар мын дæ къона кæндзæн, уæртæ хъахбай ус, æз дын ацы бон дæ зæрдыл æрлæууын кæндзынæн! Дæ хуыскъаг хъут уал дын хæлар, фæлæ дын а-лæппу дæ хандыг дæр равдæлон кæндзæн!»

Рæстæг гаккыристæй хъазгæ цыд, фæлæ Тазейæ йæ маст нæ рох кодта. Хосгæрдæнтæ сæ тæккæ цырыныл уыдысты, адæм сæ къухтæм æмхасæнтæ кодтой, Тазе та дæлбынты рувасау æхсæвыгæтты хæмпæлты æмбæхстæй агуырда Джызæйæ йæ маст райсынаг мадзал. Æмæ йын иуахæмы уымæн фадат фæцис. Бинонтæ цъалхæй-малхæй фыццаг кæркуасæнты уыгæрдæнтæм хос ссивынмæ фæраст сты. Мусуаты фисынаг куы фæаууон сты, уæд Тазе йæ рахиз армьдзыхъхъ аныхта, гуыбыр-гуыбыр хæдзары фæмидæг æмæ хæндыджы цыхтытæ

голлагмæ æвгæны. Джызæйæ та цæхх рахæссын ферох æмæ фæстæмæ æд халамæрзæн фæзылд. Кæрты куы æрбацæйуад, уæд ма йæ Тазе бæргæ ауыдта, фæлæ йын алидзыны фадат нал фæци. Адæргæй йæ худы хæррæгъ зыгъуыммæ фæфæлдæхта, йæ сæрыл æй арф æркодта æмæ, Джызæ къæсæрæй куы 'рбахызт, уæд хæйрæг дæн, хæйрæг дæн, зæгъгæ, йæ разы æркафæгау кодта.

— Хæйрæг нæ, фæлæ кæд дæлимонты паддзах дæ, уæддæр дын дæ астæуыстæг æнæ асæтгæ нæй, мæнæ цъаммайраг! — фæхъæр кæны Джызæ æмæ йыл халамæрзæнæй хафт-хафтæй ралæууы.

Тазейæн йæ гамхуд фæхауд æмæ, йæ сæры пырх калгæ, лидзæг фæци.

— Кæд ма дæ хъæуа, уæртæ æнæрæгъыдзыд, уæд та-иу рауай! — йæ фæдыл райхъуыст Джызæйы хъалæс...

Рæстæг дæллаг галау йæ ауæдзы лæф-лæфгæнгæ цыдис æмæ мæйтæ, афæдзтæ чиныджы цъæрттау уæзбын кæрæдзиуыл фæлдæхта. Хъуыдæ æмæ Гуацийæн ахæм цот рахъомыл, ахæм, æмæ куыстмондæгæй цæсты хуынчъытæй арт уагътой. Саджы фисынтыл амад æмхæрæфырттæй арс хъæды кæрдо цæгъдын нал уæндыд, калм та сæ йæ хуынкъмæ лыгъди. Зæрдæйæ та ахæм уыдысты, æмæ сæ армытæапæнтæ адæмæн фынгтæн æвæрдтой. Æмхæрæфырттæ сæ кæрæдзиуыл та афтæ æнувыд сысты, æмæ се 'хсæн Хъивоны æфцæджы къахвæндæгтыл сæрдыгон хъуына нал зади, зымæтон та сыл мит нал хæцыди. Гæлиатæгтæ галдых уыдысты, ходæгтæ та бæхдых æмæ сæ уалдзыгон, сæ фæззæджы куыстыты кæрæдзи хъуаг ницæмæй уагътой. Уыдоны лымæндзинад дыууæ комы цæрджыты кæрæдзимæ мыд æмæ мыдадзау фенгомдæр кодта, æмæ се 'хсæн канд хæстæгдзинад нæ, фæлæ сæудæджеры цырв дæр æнхъизын байдыдта.

Ходæгтæ рагæй дæр сондон, пысыра æмæ сæнарæй топпыхос фыцын æмæ æрзæты къæрттæй зды тайын кæныны сусæгдзинæдтæ кæй зыдтой, æвæццæгæн, æмбисондæн дæр уымæн баззад, Ходæй хай кæмæн нæй, уый Хуыцауы хæрзтæй дæр æнæхай у, зæгъгæ. Къалаты разæгъды цуанон Гуацци дæр, куы ма йæ загътам, йæ ходон æрдхорд Хъуыдæйы фæрцы топпыхос æмæ зды нæмгуытæй хъуаг никæд баййæфта. Фæлæ, куыд фæзæгъынц, хатгай ма æлдары хъуг дæр куы фæхуыскъ вæййы.

Æрзæты æппæты хуыздæр æвæрæнтæ Ходонгомы уыдыс-

ты. Хъæуы хистæрты æвастæй сæм суанг Уæрæсейы урс пад-
дзахæн дæр фæныхилыны бар нæ уыд.

Здыджын... Афтæ хуыйны, Ходы æрзæты таг камари ронау
кæм æрттивы, уыцы зæххы ном. Ам æркæх æрзæты кæрттытæ,
лыстæг мургондæй сæ цугун кæустонды бавгæн, дуртæй йын
йæ быны суанцъыгонд ацараз æмæ йын хус сугтæй йæ быны
æхсидгæ арт бандзар. Æрзæты кæрттытæ сæ хуыз ивын куы
байдайой, уæд сыл стад фиуыкæрттытæ ныппар, æмæ уæд
æрзæт дзыккайы равдылы. Зды тад царвау фæдон вæййы.
Æлыгæй конд джипмæ йæ рауадз, уым атæгæр вæййы æмæ
дын уый — зды.

Къалаты æфсымæрты кæстæр Шамил хистæртæн цумайы
æнæзивæг лæдзæг уыди. Дæхи ивылд доны баппар, зæгъгæ,
уæд фæстæмæ дæр нæ фæкастаид, йæхи дзы балер кæсагау
басхуыстаид. Ауайыны фыдæй цъæх арт уагъта, æмæ йын-иу
сæумæрайсом йæ фыд куы бакой кодта, уæд-иу уайтагъддæр
саргъы бæхыл уарийау февзæрд æмæ ма-иу афарста:

— Бæппу, цæмæ æрбацыдтæ, зæгъгæ, мæ куы фæрсой, уæд
сын цы зæгъдзынæн?

— Ме 'рхорд Хъуыдæйæн-иу бамбарын кæ, мæнæйуый мæ,
зæгъ, цыпхуыйагмæ æрбарвыста, бамбæрстай?

— Бамбæрстон, бамбæрстон, бæппу, — фæзæгъы Шамил
æмæ æфцæджырдам фæтъæбæртт ласы. Фыд йæ фыртыл ахæм
дард балцы кæй баууæндыд, уый æхсызгон куыннæ уыдаид
æнæзивæг лæппуйæн æмæ йыл фырцинæй базыртæ базад.

Уалдзыгон хуры фæлмæн тынтæм сæлæф миты бынæй ма-
лусæг куы стæппп кæна, Шамилы фæзынд уыйау æхсызгон
уыдис хъæуы фæсивæдæн. Æмбырдтæ йыл кодтой, фарстой
йæ сæ хъæуы, сæ комбæсты хабæрттæй. Кæрæдзийæн дзырд-
той, чи цы ног аргъау базыдта, чи цы ног таурæгъ фехъуыста,
кæй бæхтæ уайагдæр сты, кæй куыйтæ хъæхъхъагдæр сты,
уыдæттæ.

Алы уæтæры дæр гæбæр фысæн æнæ уæвгæ нæй. Уазæг
лæппуйыл хистæрай, кæстæрай афтæ кæй цин кодтой, уый
уæлæсыхаг лæппу Къацмæ хъыг касти. Æмгæрон æм нæ цыд
æмæ йыл иннæтæй чи узæлыди, уыдонæн дæр æлхыскъ ны-
хасæй уайдзæфтæ кодта:

— Саухъусы йеддæмæ ма исты у? Цы йын дыги-дыги кæнут,
кæд мын тыхъылы фæрдыг нæу!

Гъе фæлæ, дам, кæмæндæр бæхыл йæ бон нæ цыди æмæ

саргъ надта, зæгъгæ, уыцы æмбисонд Къацыл дæр æрцыди. Æхсæвы рахъуызыд æмæ хизæнуатæй уазæг лæппуйы бæх се скъæтмæ æрбаласта, нæ хуымы, дам, æй æрцахстоны 'фсонæй. Дзæгъи йæм бацыд æмæ йын лæгъстæтæ кодта:

— Гормон, æгомьг фос тæригъæд у, рауадз æй...

— Уæллæй, йæ тъанг куы аскъуына, уæддæр æй æнæ 'ртæ сомы нæ рауадздзынæн, — ныффæрск и Къац.

— Мæ къона, хæстæджы сæр уæддæр ахъуыды кæ, худинаг у...

— Уымæн йæ хæстæгæй йæ дард хуыздæр у, — нæ састы Къац.

— Уагæры дын, цымæ, цы ракодта, цæмæн дзы дæ ныхтæ ныссагътай, нæ зонын, — йæ раздарæны дзыппæй къухмæрзæн систæйæ фæзæгъы Дзæхи, йæ иу къуымы æлхынцъ ын райхалы, æртæ сомы дзы сисы æмæ фæзæгъы: — Къац, мæ хур акæнай, айс мæнæ адон, фæлæ дæ Хуыцауæй курæгау курын, макæмæн сæ ской кæ. Нæ лæджы хъустыл куыд ницы æрцæуа, афтæ.

Къацы æртæ сомы мæт уыйас нæ уыд, фæлæ йын уазæг лæппуйы фелхыскъ кæнын кæй бантыст, уымæй йæ тыппыртæ суагъта. Йæхицæй ныббузныг æмæ, бæхы кæцæй æрбаласта, уырæм æй аздæхта...

— Цымæ цы уæлдай ис лæг æмæ хохæй? — бафарстæуыд иу куырыхон лæджы.

— Хох хохимæ нæ иу кæны, лæг та лæгимæ арæх æмбæлы, — дзуапп радта зондджын лæг.

Гъе, æмæ-иу кæд Къацæн Шамилы фенд дæндагнизау уыдис, уæддæр ын Шамил фæстатырдæм йе 'мбыд ссыр æнæсахъат дæндагæй раивта, æмæ сын иу хæдон æгæр уæрæх дæр ма сси. Фæлæ уый фæстæдæр... Къац бынтыкæсаг, фæтæнуæхск, къуып-риу, мызыхъхъарæзт лæппу уыдис. Йæ къахайст, цыма зæххæн ныттонынæй тарсти, уыйау — уæзбын. Йе 'мгæрттæ дзы хинымæры кæй стъæлфыдысты, уый хорз æмбæрста æмæ сыл æлдариуæг кодта.

Рæстæг йæхионтæ домы æмæ Къацы дæр базмæлын кодта, дæ амонды бæлон æрцахс, кæннод дын ирвæзы, зæгъгæ. Фæлæ хохаг лæппу кæм смадзал кæна, цы хохæй ракъаха ирæдæн æхцæ? Уалынмæ уад ныккъъуыззитт кодта, уартæ, дам, авд хохы, авд денджызы фæлæ Амырычы зæххыл сызгъæрин æхцатæ миты тъыфылтау уары.

Æмæ ходон усгур лæппутæй дæр чидæртæ сæ дымджытæ

æхцатæ уидзынмæ æрбатыхтой. Къацыл дæр базыртæ базад, æмæ фæндаггаджы мадзæлттæ канынмæ бавнæлдта. Садонæ æртæаздыд гал баивта хæрæгуаргъ цæхх, гæрзтæхсэн сапæттæ, дыууæ лагонкæйы дзаг фæтæгеныл æмæ сæ Стыр Дыгуры бамидæг кодта. Йæ базар хорз ацыд, æмæ дыккаг бон æхситтæй заргæ фæстæмæ рараст. Гæлиаты хъæуы бынмæ куы схæццæ, уæд, Хуыцау ныддæлæ-уæлæ кодта, фæбырыд æмæ йæ къах фездыхт. Фыррыстæй йæ цæстыты цæхæр акалд, æмæ йæхи дурыл æруагъта. Хæрæг багуыбыр æмæ йæ лыстæг зæнгтæ райсбайстæнгæ размæ тындзыдта. Къац ма йæм, кокыс-кокыс, зæгъгæ, бæргæ сидти, фæлæ уый уайтагъддæр къуыбырæй фæаууон.

Къацы къах фадхъулæй дæлæмæ къодахау арæсыд. Лæдзæджы æнцæйтты цæуыныл афæлвæрдта, фæлæ йæ бон нæ баццæ æмæ хъæрзгæ, нæтгæ зæххыл йæхи æруагъта. Масты дзæкъул йæ хуылфы адæнгæл. Йæ хид къоппæй акалд, æмæ йæм амонды къуыбылой æнæнхæлæджы куыд æрбатылд, уый дæр нæ базыдта.

Æдсаргъ хæрæг хъæугæронмæ куы схæццæ, уæд Шамил йæ размæ фæцис æмæ бадис кодта, ацырдыгон куы нæ у, уæд йæ хицау кæм и, зæгъгæ. Æрурæдта йæ, æмæ йæ хицау куынæ зынд, уæд ын йæ дзыларыл ахæцыд æмæ тигъæй дæлæмæ акаст. Уым чысыл дæлдæр, фæндаджы был, дыууæрдæм рафт-бафтгæнгæ бадти лæг. Йе 'ууæлтæй бæрæг уыд, йæ чемы кæй нæй, уый æмæ йæм æд хæрæг атындзыдта.

Шамилæн Къацы цы базонын хъуыди, фæлæ йын йæхи нæ бацамыдта. Хæрæгыл æй сæвæрдта æмæ йæ сæхимæ баласта. Уыцы рæстæг хæдзары Джызæйы йеддæмæ иннæ бинонтæй ничи уыд. Уазæг ходон у, уый йын Шамил куы бамбарын кодта, уæд ыл хионау бауæлæлд. Туаг хуырх уæларт стæвд кодта, цъататæ дзы сызмæста æмæ йын сæ къуымбил хызæй йæ ристæ къахыл æнгом бабаста. Уæдмæ бон дæр йæ куыст кодта. Изæрæй Гуацци дæр йæ фырттимæ фæзынд. Кæрты сын Шамил ходон уазæджы хабар бамбарын кодта, æмæ йыл уыдон дæр зæрдигæй бацин кодтой.

Хохаг адæммæ уазæг Хуыцауы минæварыл нымад уыд. Къалатæ дæр дзыхъхъы не 'рлæууыдысты. Сæ нæл фыстæй иу акусарт кодтой æмæ уазæджы фырбуцæй цармæ скæсын кодтой. Фысымтæ йæм дзырдтой йæ номæй, фарстой йæ хъæуы хабæрттæй, хионтæ, хæстæджытæй, фæлæ чи сты йæ фысымтæ,

уый нæ зыдта æмæ æфсæрмай йæхимидæг фæнычы нуæрст æхсидæвтау сыгъди. Æрмæстдæр хъуыддаг хуыссæнуатмæ куы 'рцыди, уæд Шамилы бафарста:

— Уæ хорзæхæй, чи стут, цæмай мæ зонут?

— Мах стæм Къалатæй. Дæ чындз Дзæхи мæ мадыхо у. Де 'рвадæлтæ Кирил æмæ Аслæмырзæ та мæ хæрзæмхæрæфырттæ. Æз та дæн, йæ бæхы де скъæты кæмæн бакодтай, уыцы Шамил.

— Ды, ды Шамил дæ? — уазæг æфсæрмай фæуыргъыйау.

— Гъо, æз дæн Шамил, фæлæ ма тыхс, мах, мастæн чи нæ бары, æфхæрд æфхæрдæй чи фæисы, уыдонæй не стæм. Æнæмæтæй хуысс, æмæ нæ изæрæй нæ райсом амонджындæр уæд, — фæлмæн бахудти Шамил æмæ сын дæттай рацыди.

Цæй фынай æмæ ма цæй къахы рыст! Уазæгыл фыркæм-дзæстыгæй куы ихæнриз бахæцы, куы артау ссудзы. Æрмæстдæр бонырæм тар фынты аныгъуылд. Фыны йæм зад хоры хуымæй Къалаты зыгъар бæхы мыр-мыр хъуыст. Йæ хъалæсæй æртыгæй сомтæ гæлæбутау пæр-пæр кодтой. Къац сæ фæдыл ратæх-батæх систа, фæлæ дзы кæуыл фæхæст ваййы, уый зын-джы стъæлфæн фесты æмæ йæ асудзы. Фехъал.

Сæууон хуры тынтæ фæрсагыл хъазыдысты. Кæртæй æрбай-хъуыст хæрæджы уасын. Къац йæ хуыссæны рабадт. Къахы рыст бæргæ æрæнцад, фæлæ зæрдæ йæхи риуы къултыл хоста. Дзæхийы æртæ сомы йын йæ армы тъæпæнтæ сыгътой. Æнхъæл уыди, уыцы худинаджы хабар фысымтæ се 'ппæт дæр зонынц, æмæ зæххы скъуыды куы аныгъуылдаид, уый дæр æй æр-фæндыд, афтæмæй зивæггæнгæ йæ хуыссæнæй рахызт. Уалынмæ йæм Шамил фæзынди æмæ, бæппу дæумæ касы, зæгъгæ, йыл баузæлыд:

— Къац, æз дын дæ уавæр æмбарын, фæлæ тыхсгæ ма кæн...

— Йех, Шамил, дæ уæздан ныййарджыты раз ма ныр мæ цæстом цы фæкæнон?.. Уыцы бон фæлтау уæрагсаст куы фæуы-даин æмæ хæдмæлхор халонау ме 'дылы зонды фæдыл куы нæ ацыдаин. Фаджысы мæ дыууæ хъусмæ ныссагътæн, æмæ мæ Елиатæ дæр нал ссыгъдæг кæндзысты.

Шамил уазæджы уæхскыл йæ хъарм арм æрæвæрдта:

— Ме 'рдхорд, æппындæр-ма тыхсгæ ма кæ! Уыцы хабар мæ ныййарджытæ нæ, фæлæ йæ уæхи Хъуыдæ дæр нæ зоны. Æнæуи та, куыд фæзæгъынц: рæдыды комы æхсырфæмбал.

Ацы мыдамæст фæлмæн ныхæстæ Къацы уазал уæнгтæ

артафсын кодтой. Йæ тар цæстом фæрухс æмæ фæзæгъы:

— Бузныг, стыр бузныг, Шамил. Ды ма Уастырджийы хай куы дæ, уæд ма, цымæ, Хъивоны сау хайрæджытæ дæуыл цæмæн ардыдтой?

О, йæ къах мидхъæуæй дарддæр чи никæдма авæрдта, уыцы угур лæппутыл дæр æвæлмон æхцаты коймæ базыртæ базад. Сæ дымджытæ æрбамбырд кодтой æмæ сæ цæлхъ æнахуыр бæстæйы, зæххы къорийы иннæ фарс, фæцыдис. Бирæтæн дзы сæ цин фæдзæгъæл, фæлæ сæм фæстæмæ лидзынмæ фæндаггаг нал уыдис æмæ куыстагурæг разæгъды Амырычы къуымты ныххæлиу сты. Чи дзы фермертæм бæхтæрæгæй бахауд, чи къанæуттæкъахæг сси, чи та фосæргæвдæны хуылфыдзаумæттæ койгæнæгæй...

Рæстæг фæхур-фæкъæвдагæнгæ нæ амырыкдзаутыл цыд райгуырæн бæстæмæ сæ былыцæрттæ æхсынгæ, æууылдтой сæ кæлых хъултæ æмæ-иу дзы фыр кæнæ хъен кæмæн абадт, ахæмтæ дæр уыд. Къалаты Шамилы хъул та Чикагойы сах абадт. Къамтæй хъызгæйæ дзы рабылдта æхцаты голлаг æмæ, йе 'мзæххонтæй чи фæцудыдта, уыдоны-иу йæ хъарм базыры бын æрбакодта. Æмæ ма ноджыдæр цины хабар. Æнæхъæн егъау бæстæйы æмбал нæ уыд, уыцы номдзыд боксæйнамæг сау Кирнгæн. Гъемæ, дам, цавæрдæр Годжи-По сныфс кодта уымæ рахæцын.

Ерысты бон æрхæццæ. Дынджыр агъуысты адæмæй къух бакæнæн нал уыд. Ирон хохæгтæй дæр фæсте ничиуал баззад. Диссаг сæм каст, чи у, кæмæй у, цавæр у, уыцы Годжи-По, уый. Уалынмæ гауызмæ дзæгъултæгæнгæ рахызт амырыкæгты уарзон, тымбылкъухæй хыл хæсты æмбал кæмæн нæ уыд, уыцы сау Кинг. Адæмы тыхджын къухæмдзæгъд ныццарыдта. Уый дæр йæхицæй ныббузныг æмæ æнæдомд уырсау йæ мидбынаты скафыд.

— Диссаг, ацы сау æфсæн уæйыгмæ, цымæ, йæ ныфс чи хæссы? — кæрæдзи фарстой хохæгтæ. Уалынмæ фæзынд джиппы уагъды хуызæн домбæйттæарæзт Годжи-По. Къухæмдзæгъд та æрвнæрæгау ныннæрыд. Адæм уырдыг слæууыдысты æмæ йæм кæрæдзи сæрты кастысты. Уый дæр сын йæ дæргъæлвæст даст сæрæй акув-акув кодта. Йе 'ндон буар урс дзæнхъайау æрттывта. Тъыфыл æрфгуыты бын йæ хъæлдзæг дынджыр цæстытæ цæхæр калдтой. Йæ ныхмæлæууæгыл къахæй сæрма йæ цæстæнгас схаста æмæ хинымæры скарста: «Æндон æхсывт

стаг у, фәлә, мәнайуй, ирон дон мауал баназ, куы нә йә 'рнәмай, уәд!»

Райхъуыст тәрхонганәджи уасәны әхситт, әмә дыууә гал-дзәбидыры кәрәдзимә фәсәстой. Кинг йә қяхфьндзтыл размә-фәстәмә рагәпп-багәппгәнгә сцыл. Йә ныхмәләу-уәджи куы иуырдыгәй бакъуыры, куы иннәрдыгәй. Уалын-дгы дын Уырымты Гәбис әмә Гадаты Бәтәхъо ныццәлхә ластой:

— Пойда, Пойда! Иры ма фәхудиная кән!

— Ирон у, ирон — Годжитәй, Пойда, уынайла! — сцин кодтой иннә хохәгтә дәр.

Ирон ныхасмә Пойдайы дынджыр цәстытә фәхъоппәг сты, цәхәртә акалдтой. Тъыфыл әрфгуытә фелхынцъ сты, дәндәгтә скъәс-къәс кодтой, әмә размә къәдзәхау фәф-сәрста... Уыцы әвиппайды ныббырст сау әфсән уәйыджы әдзәттәйә әрәййәфта, әмә Годжи-Пойы тымбыл къух сармадзаны нәмыгау йә риуыл сәмбәлд. Сау Кинг йә сәрыл хъен аләууыд, стәй, кәф сурыл куы аззайа, уыйау гауызыл адәргъ.

Пойдайы йе 'мзәххонтә сә уәлныхты систой әмә йә рес-торанмә Уастырджийы зарәггәнгә бахастой.

Шамил буц фынджы хабәрттә иууылдәр йәхимә куы ай-ста, уәд әй Пойда бафәрсы:

— Чи дә, дәхи ма мын бацамон?

— Уәллагкоймаг, Гәлиаты хъәуәй Къалаты Шамил дән.

— Уәдә, Къалайы-фырт, нырәй фәстәмә зонгә уы-дзыстәм. Әз та уыналон Годжиты Пойда дән. Цирчы мәм нәхирдыгонау куы хъәр кодтат, уәд цыма хәххон уәлдәф суләфьдтән, уыйау мә ныфс фәдывәр. Гъемә авд хохы, авд фурды сарты цы амәндтә агурәг рацыдыстут, уыдон уә къу-хы бафтәнт! Сыхах дәр ма мын әххәст уәхи бацамонут, — балхынцъ кәны йә ныхас Годжион әмә, кәй нә зыдта, уыдо-нырдәм азылд.

— Әз мәнә Шамилы әрвад әфсымәр Микъала.

— Гаппуаты Садулла.

— Бесолты Микъала.

— Хъайтыхъты Бәтәхъо.

— Гатеты Уырысхан.

— Икъаты Асләмырзә.

— Хъайтыхъты Ауызби.

— Хосаты Дзика.
 — Хъайтыхъты Уырысби.
 — Хосаты Сæрæби.
 — Æмæ уе 'ннæ æмбæлттæ цы фесты? — афæрсы сæ Пойда.
 — Кæрты нæм æнхæлмæ кæсынц, — фæцырд и Уырымты Гæбис.

— Уый та куыд? Марадз, дæ хорзæхæй, Шамил, фæдзур сæм, — фæтыхсæгау кодта богал лæг.

Нарæгастæу, гуырвидауц лæппу сæгуытау асæррæтт ласы æмæ, кæрты лæууæг ирон фæсивæды раз куы фегуыры, уæд ныддис кæны:

— Къац! Мæнæ та кæм сæмбæлдыстæм, мæнæ! — æмæ йын куы ныхъхъæбыс кæны, уæд фæзæгъы: — Уæ хорзæхæй, мидæмæ, Пойда сымахмæ æнхæлмæ кæсы.

— Фæлæуу-ма, чи дæ, куы нæ дæ хъуыды кæнын, — фæтых-сти Къац.

— Мæ фæдыл — мидæмæ, уым мæ базондзынæ, — Къацы дæларм йæ цонг фæтгысгæйæ фæзæгъы хонæг. Мидæгæй Шамил Пойдамæ бахаты:

— Абон мыл æртæ хорзы æрцыд, Иуæй, ды сау къæдзæхы кæй афæлдæхтай æмæ демæ кæй базонгæ дæн, иннæмæй, мæнæ мæ хорз хæстæг, мæ хорз лымæн Къацыл ам фембæлдтæн. Гъе, æмæ уе 'ппæтæй дæр курын, ацы иумæйаг абадт мæ хардзæй уæд!

«Йæ хъæлæс цыдæр зонгæ у, фæлæ, о, Хуыцау, мæнæн ахæм хъæздыг, бонджын зонгæ куы никуы ис, уæд, цымæ, чи уа?» — хинымæры артау сыгъд. Æрмæстдæр æм йæ номæй куы сдзырдтой, уæд ыл гуырысхо бахæцыд æмæ йæ бандоныл тымбыл къухы йас дæр нал уыд. Нал комдзаг кодта фынгæй, нал нозтæй аходгæ. Шамил фынгтæм кæсæг уыд æмæ йын аивæй йæ хъуы асусу-бусу кæны:

— Фынгмæ æрæвнал, фынгмæ, ме 'рдхорд, дæ гуыбыны тæригæды ма цу!

Къацы хурсыгъд цæстгом æфсæрмæй фæхудызмæл. Йæ ныфыс дзæкъул фегом, æмæ йæ былтæ базмæлыдысты:

— Æцæгæй дæр ды Къалаты Шамил дæ?

— Уый дæн, уый, Къац! Къалаты зыгъар бæхы хицау, — бахудти фынгтæвæрæг æмæ йын æнæ радæй йæ нуазæн аназын кодта.

Къац йæ балцæй разы нæ уыд, фæлæ хуыздæр мадзал не ссардта æмæ хырхæйфадæны сау кусæгæй æртæ азы æрдаудта. Фæндыди ма йæ иукъорд майы акусын, фæлæ йе 'мбал Челды-

ты Иваны кѣух хырх куы ахауын кодта, уæд йæ зæрдæ асаст. Йе 'мбæлттæн хæрзбон загъта æмæ Ирыстонмæ рафардæг.

Бурхъус сойджын фæззæг йæ бæрæчæтæй куыддæр дард балцы тæхæг хъæддаг мæргътæн саходын кодта, афтæ нæ амырыкаг бæлццон Къац дæр Дзæуджыхъæуы поездæй æрхызт.

«Мæнæ ма Хуыцауы фæрцы ирон зæххыл æрлæууыдтæн, ирон уæлдæф сулæфыдтæн», — хинымæры ныццин кæны Къац æмæ йæ фæллад къабæзтæ аивазы. Æвиппайды йæ зæрдыл æрбалæууыд, ам кæддæр буфеты хицауæй æртæ суарийы хæсджынаæй кæй баззад, уый. Хæрзад хæринагты тæф кæцæй цыд, йæ уæззау чумæданимæ уыцы уатмæ бахызт. Фынгты уæлхъус бадти æмæ минас кодтой иукъорд лæджы. Буфеты хицау Ашот нымайæн къæбæлтæ ракъуыр-бакъуыр кодта. Къац æм, хурау райгæ, тæрхæджы сæрты йæхи баивæзта æмæ, цыма йæ мады зæнæг уыд, уыйау ыл цинтæ кæныныл схæцыд.

— Бахатыр кæн, хорз лæг, фæлæ чи дæ? — фæтыхсæгау кодта буфетгæс.

— Кæддæр дæ æртæ суарийы фæхæсджын дæн æмæ... Ныр мæнæ Амырыкай æрбаздæхтæн æмæ дын сæ, зæгъын, бафидон, — фæзæгъы Къац.

Ашот фæхъæлдзæгхуыз. Рахызт æм æмæ йыл баузæлыд. Хицæн хатæнмæ йæ бахуыдта.

— Мæ хæлар, мæнæ ам иучысыл абад, æз дын цæлгæнæны ирон физонæг ацæттæ кæнон.

Бады Къац æмæ, цы уæздан, цы зæрдæхæлар у, зæгъгæ, хинымæры æппæлы Ашотæй. Фысым æгæр куы фæстиат кодта, уæд фæтыхст æмæ куыддæр йæ бынатæй фенкъуысыд, афтæ гæбæр богъы хуызæн дыууæ жандармы йæ разы æрбалæууыдысты. Ахст дæ, зæгъгæ, йын йæ чумæдан сисын кодтой æмæ йæ сæ разай скъуымбил ластой.

Бады талынг ахæстоны нæ амырыкдзау æмæ, цы кодтон, зæгъгæ, тæрхæттæ кæны. Бады къуыри, маей, фæлæ цæй тыххæй, уый йæ сæр нæ ахсы. Уалынмæ йæм фæсидтысты. Уым бандоныл бадтис æфхæрдхуыз лæг. Слестгæнæг, гогыз бындзмæ куы кæса, уыйау йæ сырх цæстытæ Къацы ныццафта æмæ йæ бафарста:

— Аххосджын, зæгъ-ма, дæ разы чи бады, уыцы лæджы зоны?

Къац æфхæрдхуыз лæгмæ æдзынæг бирæ фæкаст æмæ, нæ зонын, зæгъгæ, дзуапп радта.

— Æфхæрдбаййафæг, ды та, дæ разы лæууæг лæджы зоны?

— Уый у, уый, поездæй мæ чи раппæрста, уыцы æнаккаг, ме 'хцатæ мын ай байста! — хъæр систа æнæзонгæ лæг.

— Мæнæ мыл цытæ мысы, мæнæ! Мæ фыны дæр дæ куы никад федтон!

Слестгæнæг хъалагъурмæ фæсидт æмæ та Къацы акодтой йæ куыдзы бынатмæ.

Дыккаг бон æй ахæстонай стыгъд гæвзыккай рауагътой æмæ донласт уасæгау сындæггай Ашоты буфетмæ йæхи баласта. Сомихаг æм æфсæстæй бухъхытæгæнгæ æнцад кæсы æмæ йæ куыдзы хъуыды дæр нæ кæны, уымæй размæ йæ уынгæ дæр цыма никуы фæкодта.

«Дзыццайы риуæй цы æхсыр бададтон, уый мын рондз фестæд, æз дæу афтæмæй куы ныуадзон», — хинымæры бартхъирæн кæны Къац æмæ кæртмæ рацæуы. Уым сугсæттæнæй фæрæт рахаста æмæ, хибар ран, бандоныл бадгæйæ, уæззау сагъæсты аныгъуылд. Нæ бафиппайдта, дыууæ уæззау чумæданимæ йæ разы чидæр куыд æрлæууыд, уый.

— Дæ хорзæхæй, Къац нæ дæ?

— Шамил, Шамил! — Къац фæсæррæтт ласта, дыууæ зонгæйы кæрæдзи хъæбысты аныгъуылдысты.

Рафæрс-бафæрс, æмæ Шамилæн Къац басасты, фæрæтæй Ашоты сæр адзæнгæл кæныны фæнд кæй скодта, ууыл. Шамил æй сындæггай æруазал кæны:

— Гъей, мæ лымæн, зонд — хай, бæстæ — хай, зæгъгæ, никад фехъуыстай? Ам ма уал чысыл абад...

Шамил ресторанмæ бацыд æмæ аивæй Ашоты къахæй сæрмæ фæрабар-бабар кодта. Уый фæстæ бæгæныйы къус æфсонæн райста æмæ ныссагъæс кæны. Бирæ рахъуыды-бахъуыдыты фæстæ йæхи æхцатæй мин рауæлдай кодта, рахаста йæ Къацмæ æмæ йын афтæ зæгъы:

— Æппыннаы бæсты, дам, чызг хуыздæр. Мæнæ дзы адон мæ къухы бафтыдысты. Бафснай сæ, æмæ ныл цалынмæ къуыбырхъус бирæгътæ не 'рбамбырд сты, уæдмæ лидзæм.

— Бузныг, мæ Уастырджийы хай. Цалынмæ мæ цæст æрттива, уæдмæ дын дæ дзæбæхдзинæдтæ нæ фæрох кæндзынæн, — арфæ йын раканы Къац æмæ файтонты лæууæнмæ атындзынц...

ФЫДВАДÆТТЫ

(Шекспирæй)

66

Адзалмæ сидын. Ме 'нæуынон цард
Куыnnæ уа, кæд гæвзыкмæ 'рхауд сæрыстыр,
Кæд хъулау хъазы раст удæй мæнгард,
Цæуы цыфыддæр райст-бавæрд фæлысты.

Кæд фидауцыл — гадзрахатæй мæнг дау,
Чызджы сыгъдæг буар чъизикайд тыхбарæй,
Æдзæсгомæн — фæлгъаугæ кад, æгъдау,
Уæгъуырмæ джиуы фарны лæг цагъарæй.

Сæфтыл нымæд — æргомдзурæг, æхсар,
Сæрхъуызойы сих — удæймæгуыр, суцца,
Рæстагондыл хæст — диттойæн дæлбар,
Уæлмонцы дзыхыл — худинаджы цъутта.

Мæлæт — сæ цъыфæй фервæзæн фæрæз,
Фæлæ дæу ам кæмæн ныуадзон æз!

* * *

Дæ ном мæ — тарф-мынæг, дæ хъæр, —
Нæ хъæцы рохуат дыл æрхъæцмæ...
Уæддæр мæм д' ардзæсты цæхæр
Дæ дзырд, дæ фарнимæ æрхæццæ.
Дæ дуг зындон уыди: фыдæй,
Хъаймæтæй уым дæ сæрыл разылд...
мæ дард, мæ рагцæрæг фыдæл,
Мæ цард — дæ уæззау царды азæлд!

2000

* * *

Цард уыхеры, тухæнтыл — рæдау, —
 Дары мын паракатæй хыцъыдон.
 Дурау æз ныхъхъæбæр дæн, Хуыцау,
 Уый фыдæй мыл н 'акæндзæн куыдзыбон!

Сау хысмæтмæ зæрдæ нæу фыдæх, —
 Рухс тæлмæй зындзæн мæ цардыл уый фæд,
 Фæлæ мын йæ хыцъыдоны цъæх
 Сæн æмæ арахъхы цъæхæй ивæд.

2001

* * *

(Н-йæн)

Цы хæзна у Риссын,
 Куыд уæлмонц дзы зонд!..
 Йæ дæлбар ды исæн,
 Æз Рисæн — нывонд.

Дæ уды къæрисмæ
 Хæлæггæнгæ нæу.
 Хуыцау дæр мæ Рисмæ
 Нæ сисдзæни дæу!

* * *

Мит ныууарыд, зымæг —
 Даргъ æмæ уæззау:
 Царды хъарм ыскуынæг,
 Сбирæ сау хъызт, сау!..

Кæд æрхуым у зæрдæ, —
 Сайраг нæу мæ сæр:
 Судзгæ хъызтæй сæрды
 Сау æнуд — фыддæр.

* * *

Мæ мастыл мын кæныс сæкæр, —
 Сæкæр — дæ мидбылхудт, дæ уарзт...
 Дæ удæй кæд цæуыс æгæр,
 уæддæр нæ цæуы риуæй маст.

* * *

Нæ удтæ æмбаст кæд мæнг тæптæй,
 Куыnnæ дæм дæн уæдæ уæндаг?!
 Сæ зындæр мæ зæххон фæндæптæй —
 Дæ зæрдæмæ цæуæн фæндаг.

* * *

Риу уаддымд у, — нал дзы цæхæр,
 Цæй балц ма мæ сайа, цæй рындз!
 Мæ цардæн сындз уыди йæ сæр,
 Зыны мæм йæ бынæй дæр сындз.

МÆ «ХÆЛÆРТТÆН»

О, уемæ æз цæхджын хойраг фæхордтон.
 Хъырныдтон-иу зæрдæбынæй уæ зардмæ;
 уæлмонц уддзæфмæ райхæлд-иу мæ зæрдæ,
 Мæ бæллицты цæхæ зæлдагыл ызгъордтон.

Фæлæ уыдтон: æддагон æз — уæ къордæн.
 Æмæ кæд ныр къæйных ысхæл уæ сæртæ,
 Нæ калын кæд сымах хуызæн цæхæртæ,
 уæддæр бæззын кæмæндæрты æрдхордæн...

Хынцыдтон уæ мæ уды хъарм, мæ цинæй,
 Сымахта-иу мыл рацыдыстут хинæй,
 Гадзрахатæй... Цы ма вæййы фыддæр!

Æрмæст мын ацы стыр тары цырагъау
 Хæссы ирон дзырд рухсæй нывæст аргъау...
 О, ма баййаф йæ зæрдæхудт, мæ сæр!

* * *

Фæкодтон цъыфæй уæлбыл дæу, —
 Æнцонæй фервæзтæн мæ хæсæй.
 Зæгъыс: «Æгъгæд мæнæн уый нæу,
 Фæнды мæ ныр цæрын цæргæсæй!..»

Дæуæй уынгæджы и мæ сæр,
 Уынын: æгæр карз у дæ домæн, —
 Мæ хъомыс бирæ у, уæддæр
 Æз зулкъæй маргъ кæнын нæ зонын.
 2000

ИРЫ ХЪЫНЦЪЫМ

Æнцой бонтæм æгæр дард дæн, —
 Цæуы мыл цард фыдвадæтты...
 Мæ арм фынгæн кæмæн дардтон,
 Мæнмæ йæ арм уый нал дæтты.

ФЫДЛÆГ

Кæцæй йæм цæуы емынæ, фыдæх! —
 Цъыс-цъыс кæны, хуылыдз сугау, йæ масты.
 Куы аскъуынид йæ сау улы бын зæхх,
 Йæ разæй ма нысхайд дзы уый Расты.

ЧЕРЧЕСТЫ Хъасболат

ДЕРТÆ ЦЫБЫР РАДЗЫРДЫ

ХÆС

... **А**

зтæ... Æвæдза, куыд тагъд атахынц куыд! Алиханыл дæр дæс æмæ æртиссæдз азы кæуылты агæпп кодтой, уый зонгæ дæр нæ бакодта. Йæ къах-айст фæуæззау. Йæ кæддæры бæзджын сæрыхъуынтæй ма цыдæр муртæ аздад, иннæтæ фæззыгон бæласы сыфтæртау азгæлдысты. Йæ астæу фæкъæдз. Йæ рустæ мидæмæ бахаудтой.

...Азтæ... Азтæ. Уыдонмæ дзæгъæл хатыртæ нæй. Гъе, æрмæст сæм хъулон митæ дæр ис. Иутæн цæргæ-цæрæнбонты уæззау уаргъ фæхæссын кæнынц, иннæтæн та сæ къух уазал доны атулын дæр нæ бауадзынц.

Алиханмæ дæр хъысмæт, цæмæдæр гæсгæ, цъаммар фыдыусау тызмæгæй ракаст. Йæ бинойнаг Нуца дæр æй йæ иунæг хъæбулимæ фæуагъта, æнæнхъæлæджы фæмард фæндаггон фыдбылызы. Дæс æмæ ссæдз азы бæрц фæкуыста шахтæты. Йæхи загъдау, йæ сæрыл куыройы цалх нæ разылд, æндæр цынæ бавзæрста, ахæм ын нал баззад.

Алихан ныббыхста æппæт уыцы зынтæн дæр, фæлæ йæ иунæг хъæбул Табег цы уæззау бæллæхы бахауд, уымæн бабыхсын йæ бон не сси.

Мәнә та ацы сәрдыгон әхсәв дәр тыхсы, катый кәны Алихан. Рәстәг әмбисәхсәвәй дәр ахызт, фәлә хуыссәг уәддәр нал әмә нал ахсы зәронд ләджы. Мәй дәр ын цыма йә зәрдаёйы катый әмбары, уыйау әм рудзынгәй әфсәрмытәгәнгә аивәй әрбакәсы.

Алихан сабыртай бацыд, Табег цы сынтәджы хуыссыд, уый цурмә. Йә разы әнкъардаёй ләууы. Фыды йә къах нал хәссы ләппуйы цурәй. Уымән йә къәбәлдзыг даргъ сәрыхъуынтә базыл әрпырх сты, уыцы адджын фынаёй кәны.

Алихан әм бирә фәкаст. Фәлә әваст йә зәрда сгыбаргыбур кодта. Риуы къултыл йәхи схоста. Ләг фенкъард. Йә хъустыл ауадысты, абон сә дуармә фәсарәйнаг машина куыд әрләууыд, бәзәрхыгтә, дастсәр ләппутә дзы куыд рахызт әмә йын йә ләппу Табегмә куыд ныртхъирән кодтой, уыдон.

— Дәттәм ма дын къуырийы әмгъуыд, әмә нын уәдмә дә хәс куына 'рбахәссай, уәд дә хәдзар — нә хәдзар!

Алиханы зәрдаёйы та хъамайы рәхуыстау иннәрдәм ахызтысты ацы ныхәстә. Йә цәстытә атартә сты. Зәнгтә йә быны фәтасыдысты. Бирә йә нал хъуыд ахауынмә. Фәлә йә 'ппәт хъарутә дәр рамбырд кодта әмә дзойтәгәнгә тыххәй-фыдаёй рахызт цәхәрадонмә. Әрбадт әнгуз бәласы бын бандоныл. Хъуыдыты аныгъуылд. Арвәй зәххы 'хсән ма йын әрмәстдәр ацы иунәг ләппу ис. Уый у йә удләууән әмә йә зынтә сурәг. Кәйдәртау ын хәлд фәндагыл не 'рләууыд. Әфсадаёй сыздәхт. Бирә арфәтә йын райста йә хицәуттәй. Фәлә 'фсады фәстә куыст ссарын йә бон нә уыд, әнә әхцайә та уәлдәр скъоламә бацәуынмә йә ныфс нә бахаста. Әмә тыхст. Әгуыс-тәй рахау-бахау кодта.

«Ехх, бәргә йын дзырдтон, — арф ныуулафгәйә, загъта Алихан, — ма әмдзәхдон кән уыцы къуыдиппытимә. Мә зәрда йә хатыдта, афтә әнцонаёй йын цәмән радтой әфстау 150 мины, уый».

Табег уыцы әхцатәй хъавыд иу чысыл дукани байгом кәнынмә, фәлә... Әфстау ын цы ләппутә радтой, уыдонаёй куы фәхицән әмә сәхимә хъәлдзәгәй куыд рараст, афтә йын сә хәдзари дуармә иу «тойотә» йә фәндаг ахгәдта. Гамхудты мидаг дзы әртәйә рагәппытә ластой, баппәрстой йә сә машинаёй. Йә цәстытә йын хәцъилаёй бабастой әмә йә горәтгәрон баләууын кодтой, байстой йын йә 'хца әмә йә уым тыгъд быдыры ныууагътой.

Лæппу фырадæргæй зæххыл ныддæлгоммæ, æмæ кæуыс ма, нал... Бынтон æрæджиау йе 'муд куы 'рцыд, уæд дзойтагæнгæ рараст сæхима. Хæкъуырццæй кæугæ йæ фыды раз æрлæууыд æмæ йын афтæ:

— Баба, фæрæдытæн.. Ме 'хца мын байстой... Ныр мæ хæсмæ нæ хæдзар дæр...

Бæргæ ма йæ сабыртæ кодта фыд, фæлæ уæддæр лæппу нал æмæ нал æнцæд йæ кæуынай.

«Ехх, мæ хъæбул, мæ хъæбул, — арф ныуулафгæйæ, æнкъард хъæлæсы уагæй сдзырдта Алихан. — Ныр дын цæмæй феххуыс кæнон, уымæн куы ницы ахсы мæ сæр. Мæ пенсийы капечытæ иуырдаæм дæр ницы æмæ иннардæм дæр. Нæ зонын.. Нæ зонын..»

Алихан хионтыл, мыггагыл, зонгæтыл дæр бæргæ фæзылд, фæлæ адæм сæхæдæг дæр тыхст сты, æмæ йыл ницы уыйас баузæлыдысты. Æдæппæт æхсæз мины æрæмбырд кодта...

«Уæдæ ма ныр цы чындæуа?» — фæрсы йæхи Алихан. Æвиппайды йæ сæры фегуыр: «Мæнæн мæ цард йæ кæронмæ фæхæццæ кæны. Мæ лæппуйæн та нырма йæ цард разæй ис æмæ... Мæ къух мæхимæ сисин, æндæр... Æмæ Хуыцауы раз уый тæригъæддаг хъуыдагыл куы нымайынц!.. Цæй, цы уа, уый уæд. Æндæр гæнæн мын нал ис», — фидарæй скарста Алихан æмæ сарайæ бæндæн рахаста. Ризгæ къухтæй йæ бабаста æнгуз бæласы цонгыл. Бандоныл æрбадт, йæ дзыппæй систра ручкæ æмæ гæххæтты гæбаз. Къухтыл ризæг бахæцыд, афтæмæй ныффыста цалдæр рæнхъы: «Хатыр, Табег. Дæ хæс бафидына æн дын æндæр баххуыс кæнын мæ бон ницæмæй у. Зианы капечытæ... Марды кæндтæ мын æгъдауæн скæн, цыртдзæвæн дæр мын хуымæтæг сæвæр. Фидар фæлæуу! Мæнæн та ма ноджыдæр иу хатт — хатыр».

Райсомæй Табег куы райхъал æмæ йæ фыды хуыссæнуат афтидæй куы ауыдта, уæд йæ зæрдæ æнахуыр дзæхст-дзæхст скодта. Цæхæрадонмæ разгъордта, æмæ, йæ фыды бæласыл ауыгъдæй куы ауыдта, уæд йæ къæхтæ йæ быны фæдыдагъ сты, афтæмæй ныббогъ-богъ кодта. Йæ кæуыномæ сыхбæстæ фæфæдис сты.

Дыккаг бон йæ сыджыты хайыл сæмбæлын кодтой Алиханы. Табег бынтондæр ныхъхъуыста йæхимæ. Нал æм цыд цæрын дæр. Бон-изæрмæ-иу уыцы мадзурайæ бадт сæ хæдзары, уынгæй-иу искай къæхты уынæр куы 'рбайхъуыст, уæд-иу фестæлфыд: йæ хæдзарисджытæ йæм æрбацауынц! Къæхты уынæр-иу куы адард, уæд та-иу йæ зæрдæ чысыл фæфидар.

«Æвæццæгæн, уыдон дæр фехъуыстой ма фыды зианы хабар æмæ ма 'фсæрмы канынц...» — йæхинымæр-иу ахъуыды кодта Табег æмæ та-иу йæ зæрдæ чысыл фæсабыр.

Стæй дын иуахæмы кæсы, æмæ телевизорæй æвдисынц цавæрдæр фыдгæнджыты. Табег сæ уайтагъддæр базыдта, уый йын, æфстау чи радта, уыдон кæй уыдысты.

Табеджы хъустыл уайынц дикторы ныхæстæ: «Мæнæ кæй уынут, уыдон фондз азы дæргъы сайдтой æмæ стыгътой адæмы. Искæмæн-иу цыбыр æмгъуыдмæ æфстау æхца радтой, сæхæдæг-иу йæ фæдыл ацыдысты, гамхутæ сæ уæлæ, афтæмæй, æмæ-иу се 'хца фæстæмæ байстой. Уый фæстæ та-иу лæгæн йæ хæдзарыл æрхæцыдысты. Уæ хорзæхæй, ацы лæппутæ кæй асайдтой, уыдон хабар кæнæнт слестгæнджытæм».

Табегыл фырмастæй ихæнриз бахæцыд. Тыхтæй-амæлттæй бацыд йæ фыды сынтæгмæ, ныддæлгоммæ йыл æмæ æмырæй куыдта.

ЦÆЙ ЗЫН У МАДЫ ЦÆСТЫТЫЛ ÆРХÆЦЫН...

Саг дæр, дам, хаттай фæрынчын вæййы, зæгъгæ, фæзæгъынц. Айразмæ æз дæр рынчындонмæ бахаудтæн. Фæлæ дзы бирæ нæ бафæрæзтон. Хосæй, хæринагæй, хуыссæнгарзæй — иууылдæр мæхи амал кæнын кæй хъуыд, уымæ гæстæ дзы мæхи æмгъуыдæй раздæр рафыссын кодтон. Æрæмбырд кодтон ма дзаумæттæ æмæ æнхæлмæ кастæн сæйраг дохтыры æрбацыдмæ. Фæлæ уый никæцæй зынд.

Сихоры дыууадæс сахаты сси. Æрбаластой иу рынчыны. Схуыссын æй кодтой ма сынтæджы. Цыдаид ыл фæндзай азмæ æввахс. Йæ сæр урс-урсид, цæсгом — æнæдæстытæ. Йæ рахиз русыл бæрæг дардта арф нос. Уыд фидæрттæ æмæ бæзæрхыгтæ арæзт, фæлæ тынг мæллæг. Дохтыртæ куыд загътой, афтæмæй йæ зæрдæйæ уынджы ахауд.

Иуцасдæры фæстæ рынчын йæхимæ æрцыд. Байгом кодта йæ цæстытæ æмæ фæсус хъæлæсæй дон бацагуырдат.

Æз ын радтон. Уымæн йæ фæлурс цæсгом чысыл фæрухс æмæ мын зæрдиаг арфæ ракодта:

— Бузныг, стыр бузныг...

Сæйраг дохтыр нæма зынд, æмæ нын ног рынчынимæ зæрдиаг ныхас бацайдагъ.

Йæ ныхас уыд цыбыр, бæстон, æнæ къæбæлдзыг раздух-баздух — Рынчын, дам, йæ зæрдæйы мæстытæ искаемæн куы радзуры, уæд йæ низ дæр фæрогдæр ваййы, — мердæм æрбакæсгæйæ, загъта нæлгоймаг. — Æз ма искуы Ирыстоны зæххыл сæмбæлдзынæн æмæ ирон ныхас фехъусдзынæн, уый æнхъæл нал уыдтæн, — арф ныуулафгæйæ дзырдта дарддæр уый.

Фæлæ куыд уыныс, афтæмæй ма мын бантыст ирон зæххыл æрлæууын. Ды, æвæццæгæн, загъдзынæ æмæ æз царды мидæг исты стыр лæгдзинæдтæ равдыстон, загъгæ. Фæлæ... Æз кæд фынддæс азы ахæстоны фæбадтæн, уæддæр — уымы закъонтæ ме 'вдисæн — ирон лæджы ном къæхты бын сæвдулын нæ бауагътон. Ахст адæмы æхсæн бæрзонд æвæрд у сæхи рæстдзинад. Козбау, мæнгæрд, дывзагон адæймагтæ уым ноджы æгаддæр сты. Гъемæ-иу рæстдзинады сæрыл уыд æдзухдæр мæ тох...

Бæргæ, Ирыстоны ном æмæ кад æз ныр дæр наукайы, аивады, спорты, науæд æндæр хъуыддæгты куы истаин уалæмæ, фæлæ уастæн цы загъдæуа хъысмæтæн.

Мæ къæхтæ мæ ныййарæг мады тугæй сахуырстысты... Хуыцау ма ныххатыр кæнæд мæ фыды æфсымæрæн.

Рынчыны цæстытæ доны разылдысты. Йæ ризгæ æнгуылдзтæй сæ асæрфта æмæ та дарддæр фæсус хъалæсæй кодта йæ ныхас:

— Ныр къуырийы бæрц рацыд, æз куы суæгъд дæн, ууыл, фæлæ мæхи кæмæ бакъул кæнон, мæ зæрдæйы рыст кæмæн радзурон, уый нæй. Дæ алыварс айхъус, æмæ æхцайы кой йеддæмæ ницы фехъусдзынæ. Мæ фыдыфсымæрæн дæр дзы бафсис нæ уыд... Æхсæв-иу йæ фыны дæр æхца-æхца кодта. Уагæры йæ цастæ хъуыд йæ иунæг уды къоппайы?! Уымæ йæ хай кæцæй нæ ратыдта, ахæм æнæхæрд зæххы гæппæл ын нал баззад. Æз ахуыр кодтон институты. Цыппæрæм курсмæ куы бацыдтæн, уæд мæ мæ фыдыфсымæр мæ фыды хæдзарæй мæ мадимæ сурынвæнд скодта. Бæргæ, мæ фыд ма æгас куы уыдаид, уæд ын уый йæ бынат бацамыдтаид, фæлæ хæстæй нал ссыд. Ай та, хæстæн йе 'мгæратты дæр нæ ауад, афтæмæй йæхи ветеран схуыдта. Æмæ стыр пенси дæр иста. Расырдатæ нæ мæ мадимæ нæ фыды стыр хæдзарæй, кæрты ма нæм цы иунæг къуым æрхауд, уырдам. Фæлæ та нæ уырдыгæй дæр сурынвæнд скодта.

Иурайсом та дын кæсын, æмæ нын уырдыгæй дæр нæ хæдзары дзаумæттæ уынгмæ калын куы байдаид. Мæ мад ын лæгъстæ кæны, фæлæ йæм уый хъустæ дæр нæ кæны. Æз айтæ-уыйтæ нал фæкодтон, мæ фыды хъама раскъæфтон. Хъуамæ йын æй

йæ зæрдæйы ныссагътаин, фæлæ ма мад не 'хсæн алаæууыд, æмæ... Хъамайы цыргъ фындз æнæнхъæлæджы мады зæрдæ куыд акарста, уый уынгæ дæр нал акодтон. Ме уæнгтæ адон сты. Къæхтæ, буар ныддыз-дыз кодтой æмæ ницуал бамбæрстон.

Ма фыдыфсымæр фæхабар кодта милицæмæ. Уыдон ма сæ машинæйы баппæрстой. Ма фыдыфсымæр, цæмæй нæ чысыл къуым дæр уымæн баззайа, уый тыххæй мыл алы тугтæ фæмысиди. Тæрхоны лæгтæн загъта, зæгъгæ, æз ма мады амарынмæ цалдæр хатты кæй хъавыдтæн, æмæ-иу ма кæй байргъæвта. Гъе 'рмæст, дам, æй ацы хатт байргъæвын ма бон нал ссис...

Фынддæс азы æрдаудтон ахæстоны. Ныр суæгъд дæн æмæ нæ зонын, дарддæр мын цы гæнгæ у, уый. Æз ахæстоны ма бонтæ нымæдтон, мæнæ куыддæр суæгъд уон, афтæ ма мады туг райсдынæн, зæгъгæ, фæлæ... Дыууæ мæйы размæ, дам, ма фыдыфсымæр Сау денджызмæ йæ фæллад уадзынмæ куыд фæцæйцыд, афтæ йæ хæдтулгæ фæфæлдæхт æмæ дзы фæмард.

Ныр мæнæн дарддæр куыд цæргæ у, уымæн ма сæр ницыуал ахсы. Уынгты куы фæцæйцауын, уæд мæм адæм æнгуылдзæй амонынц, уæртæ, йæ мады чи амардта, уый фæцауы, зæгъгæ. Куы стыхсын, уæд та ма мады ингæнмæ мæхи айсын. Уым иучысыл ссæуы ма зæрдæйы рывст... — Лæппу-лæгæн та йæ цæстытæ ногæй доны разылдысты.

Сабыртæ йæ кæнын æмæ йын ныфсытæ æварын æз дæр, æндæр ын цы ма бон у.

Уый та ма хатыр ракуырдатæ æмæ ма йæ ныхасмæ бафтыдта:

— Бузныг, стыр бузныг, æз ахæстонæй куы суæгъд дæн, уæдæй нырма мæм дæуæй зæрдиагдæрæй никуыма ничи байхъуыста. Дæ цæрæнбон бирæ уæд. Æндæрæбон дæр та ма мады ингæны уæлхъус бадтæн æмæ уæлмæрдты ахæм ныв фæдтон. Иу саударæг ус йæ сау сæрбæттæн йæ хъæбулы ингæны цыртыл стыхта. Уæд иннæ сылгоймаг бавдæлд æмæ уыцы сæрбæттæн куы афаринтæ кæнид, цырты дæлфад цы дидинджытæ сæвардтой, уыдонæн та сæ зæнгтæ ацъæлтæ кодта. Цæмæн афтæ бакодта, уый фæстæдæр фембæрстон. Уæлмæрдтыл иуæй-иу хуыцауæлгъыстытæ фæзилынц æмæ семæ ахæсынц сæрбæттæнæй, дидинагæй æппæт дæр.

Ахæстоны бадгæйæ ма бафиппайдтон ноджыдæр иу хабар: уырдаæм арæхæй-арæхдæр хауын байдыдтой ирон лæппутæ. Сæ фылдæр — æхца æмæ наркотикты аххосæй. Уымæ тынг сбирæсты, ахуыр дæр æмæ кустæ дæр чи нæ кæны, ахæм фæсивæд.

Цауыннæ сæм ис иу хъусдарæг? Карз нозтæй сæудæджер кæнын йеддæмæ ирон адæмы сæры æндæр ницыуал хъуыды ис? Нæ зоның, нæ зоның... — мердæм та æфсæрмытæгæнгæ æрбакаст æмæ та мын арфæтыл схæцыд; — Бузынг, стыр бузынг, афтæ зæрдиагæй мæм кæй байхъуыстай, уый тыххæй.

Уæдмæ фæзынд сæйраг дохтыр дæр. Радта мын мæ гæххæттытæ. Æз мæ ног зонгæйæн цалдæр ныфсæварæн ныхасы загътон æмæ мæхи дуаргæронмæ райстон.

Уый мын мæ къухы журнал «Мах дуг» æмæ газет «Рæстдзинад»-ы цалдæр номыры куы федта, уæд мын ныллæгъстæ кодта, цæмæй йæм сæ кæсынмæ аварон.

Æз ын сæ радтон, уадз сæ дæхицæн, зæгъгæ. Рацыдаид иу æртæ къуырийы бæрц, афтæ трамвайы фæцæйцыдтæн мæ куыстмæ. Мæ фарсмæ бадтысты дыууæ ацæргæ усы. Сæ ныхасмæ сын бар-æнæбары мæ хъус æрдардтон. Иу дзы иннæмæн дзырдта, зæгъгæ, дам, айразмæ сабаты уалæ Ирыхъæуы зæронд уæлмæрдæй йæ мады ингæны уæлæ мардæй ссардтой йæ лæппуйы. Æрæджы суæгъд ахæстонæй. Бадгæ та дзы кæд æмæ кодта, йæ мады кæй амардта, уый тыххæй...

Мæнæн мæ зæрдæ ныррызт, мæ цæстытæ доны разылдысты, æндæр сдзурын ницы бацис мæ бон...

ÆВЗАГ

Фæззыгон узал дымгæ бæлæсты сыфтæр сæ къалиутæй куыд ратоны, афтæ æгъатыр мæлæт дæр не 'хсæнæй аскъæфы цард æмæ тохвæллæд хæстонты. Азæй-азмæ къаддæрæй-къаддæр кæнынц.

Ахицæн йæ рухс дунейæ хæстон лæг Бердиты Сергей дæр. Диссаджы хабар æрцыд ууыл хæсты рæстæг.

Иу карз ныббырсты минæйы схъистæй ныппырх йе 'фсæры къæдз, йе 'взагæн дæр йе 'мбис ахауд. Хирургтæ фæрæвдз сты æмæ, знаджы нæмыгæй дзыхъмард чи фæцис, уыцы салдаты æвзаг баныхæстой Берды-фыртæн.

Сергейыл адаргъ сты тыхст рынчыны бонтæ. Æппатæй тынгдæр уымæй тарст æмæ ма цымæ æндæр адæмы хаттæй лæджы 'взагимæ йæхи мадæлон æвзагыл сдзурдзынæ...

Æмæ, фыццаджыдæр цы дзырд загъта, уый «нана» куы уыд, уæд фырцинæй йæ цæссыгтæ фемæхстысты...

РАСТ ЛÆГ ÆМÆ ЗЫЛЫН ЛÆГ

— Æдзух зæхмæ кæстæйæ цæмæн фæцæуыс? — фæрсы зылын лæг раст лæджы.

— Диссаг мæм кæсы æмæ йæ æдзухдæр бафæрсынмæ фæхъавын, цымæ нæ дарæг зæхх дæу цæй номыл уромы йæ уæлæ, уымæй.

— Æмæ уæд арвмæ та джихæй кæстæйæ цæмæн баззайыс? — фæрсы та йæ зылын лæг.

— Поджы диссагдæр та мæм уый кæсы, Хуыцау дæу цæй номыл сфæлдыста æмæ йæ алы хатт дæр уымæй бафæрсынмæ фæхъавын...

ЧЕЛДЫТЫ-ГОДЖЫЦАТЫ Надя

ЧИ СТАЕМ?

* * *

Нырма нæ ныуазал нæ лæппутæн сæ туг,
Нырма зынгхуыстытыл зæрдæрыстæй кæуæм,
Нырма нæ уæлмæрдтæм фæцæйхæссæм нæ суг,
Уæддæр фыдгултимæ æрвадиуæг кæнæм.

Нырма сæ рыст нæ банцади нæ удтæн,
Уæддæр æмдзæгъд кæнæм хæддзутæн.

БÆРГÆ

Тæхуды, ныр дæ хъызæмар, дæ рис
Æппынæдзух куы хæссыкам нæ удты,
Нæ кæнис ды æнæбонæй фæдис,
Æмбариккам, дæ раст зæрдæ кæй дуды.

Бæргæ зæгъиккам: «Фидар ныфс дæ уæд —
Дæ удхæрттыл фæтых уыдзыстæм иумæ.
Нæ фыдгул та йæ бынсæфтыл кæуæд, —
Уый басæтдзыстæм, не Скæнæг, дæуимæ».

ЧИ СТАЕМ?

Алцæмæн ыстæм быхсон,
Алкæмæн нæ хуым — бæхдон,
Алкæмæн нæ уд — сæндон,
Алчи дæр нæм у уæндон.
Алкæд баййафæм фыдбон, —
Зонд базонын нæу нæ бон.

КЪОСТАМÆ

Нæ Ирæн нал фидæм йæ хæрзтæ,
Æмæ нæм алчи дæр уæнды.
Гæбазгай байуæрстам нæ бæстæ,
Фыдгул нæ арæнтæм тырны.

Кæрæдзи алывыдæй фауæм,
Нæ зонæм исбонæй æфсис.
Фæлæ æппæлынмæ куы фæуæм,
Уæд ма нын уромæн кæм ис!

Нæхимæ бирæ и хæрзудтæ,
Уæддæр нын хицæуттæ — хæддзутæ.

УЫЙ АТАХТ ЗЫРНÆГАУ

* * *

Мæй разындис арвыл фæлурсæй, фæстинон рынчынау.
Æлгъæдгæнæг уддзæф мæ цæсгомыл уадзы йæ арм.
Нæ мæм хъары абон нæ зарæг, нæ уалдзæджы хъарм.
Мæ зæрдæ та риссы, ыстымбыл дзы сау маст уызынау.

Цы рухс зæдæн куывтон, кæй æнхæлдтон хурау хæрзиуæг,
Кæй уарзтæй-иу тадтæн, кæй тыххæй ысдзæгъæл мæ сæр.
Кæй ном-иу ысдзырдтон чъызгæйæ сæрдыгон изæр.
Уый атахт зырнагау, æмæ та æз баззадтæн иунæг.

ÆНКЪАРД САГЪÆС

Мæ уарзон чызгау аивгъуыдта сæрд, —
Ныууагъта мын æхцон тæлмæнты фæд,
Хъæрмуст изæрты сусæг цин, фæлмæн.
Æрвон мусы ыстъалыты тæмæн.

Нæ дидинаæджын хъугæмтты хæрдзæф —
Нæ тар хъæдты æлутоны уæлдæф, —
Цъæхдзаст райсомты булæмæргъы зард.
Кæндзынæн æз сæ мысгæйæ æнкъард.

* * *

Ивайгæйæ згъорынц мæ бонтæ, мæ азтæ,
Лыстæг сæнттыл бахардз, ныппаппой мæ цард.
Æнкъардæй ма мысын æвзонгдзинад, уарзт дæр,
Нымдгæнгæйæ хъуысы мæ сагъæс, мæ зард.

ДЗУЦЦАТЫ ХАДЖИЙЫ ТАБÆТЫ РАЗ

Куыд у, хæлар, дæ цард? Нæма сдзæбæх дæ саби?..
 Ды фарстай мæн æдзух, зыдтай мæ рис, мæ тыхст.
 Æлгыстаг у хъысмæт, нæхи Хаджи дæр нал ис —
 Æрталынг ыл йæ бон, ныр нал æнкъары рыст.

Нæ барста уый мæнгард, гадзрахат ми нæ барста,
 Нæ Ирыстон уыди йæ уды цин, йæ мæт —
 Тырысайау бæрзонд поэты фарн фæхаста,
 Йæ бæллицтæ йын ныр æрбаскъуыдта мæлæт.
 Сæ фæндиаг фæци цъыфкалджытæн, фыдлæгтæн,
 Йæ сау табæты ныр æнусбонтæм æрцъынд...

ТÆЛМАЦТÆ

ИЛЬЗЕ ТИЛЬШ

ИСДУГТÆ

И

ЛЬЗЕ ТИЛЬШ у нырыккон австриаг поэт æмæ прозаик. Йе 'мдзæвгæты фыццаг чиныг рацыди 1964 азы. Уæдæй фæстæмæ рауагъта цалдæр поетикон æмæ прозаикон чиныджы, уыдонимæ — романти дæр. У алыхуызон премиты лауреат.

1945 азы йæ фæсырдтой йæ райгуырæн Моравийæ. Фыдæлты бæстæйæ фæхицæны темæ йе сфæлдыстады сси сæйрагдæртæй иу. Йæ поэзийы йын чиныгкæсæг æнцонæй рахатдзæн арф психологизм, царддых æнкъарæнтæ, ахадгæ ахорæнтæ.

Сæрмагондæй зæгъын хъæуы тæлмацгæнæг Золойты Аркадийы тыххæй. Цæуы йыл 44 азы. Каст фæци Бетъырбухы технологон институт æмæ 20 азы бæрц бакуыста заводы. Хорз зоны англисаг æмæ немьцаг æвзæгтæ. Ныронг ирон фысджытæ фæсарæйнаг литературæ арæхдæр уырыссаг æвзагæй ивтой (тæлмацæй тæлмац). Аркади уыцы фæткыл йæ къух систа — тæлмац кæны коммæ оригиналтæй. Уымæ немьцагæй кæнæ англисаг æвзæгтæй ивы канд иронмæ нæ, фæлæ уырыссагмæ дæр. Йæ тæлмацты хæрзхæддзинадæн та тæрхонгæнæг фæуæнт нæ журналкæсджытæ.

МÆЙМÆ

Мæй,
 ды дæ цырагъдар уарзæттæн,
 фæлмæн æхсæвты сыл уарыс дæ рухс.
 Ды —
 æрвон урс даричин.
 Мæй,
 ды —
 ныфсдæттæг æмæ рæвдауæг.
 Ды
 дæу агурджытæн —
 се 'нæзонгæ æрдхорд.
 Мæй,
 ды дæ
 дун-дунеты къæсæрты раз
 къæхты рыг сæрфæг.
 Ды — хъазæн фæз,
 тырысахæссæг.
 Мæй,
 дæ цæст ма нæм фæдар:
 ыссар
 ног наулæууæнтæ
 нæ сабиты сæнттæн.

БОНЫЦЪÆХТЫЛ

Цыма, цалынмæ фынæй фæкæнæм,
 уæдмæ нæ егъау цин
 йæ хъæбысы атухы.
 Цыма нæ буæрттæ
 батæ фæкодтой
 æнæзонгæ диссæгтæн.
 Нæ зæрдæтæ
 сæ ахæстæтты къултыл
 сæхи фæхостой.

Фехъал дæн.
 Фыны уылæнтæ мæ
 раппæрстой
 рухсыты хуырджын былмæ.
 Кæрæдзийы фæфарстам.
 Дзуапмæ
 дзæгъæлы кастыстæм
 æнхъæлмæ.

Райсом дæр
 уыдзыстæм,
 знон цы уыдыстæм,
 уый.
 Цымæ цы бауыдзыстæм
 дарддæр?

ЗÆРДЫЛДАРИНАГ

Иу лæг, дам,
 дуне æхца æрæмбырд кодта,
 æмæ йæ фæстæ баззад егъау чырын —
 зыгуымæй йæ тæккæ дзаг.

Иннæ та
 æмбырд кодта фыстæджытæ,
 æмæ йæ фæстæ ныуагъта
 хус ныхас.

Иу та
 хъæдæй арæзта
 гномтæ
 æмæ кардæй
 йе 'нгуылдз адзæнгæл кодта.
 Аннæ та, дам,
 бæллæхтæ æмбырдгæнæг уыди,
 ныр дæр ма сæ
 æмбырд кæны.

Уæдæ ма дзы ахæм дæр разынд:
 ницытæ æмбырдгæнæг —
 уымæй фылдæр никамæн бантыст.

ИСУГТÆ

* * *

Митæй æмбæрзт ма вæййы
 хæдзары алфамбылай.
 Хуылыдз мæр
 йæхи
 уалдзæгмæ фæцæттæ кæны.
 Мах нæ къахæм нæ мæрдты,
 зонæм:
 хъахъхъæнынц уидæгты.
 Тагъд фæзындзæни къуыбыр,
 къуыбыр ратдзæни сыф,

ныггуыпп ласдзæн
 дидинæгæй.

* * *

Куыд адджын вæййы
 сæрдыгон боныцъæхтæ
 æмæ æхсæвы астау
 исдуг,
 мæргътæ боны райгуырдыл
 куы фæкæнынц зарджытæ!
 Бон
 тарæй фæгуыры,
 фæгуыры нæ тарф фынтæй.
 Мæ фарсмæ —
 дæ сыгъдæг улæфт,
 хæрзхæстæг,
 хæрзхæстæг.

* * *

Сау æхсæвы сæрмæ —
 урс къуымбил.
 Кæдæмфæндыдæр
 ма аздах де 'ргом:

арвгæрæттыл,
 арвыл
 урс-урсид
 урсытæ сабыргай æрбадынц
 урсыл.
 Æнæфыст ныстуантæ
 сыгъдæг урс гæххæттыл —
 мадзура,
 æнæвзаг,
 æнæ дзырды бар,
 æгомьг,
 къуытты,
 урсыты астæу
 сау сынты фæдтæ
 митыл —
 æрттигътæ:
 бæлвырд,
 бæрæг.

* * *

Зæгъ-ма мын,
 цымæ мæм
 цæмæн афтæ хорз фæкæсы,
 рудзынгæй æддæмæ кæсгæйæ,
 куы фенын,
 мит бæлæсты алыварс
 зилдухтæ куыд сисы,
 стæй æваст
 дунейыл
 изæрмилтæ
 зæйæу куыд æркæлынц,
 уый.

* * *

Куыд цъæх-цъæхид адардта
 мæ дыргъдон а уалдзæг!
 Бæлæсты къалиутæ
 æмæ мын ноггуырд кæрдæг

мæ ныфсы муртæ
хуртуанæй байтыдтой,
афтæмæй,
мæ 'ууæнк,
нырма сывæллоны цармæй
тæнæгдæр æмæ мæнгæфсондæр дæ...

ÆХСÆВЫГОН МÆЛАЕТИМÆ ИУМÆ

Асинтæ фæхъыс-хъыс кæнынц
æхсæвыгæтты
стъалыты рухсмæ.
Ды æрбацæуыс.
Дæ къахвæдтæ
къæпхæнтыл
нæ фембæлынц,
фæлæ дæ уæддæр
зæронд фæйнæджытæ базонынц,
гæдыйы лæппынтау
дæ разы атулынц
нæ фæндагау,
хъазгæйæ,
хъыс-хъысгæнгæ.
цыдæртæ фæсусу-бусу кæнынц,
о мæ саби,
мæ къона,
ды куы фæцæйцæуыс
æхсæвыгæтты
стъалыты рухсмæ,
уæд...

ХЪÆДГÆМТТЫ РЫСТ

Амонд адæймаджы
куы барæхойы,
уæд ма
дзæвгар рæстæг

йæ цæфæй
 фæтæдзы туг,
 нал ын вæййы
 бауromыны амал.

Дæ цæфæй ма
 хъæдгом баззайдзæни,
 фæлæ рисдзæн
 уæддæр, боныхъæд-иу æваст
 ивынвæнд куы скæна,
 уæд...

Золоты Аркади.

АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД

ХЪАЗИТЫ *Мелитон*

ИРОН ХÆЗНА¹

АРФÆТÆ

П

Паддзах æмæ дæ адæмы хорзæх уæд
Паддзах дæ Хуыцау скæнæд.
Паддзахæй арфæгонд фæу.
Паддзахы хъыг райсыны бæсты æнæбын къæртайы дон хæсс.
Паддзахад нæ Хуыцау цы скæна, æмæ ма дзы мах дæр цæрынай
цы бафсæдæм, уыцы амонд нæ уæд.
Пайда дын уæд арвы цæфæй дæр.
Пайдаджын лæг басгуых.
Пайдаджын уазджытæ дæм фæцæуæнт.
Парахат зæрдæйæ фæцæр.
Парахат митæ фæкæн.
Пæр-пæргæнæн базыртæ дыл Хуыцау æрзайын кæнæд.
Пецы фарсмæ бадынай дæ Хуыцау бахизæд.
Пиллон арт цы уадза дæ зæрдæ, уыцы амонд дæ уæд.

Р

Рагон æгъдауæн лæггадхъом дæр дæ Хуыцау уадзæд.
Рагон æгъдауыл дæ къух макуы сис.
Рагон лæджы арфæ дыл æрцæуæд.
Рагон лæджы æмбисондæй хызт у.
Разæй цæуынхъом у.
Райгонд дæ уæнт дæ ныййарджытæ.
Райгонд дæ уæнт дæ хионтæ.
Райгонд у.
Райгуырæн бæстæ дæ цæсты гагуыйау фæхъахъхъæн.

¹ Дардæр. Райдайæн кæс: «Мах дуджы» 2000-æм азы №№ 7 — 12; 2001-æм азы №№ 3 — 12.

Райгуырән бәстә райгуырән хәдзарәй зынаргъдәр у, әмә
дзы цәрынәй бафсәд.
Райгуырән бәстә дын мады ад цы кәна, уыцы амонд дә уәд.
Райгуырән бәстән ләггадхьом дә Хуыцау скәнәд.
Райгуырән бәстәйы фарнәй фәрнджын у.
Райгуырән бәстәйыл дә сайдәй рацәуын макуы бахъәуәд.
Райгуырән хәдзары фарнәй дә Хуыцау фәрнджын уадзәд.
Райсомы зәдтә дыл атахәнт.
Раст адәмы хорзәх дә уәд.
Раст адәмыл әмбәлд дә Хуыцау фәкәнәд.
Раст хъуыддәгтыл дә Дунескәнәг бафтауәд.
Раст фәндагыл цыд фәу.
Рәстдзинадән ләггадхьом дә Дунескәнәг Хуыцау скәнәд.
Расыг адәмәй хызт у.
Расыг зондыл дә хуыцәутты Хуыцау макуы ацәуын кәнәд.
Расыдгы амондмә дә Хуыцау макуы бабәллын кәнәд.
Раууатмә дә Хуыцау макуы 'руадзәд.
Рацъон бирәггы сырәд дә макуы бахъәуәд.
Рәгъ кәнынхьом у.
Рәгъәй дә хи тылиф кәнын макуы бахъәуәд.
Рәдау бонтә дыл ныккәнәд.
Рәдау хъуыддәгтә дын фәаразын кәнәд Дунескәнәг Хуыцау.
Рәдийынәй дә Хуыцау бахизәд.
Рәдыды комы — әхсырфәмбал.
Рәзән дә, әмә дә Дунескәнәг Хуыцау хорзәй байрәзын
кәнәд.
Рәстә-бәстәй фәдзәхст цы фәуай, уыцы амонд дын Хуыцауы
цәст бауарзәд.
Рәстә-бәсты хорзәх дә уәд.
Рәстәджы хорзәх дә уәд.
Рәстәмбәләг дә Хуыцау фәкәнәд.
Рәстәмбәләг дыл амбәләд.
Рәствәндаг дә Иунәг Хуыцау фәкәнәд.
Рәствәндаг дә Фәндагсар Уастырджи фәкәнәд.
Рәствәндаг дә Хуыцау фәкәнәд.
Рәстдзинад арынән у.
Рәстдзинад зәгъынхьом дә акомбәсты зәдтә уадзәд.
Рәстдзинадыл тохгәнгәйә басгуых.
Рәстзәрдәйә фәцәр.
Рәсугъд әмкъай — дә хай.

Рæсугъд цард фæкæн.
Реком дæ йæ бынмæ бацæуын бауадзæд.
Реком, Усанетæй фæдзæхст фæу.
Рекомы хорзæх дæ уæд.
Рис дын Хуыцау макуы бавзарын кæнæд.
Рис, сон макуы фен.
Риуджын лæппу рацу.
Риуджын лæппутæ фæхъомыл кæн.
Ронбæгъд цы никуы уай, уыцы амонд дæ уæд.
Рохуат макуы фæу.
Рухс цард кæн.
Рухс дын цæмæй зæгъæм, уыдон — хæрдæй, нозтæй дæ разы
лæууæнт, дæ бар сыл цæуæд.
Рухс дын цы хæрд, цы нозтæй зæгъæм, уыдонæй дæ куыд фæнды,
афтæ-иу ацаход уымы бæсты.
Рынæй хызт у.
Рын, сон ма фен, цин фен бирæ.

С

Сабатбонтæ аразыны сæр дæ макуы бахъæуæд.
Сабæттаджы бæркадæй хызт у.
Сабыр кæстæртæ схъомыл кодтай æмæ сын сæ цинтæм кæс.
Сабырæн кад ис адæмы 'хсæн, бынтон сабырыл та 'хсæны
'фсондз æвæрынц, æмæ ды сæ астæу кадимæ цы фæцæрай,
уыцы амонд дæ уæд.
Саг амар.
Саг йæ фæстаг къахæй цы ахсай, уыцы амонд дæ уæд.
Саджы фендау уæд дæ фенд адæмæн.
Саджы фисынтыл амад кæстæртæ цы фæхъомыл кæнай, уыцы
амонд дæ уæд.
Саджы фисынтыл амад кæстæртæ фæхизæнт дæ къæсæртæй.
Саггуыр дæ кæстæр басгуых.
Саггуырдтæ дын радтæд Мадымайрæм.
Саггуырдтæ фæцæуæнт Ирыстонæй.
Саг-лæг дæ Дунескæнæг Хуыцау скæнæд.
Сагсур дæ Хуыцау скæнæд.
Сагсур кæстæртæ фæхъомыл кæн.
Сагсурты 'хсæнæй дæ Хуыцау макуы фæхъæуын кæнæд.
Сагъæс дын Хуыцау макуы фенын кæнæд.

Сагъасы цагъар дæ Хуыцау макуы скæнæд.
Садзгæ зонд зонд нæу, æмæ йæм макуы бабæлл.
Садзгæ зондæй мæсгуытæ цы никуы амайай, уыцы амонд дæ уæд.
Садзгæ зондæй фæндаджы сæр макуы слæуу.
Садзгæ зонды ныфсæй дæ нымæт дæр макуы батух.
Сайраг дæ Хуыцау макуы фæкæнæд.
Саламдæттонæй батон дæ царды бонтæ.
Сантхо къæвдайы дзуар у, æмæ дæ уалдзæг хурджын цы уадза,
сæрд къæвдаджын, ахæм цæстæй дæм ракæсæд.
Сантхо, Саниба, Реком, Усанеты хорзæх дæ уæд.
Сантхойы дзуарæн дæ Хуыцау кувыхъом уадзæд.
Сар макуы 'рцæуæд дæ хæдзарыл.
Састы бынаты макуы баззай.
Сатæг æхсæры хуызæн чызг дæ цы рацæуа, Мадымайрæм дын
ахæм арфæ ракæнæд.
Сауæрфыг чызг — дæ хай.
Саубонæй макуы басудз.
Саубонæн дæр цы сфæразай, уыцы амонд дæ уæд.
Саузæрдæ адæймаг дын Хуыцау сыхагæн нæ, кувызæн дæр
макуы раттæд.
Саузæрдæ адæймаг дыл макуы амбæлæд.
Сахъ кæстæртæ фæхъомыл кæн.
Сахъ лæуу.
Сахъатджын кæстæрæй дæ Хуыцау бахизæд.
Сахъатджыны хъыджы дæ Хуыцау макуы бацæуын кæнæд.
Сахъгуыр дæ цы суай, уыцы амонд дын Дунескæнæг раттæд.
Сахъгуырдтæ фæхъомыл кæн.
Сæ абон æвзист уæд, сæ райсом — сызгъæрин.
Сæ амонд — бирæ.
Сæ амонд сæ сæрты акæлæд.
Сæ амондæй нæ Хуыцау нæ сæртæ бæрзæндты фæхæссын кæнæд.
Сæ амонды къусы къæм макуы ныххауæд.
Сæ амонды стъалы тъымы-тъыматы макуы ахуыссæд.
Сæ арм амонды арм фæуæд.
Сæ армæй сой фæтæдзæд.
Сæ армæй фарны цырагътæ фæсудзæнт.
Сæ армы бæркад уæд.
Сæ арфæ бирæ уæд.
Сæ афон сæхи фæндиаг уæд.
Сæ афонæй раздæр сæ бындз къуымæлы дæр макуы бахауæд.

Сæ ахстон хъармæй цы дарой, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ ахуыр — сæхи фæндиаг.
Сæ ахуыргæндтæн кад кæнын цы фæразой, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ базыртæ сæ хæрдты фæхæссæнт.
Сæ балц сæхи фæндиаг уæд.
Сæ балцæй райгонд уæнт.
Сæ бæрæгбонтæ — сæхи фæндиаг.
Сæ бæрæгбонты хорзæх сæ уæд.
Сæ бæрæгбонтыл амонджынæй æмбæлæнт.
Сæ бæркад — бирæ.
Сæ бæркад, нæ хæхбæсты суадæттау, уæле исгæ, бынæй ахадгæ уæд.
Сæ бæстæ сын аргъуаны хуызæн цы уа, Хуыцау сын ахæм арфæ
ракæнæд.
Сæ бæстæ уарзæнт.
Сæ бæстыхицау сæм йæ дзæбæх цæстæй ракасæд.
Сæ бæстыхицауæй фæдзæхст уæнт.
Сæ бинойнæгтæ сæ тæригæдтæй хызт уæнт.
Сæ бинойнæгтæй райгонд уæнт.
Сæ бирæ хæртæ уын хæлар фæуæнт.
Сæ бирæгъ æмæ сын сæ уазæджы хай Хуыцау фæкæсыны фыдæй
макуы байсæд.
Сæ богал уæлахизæй æгас хæдзар цы ссара, Хуыцау сын ахæм
амонд раттæд.
Сæ богалæн тыхгæнæг ма уæд.
Сæ бонтæ сæхи фæндиаг уæнт.
Сæ Бонвæрнон сæм дзæбæхæй кæсæд.
Сæ бонджыны хъæр нæм æрбайхъуысæд.
Сæ бынæттæй цины хъæлæба хъуысæд.
Сæ бынæтты фарн уæд.
Сæ бынатыбардуаг сын арфæ раканæд.
Сæ бынæттыбардуагæн кувыхъом сæ хуыцæутты Хуыцау уадзæд.
Сæ бынатыбардуаджы хорзæх сæ уæд.
Сæ бынтæ сæ кæстæртæн баззайæнт.
Сæ бындур æнæфæцудгæ уæд.
Сæ бындур макуы ныззилæд.
Сæ бындурыл сæ уидаг даргъ, уæрæх ацæуæд.
Сæ бынсæфт мын Хуыцау макуы фенын кæнæд.
Сæ быркуытæ бæркаджын уæнт.
Сæ галуанæй цины хъæлæба æмæ зарын фæхъуысæд.
Сæ гом гуыбынтæ сын Хуыцау бамбæрзæд.

Сæ гуыбынтæ сыл макуы фæтых уæнт.
Сæ гыццыл айрæзæд.
Сæ гыццылæй сæ зæрдæтæ хурварс абадæнт.
Сæ дарæджы фæндиаг æнæниз, æнæмастæй бахъомыл уæнт.
Сæ дæндæгтæй макуы фæхъæрзæнт.
Сæ дзаг къутутæ макуы рафтид уæнт.
Сæ дзаг къуымты фæрнæй фæзилæнт.
Сæ дзæбæхтæ мæм хъуысæнт.
Сæ дзуар дын æххуыстæнæг уæд.
Сæ дзуарæн сызгъæрин тæбæгтæй фæкуывдæуæд.
Сæ дзуары хайæ хъæстаг макуы фæуæнт.
Сæ дзурæн дзыхтæй булæмæргътау фæзарæнт.
Сæ дзурæн дзыхтæй сызгъæринтæ фæкалæнт.
Сæ дзуринæгтæ фæрнæй фæдзурæнт.
Сæ дзуринæгты фæуды бонмæ сæ Хуыцау хорзæй фæцæрын кæнæд.
Сæ дзыккахæрæн дзыхты фæхъхъау — мæ уд.
Сæ дзыккутæ фæрнæй фæдарæнт.
Сæ дзыллæ сыл макуы суæлæхох уæнт.
Сæ дзыллæйæн лæггадхъом уæнт.
Сæ дзыллæйы зæрдæ сыл макуы фæхудæд.
Сæ дзыппы бæркад — бирæ.
Сæ дзыхтæ сæ бар цы уой, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ дзыхтыл сæ цъутта æвæрын макуы бахъæуæд.
Сæ дзырд Хуыцауттæм дæр хæццæ кæнæд.
Сæ дзырдæн аргъ кæнынхъом сæ Хуыцау уадзæд.
Сæ дзырдмæ хуыцауттæ дæр цы хъусой, амондскæнæг сын
ахæм арфæ ракæнæд.
Сæ дзырды — фарн.
Сæ зарæн дзыхтæй фæрнæй фæзарæнт.
Сæ зæд сыл атæхæд.
Сæ зæд сын сæ кувинæгтæ айсæд, æмæ дзы фæдзæхст фæуæнт.
Сæ зæды хайæ фæдзæхст фæуæнт.
Сæ зæнæг — сæхи фæндиаг.
Сæ зæнæгтæй сæ сæртæ бæрзæндты фæхæссæнт.
Сæ зæнæджы зæнæджы дæр æнæниз, æнæмастæй фæхъомыл
кæнæнт.
Сæ зæрдæтæ нæ макуы фæцъæх уæнт.
Сæ зæрдæтæ ныл цы дарой, уыцы амонд нæ уæд.
Сæ зæрдæты хуры тын æрцæрæд.
Сæ зæрдæхудт нын Хуыцау макуы райсын кæнæд.

Сæ зæрондæн кад кæнынхъом сæ Хуыцау уадзæд.
Сæ зæронды бонмæ зæрдæрухсæй фæцæрæнт.
Сæ зæххон зондæй нæ цы бамбарой, уыцы амонд нæ уæд.
Сæ зæххон зондыл цæуынхъом сæ Хуыцау уадзæд.
Сæ зиан сыл хæрдмæ аудæд.
Сæ зонд адæмыл æххæссæд.
Сæ зонды тых фидар уæд.
Сæ зондамонæг дæр сæхицæй цы уа, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ зонгуытыл æрлæууыны сæр сæ макуы бахъæуæд.
Сæ зымæг — сæхи фæндиаг.
Сæ зымæгæй сæ уалдзæг фæхуыздæр уæд.
Сæ зындон дзæнæтæй раивæнт.
Сæ зындзинæдтæ сын Хуыцау фæсурæд.
Сæ зындзинæдтыл уæлахизхъом уæнт.
Сæ ингæнтæ зæххы 'мвæз макуы суæнт.
Сæ ингæнтæй дæр Ирыстонæн ныфсдæттæг уæнт.
Сæ ингæнтæй Ирыстоны фарнæн сызгъæрин талатæ суадзæнт.
Сæ ингæнты сыджыт сыл макуы ныллæбырæд.
Сæ ирон æгъдауæй ма фæчиуæнт.
Сæ ирон æхсар бонæй-бон домбайдæр кæнæд.
Сæ ирон бындур фидар уæд.
Сæ ирон бындурæй макуы фæхицæн уæнт.
Сæ ирон зæрдæтæ сæ кусынæй макуы банцайæнт.
Сæ ирон зæрдæты хорзæх сын Хуыцау раттæд.
Сæ ирон нуазæнтæ сæ къухæй макуы ахауæнт.
Сæ ирон туг æмбийын макуы бауадзæнт.
Сæ ирондзинад амондимæ фæхæссæнт.
Сæ ирондзинады фарн сæ уæд.
Сæ Ирыстон дæлæмæ макуы 'руадзæнт.
Сæ Ирыстонæн аккаг кæстæртæ цы уой, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ Ирыстонæн уæлахиздзæуттæ фæуæнт.
Сæ Ирыстонæн фарн æрхæссæнт.
Сæ Ирыстоны цинæй сагау сыкъатæ суадзæнт.
Сæ Ирыстоныл къæм абадын макуы бауадзæнт.
Сæ кад адæмæн æрдхæрæн фæуæд.
Сæ кады гæххæтт ныл æмбæлæд.
Сæ кады номыл макуы суæлæхох уæнт.
Сæ кады хъуыддæгтæ нæм рæстæгыл хъуысæнт.
Сæ капеккыл капекк цы 'фта, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ капеччы бæркад уæд.

Сæ кæнинагтæ æрдæгкондæй макуы баззайæнт.
Сæ кæстæр адæмы хъæр хъусæд.
Сæ кæстæрæй сæрыстырæй фæцæуæнт.
Сæ кæстæры цинтæм райзæрдæйæ фæкæсæнт.
Сæ кæуын худынæй раивæнт.
Сæ кой макуы фесæфæд.
Сæ кой сын дзæбæхæй цы хъусæм, ахæм арфæ ныл æрцæуæд.
Сæ кувинагтæ сын Хуыцау сыгъдæгæй айсæд.
Сæ куывдтытæ Хуыцаумæ сыгъдæгæй фæхæццæ уæнт.
Сæ куывдтыты фарн уæд.
Сæ куыр куывдæн аргæвдæнт.
Сæ куыр чындзæхсæвы хардз æрцæуæд.
Сæ куырыхон зондæй нæ Хуыцау фæцæрын кæнæд.
Сæ куырыхон зондæй нæ Хуыцау радийын кæнæд.
Сæ куыст — сæхи фæндиаг.
Сæ куыст хæдзарыл хæцгæ уæд.
Сæ куысты бæркадæй сæ Хуыцау бæркаджын уадзæд.
Сæ къабæзтæ дардыл айвазæнт.
Сæ къабæзты æвзæрдзинад макуы фенæнт.
Сæ къабæзты цинтæм фæкæсæнт.
Сæ къахалгъæй дæр макуы схъæрзæнт.
Сæ къахæрбавæрдæй уæ Хуыцау уæлвæндаг фæкæнæд.
Сæ къах-къухты сындз дæр макуы фæныхсæд.
Сæ къæбæр уæ фарсыл бахæцæд.
Сæ къæбæр уын бирæйы бæсты сахадæд.
Сæ къæбæр уын тайæн уæд.
Сæ къæбæргæнджытæ амонды кæрдзынтæ кæнæнт.
Сæ къæбæргæнджытыл сæ Хуыцау сайдæй макуы разилын кæнæд.
Сæ къæбицтæ уæле исгæ, бынæй ахадгæ уæнт.
Сæ къæлæтджынтæ фæрнæй фæдарæнт.
Сæ къæлæтджынты амондджынæй фæбадæнт.
Сæ къæсæртæ дзуарæфтыд уæнт.
Сæ къæсæртæ тулдзы аппæй раивæнт.
Сæ къæсæртæй рухс цæсгæмттæй фæхизæнт.
Сæ къæсæртыл хорзæй æмбæлæнт.
Сæ къух амонды къух фæуæд.
Сæ къух дын амонды хос фестæд.
Сæ къухтæ царв æмæ мыды фæдарæнт.
Сæ къухтæй царв æмæ мыд фæмизæд.

Сæ къухдарæнтæ амонджынай фæдарæнт.
Сæ къуылыхтæ дæр дугъы уайынхъом цы уой, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ къуымтæ фарны къуымтæ фæуæнт.
Сæ къуымтæй цины хъæлæба фæхъуысæд.
Сæ лæвар дæ фарсыл хæцгæ уæд.
Сæ лæвары аккаг нæ Хуыцау скæнæд.
Сæ лæг æгас хæдзар ссарæд.
Сæ лæг саг рамарæд.
Сæ лæджы кары дæр æлвæст æхсаргæрдты хуызæн цы уой,
уыцы амонд сæ уæд.
Сæ лæггад — бирæ.
Сæ лæггады фарнай сæ Хуыцау фæцæрын кæнæд.
Сæ лæггадыл фæсмон макуы фæкæнæнт.
Сæ лæгдзинад адæмæн фæзминаг фæуæд.
Сæ лæгдзинадæй нæ сæртæ æврæгътыл цы хафæм, уыцы амонд
нæ уæд.
Сæ лæгдзинады хъуыддæгтæ ныл æмбæлæнт.
Сæ лæгдзинадыл макуы фæкæлæнт.
Сæ лæппутæ цæринаг уæнт.
Сæ лæппутæ цины хъуыддæгтæ фæкæнæнт.
Сæ лæппуты цинтæм сæ Стыр Хуыцау хорзæй фæкæсын кæнæд.
Сæ лæппутыл бæласы гуыркъо дæр макуы 'рхауæд.
Сæ лопъо сывæллæттæ бахъомыл уæнт.
Сæ лопъо сывæллæттæ даргъ, уæрæх цæуæнт сæхи фæндиаг.
Сæ лымæнимæ сæ кæрæдзийы æвзæрдзинад макуы бонты
фенæнт.
Сæ мадæлтæ сæ сæрыл хаст фæуæнт.
Сæ мадæлтæн аккаг хъæбултæ басгуыхæнт.
Сæ мадæлты фæндиаг уæнт.
Сæ мадæлон æвзаг макуы фæрох кæнæнт.
Сæ мадæлон æвзагæй сæ Хуыцау макуы фæцух кæнæд.
Сæ мадæлон æвзагæн лæггадхъом сæ Хуыцау скæнæд.
Сæ мадæлон æвзаджы аккаг хъæбултæ сæ Хуыцау фæкæнæд.
Сæ мард макуы ныччифæд.
Сæ мард сыл уымы бæстæй хæрдмæ аудæд.
Сæ мардæн лæггадхъом сæ Хуыцау уадзæд.
Сæ марды кæндтæ цины фынгтæй раивæнт.
Сæ масты хъуыддæгтæ цины хъуыддæгтæй цы раивой, Дуне-
скæнæг Хуыцау сын уыцы амонд раттæд.
Сæ магуыры бон цы зоной, уыцы амонд сæ уæд.

Сæ мæлæты боныл цæттæйæ цы сæмбæлой, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ мæрдвынæйæ сæ Дунескæнæг райхъал кæнæд.
Сæ мæрддзæгтæ сæ мауал бахъæуæнт.
Сæ мæстæлгъæд зæрдæтæм хуры тын ныккæсæд.
Сæ мæстæлгъæд хъуыддæгтæн цы сфæразой, ахæм амонд сæ уæд.
Сæ мæсыг амад цы фæуа, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ мæсыг йæхи дурæй макуы фехæлæд.
Сæ мæсыг макуы фæцудæд.
Сæ митæ адæмы зæрдæмæдзæугæ уæнт.
Сæ митыл сæм фæсмон цы 'рцæуа æмæ раст фæндагыл цы ныл-
лæууой, ахæм арфæ сын Хуыцау ракаенæд.
Сæ мидбылхудт макуы айсæфæд.
Сæ минæвæрттæ амонды къах æрбавæрæнт.
Сæ минæвæрттæй сæ зæрдæтæ барухс уæнт.
Сæ минæвæртты къахæрбавæрды — фарн.
Сæ муртæ кад æмæ радимæ цы дарой, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ муртæ цинты хардз кæнæнт.
Сæ мыггаг бабирæ уæнт.
Сæ мыггаг дардыл ацæуæнт .
Сæ мыггагæн фæдисæттæн цы бабæззой, ахæм арфæ сыл æрцæуæд.
Сæ мыггагмæ худинаг макуы 'рхæссæнт.
Сæ мыггагыл сæ номæй къæм макуы абадæд.
Сæ мыггаджы ном макуы фæхудинаг кæнæнт.
Сæ мыггаджы фарн рахæссæнт.
Сæ намыс сæ кæронмæ хæссынхъом Хуыцау скæнæд.
Сæ намысæн аргъ кæнын цы базоной, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ намысыл сæ къух макуы сисæнт.
Сæ Ног азы хорзæх сæ уæд.
Сæ ноггуырд авд лæппуйы хистæр цы фæуа, Хуыцау сын ахæм
арфæ ракаенæд.
Сæ ноггуырд авдæны кад макуы фæхудинаг кæнæд.
Сæ ноггуырдæй сæ сæртæ бæрзæндты фæхæссæнт.
Сæ ноггуырдæн талталы зынтæ дæр фадхъулмæ цы уой, уыцы
амонд æй уæд.
Сæ ном макуы фесæфæд.
Сæ номæй мах дæр нæхицæн ном цы кæнæм, уыцы амонд нæ уæд.
Сæ номæн — табу.
Сæ нуазæны кадæн сæ Хуыцау фæцæрын кæнæд.
Сæ нывонд ме 'намонд сæр фæуæд.
Сæ ныййарджытæ сæ цинæй бафсæдæнт.

Сæ ныййарджытæн лæггадхъом сæ Хуыцау скæнæд.
Сæ ныййарджытæм сæ цины хабæрттæ фæхъуысæнт.
Сæ ныфс нын Хуыцау макуы бон байсæд.
Сæ ныфс цы никуы фæцуда, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ ныфсæй адæмы 'хсæн ныфсджынай цы фæцæуæм, ахæм
хорз ныл сæмбæлæд.
Сæ ныхас адæммæ хъуысæд.
Сæ ныхасæй хъуыддагмæ рахизынхъом сæ Хуыцау скæнæд.
Сæ ныхасæн хицау уæнт.
Сæ ныхасы — фарн.
Сæ ныхасыл дыууæ цына дзурой, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ пайда — сæхи.
Сæ пайда хæдзарылхæцгæ уæд.
Сæ пайдамæ нæ Хуыцау макуы 'рыппарæд.
Сæ парахат удтæ фæрнæй фæдарæнт.
Сæ развæндаг рухс уæд.
Сæ развæндагæй цы никуы фæиппæрд уой, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ райгуырæн бæстæ сын мады ад кæнæд.
Сæ райгуырæн бæстæ хъахъхъæнынæн уæнт.
Сæ райгуырæн бæстæмæ сæ хорзы кой хъуысæд.
Сæ райгуырæн бæстæн лæггадхъом сүæнт.
Сæ райгуырæн бæстæйы фарн сæ уæд.
Сæ райгуырæн бæстæйыл дидинæг рафтауæнт.
Сæ райгуырæн бæстæйыл сайдæй макуы разилæнт.
Сæ райгуырæн бæстæйыл сæ уидæгтæ арф цы ауадзой, хуы-
цæутты Хуыцауы цæст сын уый бауарзæд.
Сæ райгуырæн хæдзар амонды хæдзар фæхуыйнæд.
Сæ райгуырæн хæдзарæй сæ Хуыцау макуы фæхауæггаг кæнæд.
Сæ райгуырæн хæдзары фарн сæ уæд.
Сæ ракуывд Хуыцаумæ фехъуысæд.
Сæ ракуывды — фарн.
Сæ рæвдыд ныхасæй-иу калмы дæр йæ хуыккомæй цы ралæсын
кæной, Амондыскæнæджы цæст сын ахæм хорзæх бауарзæд.
Сæ рæвдыд ныхасы фарн сæ къухæй макуы ахауæд.
Сæ рæгъæуттæ зæххæн уæз цы кæной, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ риуты 'мбæрц фæцæуæнт.
Сæ рынтæ мæ хъуыры ацæуæнт.
Сæ рынтæ сын Дунескæнæг Хуыцау асурæд.
Сæ рынтимæ се знæгтæ дæр бынсæфт фæуæнт, уыдон та Хуы-
цау царды дзæбæхтæй бафсадæд.
Сæ рынчын йæ къахыл слæууæд.

Сæ сабитæ адæмы рæгъы цæуынхъом фæуæнт.
Сæ сабитæ фыдбылызæй хызт уæнт, хæрзæбонтæй — æххæст.
Сæ сабитæй сæ зæрдæтæ макуы фæриссæнт.
Сæ сабитæн фæрнæй хистæриуæг кæнæнт.
Сæ сабиты амондæй амондджын уæнт.
Сæ сабиты хуртæй сæ иунæг Хуыцау бафсадæд.
Сæ салам бирæ уæд.
Сæ салам дзырдыл фæсмон макуы фæкæнæнт.
Сæ сæртæ сæрмæ хæссынхъом сæ Хуыцау уадзæд.
Сæ сæртæй сæ сæ уæцъæфтæ уæллæр сæварын макуы бахъæуæд.
Сæ сæрыл мæ Хуыцау æрхæссæд.
Сæ сæрыстырдзинад сын ныхдур макуы суæд.
Сæ сæрыстырдзинадмæ исчитæ дæр цы батæхуды кæной, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ сидт мæрлæтæм дæр хъуысæд.
Сæ сидт Дунескæнæг Хуыцаумæ фехъуысæд.
Сæ сидты — фарн.
Сæ сидзæртæ къулбæрзæйæ макуы ацæуæнт.
Сæ сидзæртæй сæ зæрдæтæм хуры цыртт ныккæлæд.
Сæ сидзæрты амондæй сæ саутæ урсытæй раивæнт.
Сæ сидзæрты амондæй уыдоныл дæр амондджын бонтæ ныккæнæд.
Сæ сидзæры бонтæй сæхи цы атоной, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ сывæллæттæ сын сæ сæртæ макуы аппарат.
Сæ сывæллæттæ сын сæ сæртæ макуы фæхудинаяг кæнæнт.
Сæ сывæллæттæй сæ сины сæртыл фæхæцæнт.
Сæ сывæллæттæй цы никуы схæрзой, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ сывæллæттæм сæ Хуыцау дзаг цæстæй фæкæсын кæнæд.
Сæ сывæллæтты амондæй сæ Хуыцау амондджынай фæцæуын кæнæд.
Сæ сыджыт пакъуыйау фæлмæн уæд, хуымæллæгау — рог, мады хъæбысау — адджын.
Сæ сыджыт сыгъдæг уæд.
Сæ сыджыт сын хæлар уæд.
Сæ сыджытыл сыгъдæгæй сæмбæлæнт.
Сæ таг даргъ, уæрæх цæуæд.
Сæ таг цæрæццæг уæд.
Сæ тæригъдæй Хуыцау махæн мацы бахай кæнæд.
Сæ тæригъдæй нæ Хуыцау макуы бацæуын кæнæд.
Сæ тæхæн базыртæй фæрнæй фæтæхæнт.

Сæ тæхæн базыртыл къæвдайы æртах дæр цы никуы сæмбæла,
 уыцы амонд сæ уæд.
 Сæ топпæхст мысаныл æмбæлæд.
 Сæ туг йе 'хсидынаы макуы 'рлæууæд.
 Сæ туг сыгъдæгæй цы фæхæссой, уыцы амонд сæ уæд.
 Сæ туг цæвæнтæ кæнæд.
 Сæ туг цы никæй тугæй баивой, ахæм амонд сын Дунескæнæг
 Хуыцау раттæд.
 Сæ тугæн бамбийæн ма уæд.
 Сæ тугисджытæ амондджын уæнт.
 Сæ тырыса бæрзæндты фæйлауæд.
 Сæ тырыса хæссыны хъару сæм кæддæриддæр уæд.
 Сæ тыхæй мах дæр тыхджын цы уæм, Хуыцау нын ахæм арфæ
 ракæнæд.
 Сæ тыхыл цы никуы фервæссой, уыцы амонд сæ уæд.
 Сæ уазæг сыл амондимæ æмбæлæд.
 Сæ уазæгæн лæггадхъом сæ Хуыцау уадзæд.
 Сæ уазæджы хай сын Хуыцау макуы байсæд.
 Сæ уазæгуарзондзинад адæмæн фарнæн баззайæд.
 Сæ уазæгуарзондзинадæй адæм дæр сæрыстыр цы уой, уыцы
 амонд сæ уæд.
 Сæ уазæгуарзондзинадмæ ма-иу исчитæ дæр батæхуды кæнæнт.
 Сæ уалдзæг сæ зымæгæй фæхуыздæр уæд.
 Сæ уалдзæг сыл хорзæй æрцæуæд.
 Сæ уалдзæгæй сæ сæрд амондджындæр уæд.
 Сæ уалдзæгæй сæ фæззæг зæрдæрухсдæрæй цы арвитой, уыцы
 амонд сæ уæд.
 Сæ уалдзæджы хъиамæт сыл фæззæджы дывæрæй æфтæд.
 Сæ уарзон адæмæй макуы фæиппæрд уæнт.
 Сæ уарзон адæмæн цырагъдарæй лæууын сæ бон цы уа, уыцы
 амонд сын Дунескæнæг раттæд.
 Сæ уарзон адæмы амондæй хайджын уæнт.
 Сæ уарзон адæмы фарнæй фæрнджын уæнт.
 Сæ уарзон адæмыл сæ гадзрахатæй рацæуын макуы бахъæуæд.
 Сæ уарзон адæмыл царвау цы тайой, уыцы амонд сæ уæд.
 Сæ уарзон бинонтæ сæхи фæндиаг уæнт.
 Сæ уарзон бинонтимæ амондджынаы царæнт.
 Сæ уарзон дзыллæ сæм цинтæм цæуæнт.
 Сæ уарзон дзыллæйы лæгтæ басгуыхæнт.
 Сæ уарзон дзыллæйы фæндиаг сæ Хуыцау уадзæд.

Сæ уарзондзинад адæмæн фарнæн баззайæд.
 Сæ уарзондзинад æнустæм лидинæг æфтауæд.
 Сæ уарзондзинад сын Хуыцау макуы бонты байсæд.
 Сæ уарзондзинадæй адæм дæр лидинæг æфтауæнт.
 Сæ уарзондзинады талатæ сын Хуыцау хорзæй фенын кæнæд.
 Сæ уарзондзинадыл хæцынхъом сæ Хуыцау уадзæд.
 Сæ уæгъдибар бонтæ сæ зæрдæты фæндиаг батонæнт.
 Сæ уæгъдибар цард сæ къухæй макуы ахауæд.
 Сæ уæз кæронмæ ахæссынæн бауæнт.
 Сæ уæзæг лæгау-лæгтæй макуы фæцух уæд.
 Сæ уæзæг уæзæгуат макуы фæуæд.
 Сæ уæзæгæй лæппугуырды кæуын хъуысæд.
 Сæ уæзæгыл цы ауадзой сæ уидæгтæ арф, уыцы амонд сæ уæд.
 Сæ уæзæгыл цы никуы суалæхох уой, уыцы амонд сæ уæд.
 Сæ уæзæджы кадæй сæ Хуыцау фæцæрын кæнæд.
 Сæ уæзæджы кадыл хæцынхъом уæнт.
 Сæ уæзæджы фарнæй фæрнджын уæнт.
 Сæ уæздан хистæртæн лæггадхъом сæ Хуыцау уадзæд.
 Сæ уæздандзинад фæлтæрæй-фæлтæрмæ цы хиза, уыцы амонд сæ уæд.
 Сæ уæздандзинадыл хæст цы уой æнустæм, уыцы амонд сын Дунескæнæг Хуыцау раттæд.
 Сæ уæздан хуызмæ адæм бæлгæ цы кæной, уыцы фарн сæ уæд.
 Сæ уæззау бонтæ цины бонтæй раивæнт.
 Сæ уæззау маст цы сфæразой, уыцы амонд сын Дунескæнæг Хуыцауы цæст бауарзæд.
 Сæ уæййаг сæ зæрдæты фæндиаг аргъ райсæд.
 Сæ уæййагæй райгонд уæнт.
 Сæ уæладзгуытæ амонды арæзт фæуæнт.
 Сæ уæладзгуытæй зæрдæрайгæ цы фæфæлгæсой, Хуыцауы цæст сын ахæм арфæ бауарзæд.
 Сæ уæладзгуытæ даргъ-уæрæх ацæуæнт.
 Сæ уæлахиздзинæдтæ нæм хъуысæнт.
 Сæ уæлахиздзинæдтæ сæ разæй цæуæнт.
 Сæ уæлахиздзинæдтæй сæ хъул сах цы бада, уыцы амонд нæ уæд.
 Сæ уæлахиздзинæдтæм нæ Хуыцау кæсын кæнæд.
 Сæ уæлдæйттæм сæ Хуыцау макуы раздахæд.
 Сæ уæлкъæсæртæ бæрзонд аразынæн уæнт.
 Сæ уæлмæрдты сæ æвзонг бавæрыны сæр макуы бахъæуæд.
 Сæ уæлмæрдтыл знаджы цъыф къах цы никуы аныдзæва, уыцы амонд сæ уæд.

Сæ уæныг куывдæн аргæвдæнт.
Сæ уæраг макуы фæцудæд.
Сæ уæцъæфтæ сæ сæртæй макуы фæуæлдæр уæнт.
Сæ уд искæй къухы цы никуы уа, ахæм амонд сæ уæд.
Сæ удыхæйттимæ «а» æмæ «о»-йæ арвитæнт, цы цардыбонтæ
ма сын баззад, уыдон.
Сæ удыхæйттимæ сæ Хуыцау æмцард, æмзæронд бакæнæд.
Сæ удæгасæй сын Хуыцау æвзæрдзинад макуы бонты бавзарын
кæнæд.
Сæ удхæссæг мæ удмæ æрцæуæд.
Сæ удхæссæджы уд ахæрæнт.
Сæ уидæгтæ сæ уæзæджы арф ауадзæнт.
Сæ уидæгтæй сæ Хуыцау макуы фæхицæн кæнæд.
Сæ усгуртæ дын рæхджы дæ дуар æрбахойæнт.
Сæ усгуртæн дæ нузæнтæ дæттын бахъæуæд.
Сæ уындæй дæ цæстытæ байдзаг уæнт.
Сæ уындæй дыл хур бонтæ ныккæнæд.
Сæ фадатæй спайда кæнын цы базоной, уыцы амонд сын Ду-
нескæнæг Хуыцау раттæд.
Сæ фарн — бирæ.
Сæ фарн — фынай.
Сæ фарны хъуыддæгтæ нæм хъуысæнт.
Сæ фарныл фарн æфтауынæн уæнт.
Сæ фæздæг арвмæ здыхсгæ цæуæд.
Сæ фæздæг макуы скæлæд.
Сæ фæззæг бærкаджын уæд.
Сæ фæндаг бæмбæджытыл цæуæд.
Сæ фæндаг — раст.
Сæ фæндæгтæ — сæхи фæндиаг.
Сæ фæнд цалх тулæгау атулæд.
Сæ фæндтæ сæ хъуыры макуы фæбадæнт.
Сæ фæндтæ сын Хуыцау царды атулын кæнæд.
Сæ фæндтыл сæ Дунескæнæг макуы фæкæлын кæнæд.
Сæ фæндиаг нæ Хуыцау фæкæнæд.
Сæ фæстагæттæ даргъ, уæрæх ацæуæнт.
Сæ фæстагæттæй сæ зæрдæтæ барухс уæнт.
Сæ фæстагæттæн сæ фарн ныууадзæнт.
Сæ фæстагæтты амондæй амонджын уæнт.
Сæ фæстагæтты уæлахиздзинæдтæ сæм хъуысæнт.
Сæ фидæн бонæй-бон рæсугъдæр цы кæна, уыцы амонд сæ уæд.

Сæ фидæнæй райгонд цы уой, ахæм арфæ сыл æрцæуæд.
Сæ фидæнæй сæ зæрдæтæ макуы фæрриссæнт.
Сæ фидæнæй сæ зæрдæтæ хурварс абадæнт.
Сæ фыдæбон хæдзарылхæцгæ уæд.
Сæ фыдæбоны аккаг цард сын цард бауарзæд.
Сæ фыдбылызтæ — авд дæлзæхх.
Сæ фыдбылызтæ — сæфт.
Сæ фыдбылызтыл авд дуры ныффæлдæхæнт.
Сæ фыдгулты фæндиаг сæ Дунескæнæг макуы фæкæнæд.
Сæ Фыдыбæстæ сæ фæндиаг уæд.
Сæ Фыдыбæстæ цы уарзой, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ Фыдыбæстæй сæ Хуыцау макуы фæиппæрд кæнæд.
Сæ Фыдыбæстæн лæггадхъом уæнт.
Сæ Фыдыбæсты фæндиаг сæ Дунескæнæг Хуыцау цы байрæ-
зын кæна, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ Фыдыбæстыл сайдæй цы никуы разилой, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ фыдыуæзæг уарзынхъом сæ Хуыцау скæнæд.
Сæ фыдыуæзæгæй лидзинаг макуы фæуæнт.
Сæ фыдыуæзæгæй макуы фæзæрдæцъæх уæнт.
Сæ фыдыуæзæгыл амонд ссарæнт.
Сæ фыдыуæзæгыл сæ уидæгтæ арф ауадзæнт.
Сæ фыдыуæзæгыл сæ Хуыцау хорзæй сæмбæлын кæнæд.
Сæ фыдыуæзæджы фарнæй сæ фæрнджын Хуыцау уадзæд.
Сæ фыдыуæзæджы хъарм сæ удтæй макуы сæфтæд.
Сæ фыдыуæзæджы цинæй цинæфсæст уæнт.
Сæ фынг бæркаджын уæд.
Сæ фынг сæ разæй цæуæд.
Сæ фынгыл махæй цаулдæр адæм цы никуы 'рбадой, Хуыцау
сын ахæм арфæ ракæнæд.
Сæ фынджы бæркад бирæ уæд.
Сæ фынджы бæркад уæле исгæ, бынæй ахадгæ цы уа, Хуыцау
сын ахæм амонд раттæд.
Сæ фырт амонджын кæстæр разынæд.
Сæ фыртæй сæ сæртæ бæрзæндты фæхæссæнт.
Сæ фыртæй сæ сыны сæртыл цы хæцой, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ фырты цинæй сагау сыкъатæ цы суадзой, Хуыцауы цæст
сын ахæм хорздзинад бауарзæд.
Сæ фыртыл сæ: «Уæу, мæ бон!» кæнын макуы бахъæуæд.
Сæ хал ахæр.
Сæ хал — дæ хъуыры.

Сæ хал, сæ бæндæн макуы фæхауæнт.
Сæ хæдзар амонджыны арæзт цы фæуа, Хуыцау сын ахæм
арфæ ракæнæд.
Сæ хæдзар амонды хæдзар фæуæд.
Сæ хæдзар æртæ чъирийæ макуы рафидиуæд.
Сæ хæдзарæй загъды хъæлæба макуы райхъуысæд.
Сæ хæдзарæй зæрдæзæгъгæ кæстæртæ фæхизæнт.
Сæ хæдзарæй кæуыны хъæр цы никуы айхъуыса, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ хæдзармæ амонд йæхи къахæй цæуæд.
Сæ хæдзармæ æвзæр уазæг йæ къах макуы 'рбавæрæд.
Сæ хæдзармæ фарны уазджытæ цæуæнт.
Сæ хæдзары астæуцæджындз макуы фæцудæд.
Сæ хæдзары фарн дæлæмæ макуы 'руадзæнт.
Сæ хæдзары цины хъуыддæгтæ цы кæной, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ хæдзарвæндагæй æнафоны бындз къуымæлы дæр макуы уал
бахауæд.
Сæ хæдзарвæндагæн нæ куывд гакъайы топныхосау фæуæд.
Сæ хæдзарвæндагмæ адæм зондагур цæуæнт.
Сæ хæдзарвæндагмæ дæр фыдбылыз макуы уал бон æрхауæд.
Сæ хæдзарвæндаджы фарныл фарнæфтауынхъом уæнт.
Сæ хæзнатæ амæй-айфылдæр кæнæнт.
Сæ хæзнатæн ныккæнæн дæр мауал уæнт.
Сæ хæзнаты цæсты сæ Хуыцау макуы акæсын кæнæд.
Сæ хæндыджы бæркадæй æрмæст сæхæдæг нæ, сæ хъæубæстæ
дæр сойбылæй цы цæуой, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ хæндыджы бын мауал сзынæд.
Сæ хæрд, сæ нозт, суадонау, уæле исгæ, бынæй ахадгæ уæнт.
Сæ хæрд, сæ нозты бæркадæн сæ Хуыцау цæрын кæнæд.
Сæ хæрзæггураггаг — мæн.
Сæ хæрзæггураггагыл фæсмон макуы фæкæнæнт.
Сæ хæрзтыл нæ Хуыцау фæкæлын кæнæд.
Сæ хæстонтæ Амондыскæнæгæй фæдзæхст фæуæнт.
Сæ хæстонтæ уæлахизимæ цы сыздæхой, Хуыцау сын ахæм арфæ
ракæнæд.
Сæ хид макуы ныккæлæд.
Сæ хидыл дыууæрдæм фæрнæй фæцæуæнт.
Сæ хистæртæ сæ уæлейы дзагцæстæй бадæнт.
Сæ хистæртæй æнæхистæр макуы фæуæнт.
Сæ хистæртæн аккаг кæстæртæ басгыхæнт.
Сæ хистæртæн лæггадхъом уæнт.

Сæ хистæрты зондæй рæдийæнт.
Сæ хо дзыккакъах фæуæд.
Сæ хойæн лæггадхъом цы уой, Хуыцау сын ахæм арфæ ракæнæд.
Сæ хомæ куывдтæм цæуæнт.
Сæ хомæ хуынтæ цы хæссой, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ хор тугыл аскъуыйæд.
Сæ хортæ цинтæн хардз кæнæнт.
Сæ хорæрконд бирæ уæд.
Сæ хорæркондæй сæ зæрдæтæ хурварс бадæнт.
Сæ хорæркондæй сæ Хуыцау райгонд уадзæд.
Сæ хорæркондæн æмбал ма уæд.
Сæ хор-дон хæлæг цы никуы кæной, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ хор-доны бærкадæн сæ Хуыцау цæрын кæнæд.
Сæ хор-доныл дуæрттæ цы никуы 'хгæной, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ хорздзинад нын Дунескæнæг фенын кæнæд.
Сæ хорздзинæдтæн кæрон макуы уæд.
Сæ худын дардыл азæлæд.
Сæ худын кæуынмæ макуы асайæд.
Сæ худынмæ адæм дæр цы худой, ахæм арфæ сыл æрцæуæд.
Сæ худтыл фæсмон макуы фæкæнæнт.
Сæ хур макуы аныгуылæд.
Сæ хурæй æфсæст уæнт.
Сæ хуры цæст макуы æрцъынд уæд.
Сæ хурджын бонтæ сын Хуыцау макуы байсæд.
Сæ хурзæринай рæвдыд уæнт.
Сæ хурзæрины хай сæм арвæй фæхудæд.
Сæ хурзæриныл згæ макуы схæцæд.
Сæ хуыз макуы фесæфæд.
Сæ хуызæй дæр сын цы тæрсой се знæгтæ, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ хуын — бирæ.
Сæ хуынæй — бузныг.
Сæ хуыфджытæ — куыройдзауы.
Сæ Хуыцауæй арфæгонд уæнт.
Сæ Хуыцауæн æртæ чъирийæ куывдæуæд.
Сæ Хуыцауыхай сæм бахудæд.
Сæ Хуыцауыхайæн сызгъæрин тæбæгъты фæкуывдæуæд.
Сæ Хуыцауыхайыл сæ сайдæй рацæуын макуы бахъæуæд.
Сæ хъал зæрдæтæ рухсæй фæхæссæнт.
Сæ хъал зæрдæтæ цинæй дзаг цы уой, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ хъал зæрдæты фæндиаг сæ Хуыцау фæцæрын кæнæд.

Сæ хъал цардæй макуы сфæлмæцæнт.
 Сæ хъаруйæ махтæ дæр нæ сæртæ бæрзæндты цы хæссæм, уыцы
 амонд нæ уæд.
 Сæ хъаруйы фæдыл æнæ аххосæй макуы ацæуæнт.
 Сæ хъаруйы цæстæй макуы акæсæнт.
 Сæ хъæбултæ адæмы рæгъы рацæуæнт.
 Сæ хъæбултæ байрæзæнт.
 Сæ хъæбултæ Мадымайрæмæй фæдзæхст фæуæнт.
 Сæ хъæбултæ Уастырджийæ фæдзæхст фæуæнт.
 Сæ хъæбултæ царды цинтæй æфсæст уæнт.
 Сæ хъæбултæй маст цы никуы бавзарой, ахæм амонд сæ уæд.
 Сæ хъæбултæм дзаг цæстæй фæкæсæнт.
 Сæ хъæбултæн куырыхон хистæртæ басгуыхæнт.
 Сæ хъæбултыл, царвау, фæтайæнт.
 Сæ хъиамæт æнæмастæй цы 'фснайой, уыцы амонд сæ уæд.
 Сæ хъиамæтæй райгонд цы уой, Хуыцау сын ахæм арфæ
 ракæнæд.
 Сæ хъиамæтыл фæсмон макуы фæкæнæнт.
 Сæ хъомылгæнджыты лæггæдтæ фидынхъом уæнт.
 Сæ хъомылгæнджыты фæндиаг байрæзæнт.
 Сæ хъул атулæд.
 Сæ хъул сах бадæд.
 Сæ хъус ныззарæд.
 Сæ хъус цы ныззара, ахæм цин сыл æрцæуæд.
 Сæ хъусы хай кæмæ адæттынц, уыдон сæ зæрдæты фæндиаг
 хъомыл кæнæнт.
 Сæ хъуыддæгтæ фарнимæ аразæнт.
 Сæ хъуыддæгтæй фæсмонгонд макуы фæуæнт.
 Сæ хъуын скæлæд.
 Сæ хъуын хъил лæууынæн цы уа, уыцы амонд сæ уæд.
 Сæ цар фидар уæд.
 Сæ царæй сæ цæхджынты сой зæхмæ цы тæдза, уыцы амонд
 сын Хуыцау раттæд.
 Сæ цард сæ сæрты цы акæла, уыцы амонд сæ уæд.
 Сæ цард уæрдонь цалхау атулæд.
 Сæ цардæй къæртт аппарат.
 Сæ цардæн амæлттæ кæнынхъом сæ Хуыцау уадзæд.
 Сæ цардыл хæцынхъом уæнт.
 Сæ цард-цæрæнбонтæ амонджынаы арвитæнт.
 Сæ цард-цæрæнбонты тыхысæрыл лæуд макуы фæуæнт.

Сæ царына́й сæ хæрынмæ æдыхст уæнт.
Сæ цæхх, сæ кæрдзын адæмыл цы уарой, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ цæхх, сæ кæрдзын сæм авд ахæмай фæстæмæ здахæнт.
Сæ цæхх, сæ кæрдзына́й адæм макуы фæзæрдæцъæх уæнт.
Сæ цæхх, сæ кæрдзына́ен аргъ кæнынхъом сæ Хуыцау уадзæд.
Сæ цæхх, сæ кæрдзына́ен баивæн макуы бонты уæд.
Сæ цæхх, сæ кæрдзыны бæркад — бирæ.
Сæ цæхх, сæ кæрдзыны фарна́й сæ Хуыцау фæцæрын кæнæд.
Сæ цæхх, сæ кæрдзыны хорзæх сæ уæд.
Сæ цæхх, сæ кæрдзыныл сæ гуыдыр æвæрын макуы бахъæуæд.
Сæ цинтæ нæм хъуысæнт.
Сæ цонг фидар уæд.
Сæ цот сæхи фæндиаг уæнт.
Сæ цотæй сæ зæрдæтæ хурварс цы бадой, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ цотмæ дзаг цæстæй фæкæсæнт.
Сæ цыт дæлæмæ цы никуы 'рхауа, уыцы амонд сæ уæд.
Сæ цытæй мах дæр цытджын цы уæм, ахæм арфæ нын Хуыцау
ракæнæд.
Сæ цыты аккаг нæ Хуыцау скæнæд.
Сæ чызг хорз амонд ахæссæд.
Сæ чызгæй æвæсмон уæнт.
Сæ чызгæй сæ зæрдæтæ макуы фæриссæнт.
Сæ чызгæн лæппу райгуырæд.
Сæ чындз лæппухъæбыс бауæд.
Сæ чындз фарны къах æрбавæрæд.
Сæ чындзæй сæ къухтæ сæ дзыхы цы никуы акæной, уыцы
амонд сæ уæд.
Сæ чындзмæ тагъд лæппуйы хуын цы 'рхæссой йæ цæгат, уыцы
амонд сæ дыууæты дæр уæд.
Сæ чындзы 'взаг сын Хуыцау ма базонын кæнæд.
Сæ чыритæ сын Хуыцау сыгъдæгæй айсæд.
Сæгуытау уæнгрогæй фæцу.
Сæгуытæй дæр æлвæстæр цы уай, уыцы амонд дæ уæд.
Сæдæазтæгæнæг дæ Хуыцау скæнæд.
Сæдæазтæгæнæгæй фæцæр.
Сæдæазыккон цы суай, уыцы амонд дын Хуыцау раттæд.
Сæйгæ дæ Хуыцау макуы фæкæнæд.
Сæкæр фæхæр уыцы дзыхæй.
Сæкæрау адджын у адæмæн.
Сæкæры ад фæкæнут уæ кæрæдзийæн.

Сæрæгас дæ Хуыцау уадзæд.
 Сæрæн лæппу су.
 Сæрæнгуырды ном макуы ахауæд де рагъæй.
 Сæрбæрзондæй арвит дæ царды бонтæ.
 Сæргуыбырæй ацæуыны сæр дæ макуы бахъæуæд.
 Сæрдыгон къæвдатæ сой сты, æмæ сой цард фæкæн.
 Сæрдыгон къæвдатæй дæ Хуыцау макуы сфæлмæцын кæнæд.
 Сæрдыгон къæвдаты сой фæуарæд дæ хуымзæххыл.
 Сæрджын саг рамар.
 Сæрджын саг дыл рауадзæд Æфсати.
 Сæрибар паддзахад цы суæм, уыцы амонд нæ уæд.
 Сæрибарæй арвит дæ царды бонтæ.
 Сæркъулæй макуы ацу дæ кæстæрты тыххæй.
 Сæрниз цы никуы ракъахай дæхицæн, Хуыцау дын ахæм арфæ
 ракæнæд.
 Сæрсæфæнмæ-иу де знæгтæ бацæуæнт, ды зæрдæрухсæй фæцæр,
 чи дæ уарзы, уыдонимæ.
 Сæрфат цы зонай, ахæм зонд дæм æрцæуæд.
 Сæрхъуызой дæ Хуыцау скæнæд.
 Сæрысæфт дæ Хуыцау макуы фæкæнæд.
 Сæрыстырæй батон дæ царды бонтæ.
 Сæтти æмæ Бæттиау макуы фæут.
 Сæхиуыл дæ цы нымайой дæ туг, де стæг, Хуыцау дын уыцы
 амонд раттæд.
 Сбонджын у, æмæ махæн дæр ныфсы лæгæй цы басгуыхай,
 уыцы амонд нын раттæд Стыр Хуыцау.
 Сгуыхт адæймагæй дæ Дунескæнæг фæцæрын кæнæд.
 Сдынджыр у дæ мад æмæ дæ фыды фæндиаг.
 Сдынджыр у, кæм дын чи ис, уыдоны фæндиаг.
 Сдзæбæх дæ кæнæнт а комбæсты зæдтæ.
 Се 'взонг цардæй цæрын цы базоней, Хуыцау сын ахæм арфæ
 ракæнæд.
 Се 'вгъæддон лæппухъæбыс бауæд.
 Се 'вгъæддонæн тыр райгуырæд.
 Се 'взагæн кад кæнын цы зоной, Иунæг Стыр Хуыцау сын ахæм
 арфæ ракæнæд.
 Се 'взагыл æлгъ цынæ уал кæной, ахæм арфæ сыл æрцæуæд.
 Се 'взагыл гадзрахатæй макуы рацæуæнт.
 Се 'взаджы фарн дæлæмæ макуы 'руадзæнт.
 Се 'взонг зæрдæтæ цинæй байдзаг уæнт.

Се 'гъдау бирæ уæд.
 Се 'гъдауы кадæн сæ Хуыцау фæцæрын кæнæд.
 Се 'гъдауы фарс — Хуыцау.
 Се 'гъдауыл хæцынхъом сæ Хуыцау уадзæд.
 Се 'гъдауыл цы нукуы атигъ кæной сæхи, ахæм амонд сæ уæд.
 Се знæгтæн ком цы нукуы раттой, уыцы амонд сæ уæд.
 Се знæгты фæндиаг сæ Хуыцау макуы фæкæнæд.
 Се 'мбæлттæй зæрдæхудт макуы фæуæнт.
 Се 'мбæлттæй сæ Хуыцау фæстейы мацæмæй баззайын кæнæд.
 Се 'мбæлттæн æфсымæртæн цы бабæззой, ахæм арфæ сын æрцæуæд.
 Се 'мбæлттæн лæггадæй сæ Хуыцау макуы сфæлмæцын кæнæд.
 Се 'мбæлттæн фæдисонтæн бабæззæнт.
 Се 'мбæлтты рæгъы цæуынæн цы уой, Хуыцауæй сæ уыцы амонд уæд.
 Се 'мбæлтты хорзæх сæ уæд.
 Се 'мбæлттыл сайдæй макуы рацæуæнт.
 Се 'нтыстытæ дунейæн дзырддаг фæуæнт.
 Се 'нтыстытæ кæфтæй-кæсæгмæ цы ныхъхъæр уой, Дунескæнæг Хуыцау сын ахæм арфæ ракæнæд.
 Се 'нтыстытæй мах дæр сæрыстырæй цы цæуæм, уыцы амонд нын хуыцæутты Хуыцау раттæд.
 Се 'нтыстытæн аргъ кæнынхъом сæ Хуыцау уадзæд.
 Се 'нтыстытæн кæрон ма уæд.
 Се 'нтыстытыл макуы фæкæлæнт.
 Се 'ппæт дæр уыл сæрæгасæй æмбæлæнт.
 Се 'ппæтæн дæр Хуыцау уæд æххуысгæнæг.
 Се 'ппæтмæ дæр æнæуæрст адæмæй хорз амæндтæ 'рхауæнт.
 Се 'ппæты хорзæх дæр уæ уæнт.
 Се 'рвадæлтæ адæмы 'хсæн къуыпп дарæнт.
 Се 'рвадæлтæ сæ цы нæ рох кæной, Хуыцау сын уыцы амонд зæгъæд.
 Се 'рвадæлтæй иуварс макуы аззайæнт.
 Се 'рвадæлтæм куывдтæм цæуæнт.
 Се 'рвадæлтимæ адджын цард фæкæнæнт.
 Се 'рвадæлты астæу къуыпп дарæнт.
 Се 'рхъуыды — бирæ.
 Се 'рхъуыдыйыл фæсмон макуы фæкæнæнт.
 Се 'ууæнк цы нукуы бахæрой, Хуыцау сын ахæм арфæ ракæнæд.
 Се 'ууæнкæй сæ Хуыцау фæцæрын кæнæд.

Се 'ууæнчы аккаг нæ Хуыцау скæнæд.
Се 'хсар макуы фæцудæд.
Се 'хсарæй нæ Хуыцау фæцæрын кæнæд.
Се 'хсармæ ма исчитæ дæр цы бабæллоу, уыцы амонд сын Хуы-
цауы цæст бауарзæд.
Сидтамонæг дæ Хуыцау скæнæд.
Сидтамонæджы амондæй хайджын у.
Сидтамонæджы куывд дыл æрцæуæд.
Сидтамонæджы хал ахæр.
Сидзæрæй дæр адæмы рæггы цæуынхъом цы уай, уыцы амонд
дын Дунескæнæг Хуыцауы цæст бауарзæд.
Сидзæрмæ дæ Хуыцау макуы бабæллын кæнæд.
Сидзæры амондæй хызт у.
Сидзæрыл баузæлынхъом дæ Хуыцау уадзæд.
Сидзæргæс мæгуыр у, æмæ дæ Хуыцау йæ хъысмæтæй бахизæд.
Сидзæргæсæн лæггад хъæуы, æмæ дæ Хуыцау лæггадхъом
уадзæд.
Сидзæргæсы амондæй хызт у.
Сидзæргæсы æлгыст дыл макуы 'рцæуæд.
Симды куы бацæуай, уæд-иу дæ бон кæронмæ асимын цы бауа,
ахæм амонд дæ уæд.
Симынхъом дæ Хуыцау уадзæд.
Слæг дæ кæнæд Дунескæнæг.
Сомыхъом у.
Стонг баззайынæй дæ Хуыцау бахизæд.
Стонгдзинадæй дардмæ лидзын дæ бон цы уа, ахæм амонд дæ уæд.
Стонгдзинадæн дæр-иу цы сфæразай, уыцы амонд дæ уæд.
Стыр амонд цы ссарай, Хуыцау дын ахæм арфæ ракаенæд.
Стыр амондæй æфсæст у.
Стыр амондæй дæ Хуыцау макуы фæцух кæнæд.
Стыр амондæй макуы фæзæрдæцъæх у.
Стыр амондæн лæггад хъæуы, æмæ дæ лæггадхъом Хуыцау
уадзæд.
Стыр амондыл скъуыр дæ къах.
Стыр лæг ау.
Стыр лæгтæй уæ хæдзар макуы фæцух уæд.
Стыр лæгты рæггы рацу.
Стыр лæджы зонд дæм æрцæуæд.
Стыр лæджы фарн фæхæсс.
Стырзæрдæ дæ Хуыцау макуы скæнæд.

Стырзæрдæйæ парахат лæг фæцæры, æмæ парахат цард цы
 фæкæнай, ахæм стыр зæрдæ дын раттæд Хуыцау.
 Стырзæрдæйы хицау дæ Хуыцау скæнæд.
 Суадоны дон куыд рæсугъд у, афтæ рæсугъдæй фæцæр.
 Суадоны донау, уæле исгæ, бынæй ахадгæ у.
 Сухы цагъдæй хызт ут.
 Сызгъæрин тæбæгъты дын фæкуывдæуæд.
 Сызгъæрин фест.
 Сыджытыбардуаг дæ зæххæнкъуыстæй бахизæд.
 Сыджытыбардуаг дæ йæ зæххыл схицау кæнæд.
 Сыджытыбардуаг дын æххуысгæнæг уæд.
 Сыджытыбардуагæй адæм фæдзæхст фæуæнт.
 Сыджытыбардуагæн нæ кувинаг адджын уæд.
 Сыджытыбардуагæн сызгъæрин тæбæгъты фæкуывдæуæд.
 Сыджытыбардуаджы хорзæх дæ уæд.
 Сылбындар дæ Хуыцау макуы фæкæнæд.
 Сылбындарæй макуы фæцу.
 Сылбындары амондæй хызт у.
 Сылгоймаг цард рæсугъдгæнæг у, æмæ дæ æнæуæрст адæмæй
 рæсугъд сылгоймаг цы фæуа, Хуыцау дын ахæм арфæ ра­кæнæд.
 Сылгоймагæн лæггадхъом дæ Хуыцау уадзæд.
 Сылгоймаджы амонд дæм бахудæд.
 Сыппаагурæг дæ Хуыцау фæкæнæд.
 Сыппаагурæджы амонд дæм бахудæд.
 Сыстыр дæ кæнæд Дунескæнæг.
 Сыхбæстæ кæрæдзийыл цы хæцой, Хуыцау сын ахæм арфæ
 ра­кæнæд.
 Сыхбæстæ нырæй фæстæмæ цины хъуыддæгты лæггад кæнæнт.
 Сыхбæстæй лидзинаг нæ Хуыцау макуы фæкæнæд.
 Сыхбæстæйы хорзæх дæ уæд.
 Сыхбæстæн лæггадхъом цы уæм, уыцы амонд нæ уæд.

Т

Табу — дæхицæн.
 Табу дын цы кæной де знæгтæ дæр, Хуыцау дын ахæм арфæ
 ра­кæнæд.
 Табуйаг дæ Хуыцау скæнæд.
 Тагъд адынджыр у.
 Тагъд дæ бадынджыр кæнæд Дунескæнæг Хуыцау.

Тагъд нæм дæ хорзы кой цы 'рбайхъуыса, уыцы амонд дæ уæд.
 Тагъд уайынхъом дæ Хуыцау скæнæд.
 Тагъд цы слæууай дæ къахыл, Хуыцау дын ахæм амонд раттæд.
 Тагъды хъуыддæгтæй дæ Хуыцау хызт уадзæд.
 Талф-тулф де знаг фæкæнæд, ды бадт зондæй фæцæр.
 Талф-тулфы бон дын Хуыцау макуы бавзарын кæнæд.
 Тас цы у, уый дæ фæсфæстагæттæ дæр макуы базонæнт.
 Тасы бон дыл Хуыцау макуы 'руадзæд.
 Тасы боныл дæр-иу цы фæуæлахиз уай, уыцы амонд дæ уæд.
 Тау цы суадзай ногæй, ахæм арфæ дыл æрцæуæд.
 Таускъуыд дæ Хуыцау макуы фæкæнæд.
 Таускъуыд удыскъуыд у, æмæ дзы хызт у.
 Таускъуыды бæсты удыскъуыд хуыздæр у, фæлæ дæ сæ дыу-
 уæтæй дæр Хуыцау бахизæд.
 Таурæгъты дзуринаг цы фæуай, ахæм амонд дæ уæд.
 Тарнизæй хызт у.
 Тæдзынæгæй цыхцырæгмæ цы нукуы лидзай, уыцы амонд дæ уæд.
 Тæдзынæгмæ лæуд дæ Хуыцау макуы фæкæнæд.
 Тæмæнтæ калгæ фæцу.
 Тæныскъуыдæй дæ Хуыцау бахизæд.
 Тæныскъуыды æмбисонд дыл макуы 'рцæуæд.
 Тæпп æрæвæрынхъом дæ Хуыцау скæнæд.
 Тæпп æрæвæрыныл фæсмон цы нукуы фæкæнай, ахæм амонд
 дæ уæд.
 Тæппуд æмбалæй хызт у.
 Тæппудæй дæ Хуыцау бахизæд.
 Тæрæнтæм дæ Хуыцау макуы 'рæппарæд.
 Тæригъæд кæнын цы зонай, уыцы амонд дæ уæд.
 Тæригъæд макуы фен.
 Тæригъæд ми бакæнынай дæ Хуыцау бахизæд.
 Тæригъæддаг дæ Хуыцау макуы фæкæнæд.
 Тæригъæдджын дæ Хуыцау макуы фæкæнæд.
 Тæссаг адæймагæй дæхи хизынаг цы уай, уыцы амонд дæ уæд.
 Тæссаг хъуыддаг макуы бавзар.
 Тæхудиаг бонтæ фæтон.
 Тæхудиаг кæстæртæ фæхъомыл кæн.
 Тæхудиаг сабиты хицау бау.
 Тæхудиаг фæуæд, дæумæ чи кæсы.
 Тæхудиаг фæуæд, ды кæй дæ.
 Тæхудиаг фæуæд, ды кæй къæсæргæрон æрлæууай.

Тæхудиаг фæуæд, ды кæй сабиты аузай.
Тæхудиаг фæуæд, ды кæй хъæццулы бынæй скæсай.
Тæхудиаджы адæймаг фæу.
Тæхудиаджы амонд дæ хай.
Тæхудиаджы кæстæр дæ Хуыцау скæнæд.
Тæхудиаджы мад фæхуыйн.
Тæхудиаджы сылгоймаджы хал ахæр.
Тæхудиаджы фыд фæу.
Тæхудиаджы хистæр дæ Хуыцау скæнæд.
Тбаууацилла дын арфæ ракаæнæд.
Тинты кæрцæй раив дæ хæррæгътæ.
Тинты кæрцы фæцу.
Тлийы дзуар дын æххуысгæнæг уæд.
Тлийы дзуары хорзæх дæ уæд.
Тона 'мæ 'взонамæ макуы 'рхау.
Тонайы сæр дæ макуы бахъæуæд.
Топп дыл макуы сæмбæлæд.
Топпы фатæй растæр у.
Тох кæнын дæ макуы бахъæуæд.
Тох кæнынхъом у.
Тохифтонг дæ Хуыцау уадзæд.
Тохъылтæ æргæвдынхъом дæ Хуыцау уадзæд.
Туг ныккалыны сæр дæ макуы бахъæуæд.
Тугдзых сырды холы макуы фæу.
Тугкалæн хæст дæ иувæрсты азилæд.
Тугкалд макуы фен.
Тугуарæнæй хызт у.
Тугцъирты къухы макуы бахау.
Туджы зæйæ хызт цы уай, ахæм амонд дæ уæд.
Тулдзау къабазджын у.
Тулдзау уидагджын дæ Хуыцау скæнæд.
Тутыр дæм йæ куыйты дзыхтæ баст дарæд.
Тутырæй дзуарæфтыд у.
Тутыры куыйтæй хызт у.
Тутыры хорзæх дæ уæд.
Тухи цард макуы фен.
Тыбар-тыбургæнгæ фæцу.
Тыппыр низæй хызт у.
Тырыса дæлæмæ макуы 'руадз.
Тырысахæссæг дæ Хуыцау скæнæд.

Тых бахæссæн дæм ма уæд.
Тыхæн тых арынхъом цы уай, Хуыцау дын ахæм арфæ ракæнæд.
Тыхы бон дыл макуы ныккæнæд.
Тыхы сæрæй хызт цы уай, Хуыцау дын ахæм арфæ ракæнæд.
Тыхбегара макуы фен.
Тыхбегарайæн ком макуы ратт.
Тыхгæнæг дын тых ма арæд.
Тыхгæнæджы ном дыл макуы сбадæд.

Тъ

Тъæпп æппар цардæй.
Тъæппæй дыгъд нæй, æмæ дæ буцты сæр цы никуы хъæуа, ахæм
амонд дæ уæд.
Тъымы-тъыматæм арфæгонд у.

ЛИТЕРАТУРАЙЫ ФАРСТАТÆ

БИТАРТЫ Маринæ

ÆМБИСÆНДТЫ ТЫХХÆЙ

Æ

мбисонд у антикон литературæйы демократондæр жанр. Уый у тæккæ рагондæр æмæ йын уыди дзыхæйдзургæ адæмон сфæлдыстады хуыз, комкоммæ критикæ кæнын æмæ социалон тох тæссаг куы уыдысты, уæд адæм фæсномыгæй архайдтой, цæрæгойты-иу сдзурын кодтой, адæймаджы миниуджытæ сын-иу радтой, афтæмæй. Бирæгъы, рувасы, халоны, хæфсы, галы, домбайы æмæ æндæр цæрæгойты фæлгонцтæ нæм æрцыдысты немантай.

Къостайы æмбисæндты тыххæй литературон критикайы сæвзæрди сæрмагонд хъуыды. Акодтой сæ дыууæ дихы — хæдбындур æмæ тæлмацгæндтæ. Фыццаг фæлтæрма хауынц «Булкъ æмæ Мыд», «Саг æмæ уызын», «Марходарæг», «Ахуыр», «Рувас æмæ зыгъарæг». Дыккагмæ — «Халон æмæ рувас», «Бирæгъ æмæ хърихъупп», «Хъазтæ».

Фыццаг фæлтæрыл нымад сты, Къоста национ фольклорыл кæм æнцой кодта, уыдон.

Къостайы æмбисæндтæ Крыловæй тæлмацгонды хуызæн сты. Фæлæ нæдæр тæлмацтæ сты, нæдæр Къоста æмæ Крыловы оригиналон æмбисæндтыл нымад сты. Уыдон сты адæмон уацмыстæ.

«Халон æмæ рувас», «Бирагъ æмæ хърихъупп», «Хъазтæ» Крыловæй тæлмацгонд сты, зæгъгæ, ахæм хъуыдыйыл хæст куы уæм, уæд зæгъæн ис, Крылов та «Халон æмæ рувас», «Бирагъ æмæ хърихъупп» Федраей ратæлмац кодта, Бабрий Федраей — æмæ а.д. Амбисонд «Тулдз æмæ уис» та ис Эзоп æмæ Бабриймæ, Крыловмæ, стæй дарддæр — Дмитриевмæ, Сумороковмæ, Зиповмæ. Уæд Къостайы оригиналон уацмыс дæр схонаен ис æрбайстæ, уымæн æмæ ахæм амбисонды хуызæн ис Федрма дæр — «Хъæддаг хуы-йыл худæг хæрæг». Мæнæ йæ дæлрæнхъон тæлмац,

Æдылытæ, арæх, æнахъинон худты тыххæй.

Фæкæнынц искауыл цъыфкалæн.

Сæхи сæхæдæг тасы æфтаугæ.

*Хъæддаг хуыи фенгайæ, иу хатт хæрæг фæхъæр кодта:
«Байриай, æфсымæр!»*

Тугхæстæгыл æй нымайгайæ хуы бафарста:

«Цæмæн сайыс?»

Йæ чъылдым фездæхта хæрæг: «Ууыл уæддæр басæтт,

Æмæ ды разæй куыд дæ, æз та фæсте дæн афтæ!»

Хъæддаг хуы дзы йæ маст хъуамæ райстанд.

Фæлæ йæхи баурæдта: «Дæу бафхæрын æнцон у,

Фæлæ мæхи куыд ызмæнтон дæ чъизи тугай».

Салæгаты Зоя йæ куыст, «Къостайы амбисæндты адæмон бындур», зæгъгæ, уым афтæ зæгъы: «Цæгат Ирыстоны науко-иртасæн институты архивы сты цалдæр адæмон уацмысы. Уыдон сæ сюжет æмæ хъуыдымæ гæстæ сты «Саг æмæ уызын»-ы хуызæн. Сæ иуы ныхас цæуы, цуанæттæ кæй фæдыл бафтыдысты, уыцы саджы тыххæй. Уызыны зардæ йыл риссы. Саг куы фехъуыста, уызын ыл йæхи бары, уый, уæд ын афтæ зæгъы: «Кæд ма нæ мыггаджы дæ хуызæттæ ис, уæд нæ раджы хъуыди фесафын».

Ис ацы уацмысæн æндæр вариант дæр: «Уызын загъта сагæн: «Ды — ме 'фсымæр! Мæ хъуын дæ хъуыны хуызæн, нæ къæдзилтæ нæ дыууæйæн дæр — æмхуызон!» Саг загъта: «Кæд де 'фсымæр дæн, уæд мæ Хуыцау авд дæлзæххы фæкæнæд».

Эзопы амбисæндты дæр уынæм, ирон æмæ уырыссаг адæмон аргъæутты æмæ амбисæндты цы сюжеттæ ис, уыдон. Райсæм «Æвзалыкъахæг æмæ тынуафæг». Мæнæ йæ дæлрæнхъон тæлмац: «Æвзалыкъахæг куыста иу хæдзары. Тынуафæг æм бацыд, æмæ йын æвзалыкъахæг загъта, цæмæй уый дæр йæ фарсмæ æрцæра. Тынуафæг не сразы. «Уымæн

ганаан най, æз-иу цы сурс кæнон, уый ды сæгæй фесафдзынæ».

Ис ахæм ирон æмбисонд: «Сæ фыдтæ иумæ куы сфыцой, уæддæр сæ бас нæ баиу уыдзæни».

Уыцы æмбисондтæ «Фæндаггæттæ æмæ сывылдз», «Фæндагон æмæ саугалм» сæ мидисмæ гæстæ сты ирон æмбисонды хуызæн — «Хорз ма ракæн æмæ фыд ма ссарай».

Æмбисонд «Фæндаггон æмæ саугалм», зæгъгæ, уым, иу лæг, тымыгъы чи басыд, ахæм калмыл фембæлди. Фæтæригъæд ын кодта, йæ роны йæ бавæрдта. Калм куы стæфстис, уæд лæджы гуыбыныл фæхæцыд. Йæ мæлæт æрхæстæг кæны, бæлццон уый куы банкъардта, уæд афтæ зæгъы: «Ацы удхæссæджы цæмæн фæрвæзын кодтон, кæд æмæ йæ удæгасæй марын хъуыдис, уæд?»

Уыцы хъуыды ис æмбисонд «Фæндагон æмæ сывылдз»-ы дæр. Фæндаггæдты хур æрæндæвта æмæ сывылдзы аууонмæ сæхи байстой. Хæрдмæ куы скастысты, уæд сæ кæрæдзийæн дзурын райдыдтой. «Æмæ æнæдыгъд куы у ацы бæлас, æнæпайда!» Уæд сæм сывылдз дзуры: «Хорз уын бæсты нæ цæуы! Мæ сатæджы уæ удтæ æрцардысты, уæддæр мæ æнæпайда хонут!»

Æрымысæм Эзопы æмбисонд «Зæхкусæг æмæ йæ фырттæ» дæр. Зæхкусæджы фырттæ æдзух быцæу кодтой. Хæларæй царын хъæуы, зæгъгæ, сын бæргæ дзырдта фыд, фæлæ йæм нæ хъуыстой. Уæд сын уисты баст æрбахæссын кодта. Бабаста йæ. Фырттæ йыл сæ тых фæвзæрстой, фæлæ никай бон бацис йæ асæттын. Лæг уистæ райхæлдта æмæ сæм сæ дæттын райдыдта. Уыдон сæ æнцонæй акъæрццытæ кодтой.

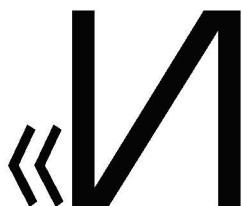
*«Афтæ сымах дæр, — загъта йæ фырттæн, —
Нæ басæтдзæн тæккæ тыхджындæр знаг дæр,
Сымах куы уат кæрæдзимæ æнгом.
Кæд алчидæр йæхи гуылы бын æндзара,
Уæд ацы уисау асæтдзæни уый дæр».
У уарзондзинад стыр хъуыддаг хæдзары:
Æдыхы дæр ыстыхджын кæны уый.*

Ахæм хъуыды ис ирон æмбисонд «Зæронд лæг æмæ йæ фыртты» дæр.

Крылов, Лафонтен, Бабрий Федр, Эзоп — уыдон иууылдæр сюжеттæ истой иу суадонæй — дзыхæйдзургæ адамон поэзийæ.

ГУЫБАТЫ Людмилæ

ИСТОРИ ÆМАÆ ХЪУЫЛАТЫ СОЗЫРЫХЪОЙЫ КАДДЖЫТÆ

ры фыдæлтæм нæ уыд фыстæ истори, фæлæ нын фольклор у ахъаззаг историон æрмæг, уый нын бакæны æнусты дуæрттæ, срухс кæны ивгъуыд заманты талынг къуымтæ, æмæ раргом вæййынц сæ сусæг-дзинадтæ», — зæгъы Джыккайты Шамил. Уæлдай ирдæй нацийы истори рабæрæг вæййы адæмон таурæгътæй, хъайтарон зарджытæй. Уыдонæн сæ бындур вæййынц историйы æцæгтæй чи æрцыд, ахæм хабæрттæ. Абайты Васо хъайтарон зарджыты тыххæй фыста: «Героическая песня основана всегда на реальном событии. Если с течением времени в героическую песню и проникает элемент вымысла, — ее ядро составляет всегда реально существовавший герой и действительно совершивший подвиг. В этом смысле все героические песни могут быть названы историческими в широком смысле слова».

Хъайтарон зарджыты бындур вæййы æрцыдысты Хъуылаты Созырыхъойы «Таймуразы зарæг», «Тотрадзы зарæг». Хъайтарон зарджытæ алы хатт дæр сæвзæрынц æцæг æрцæугæ хабæртты фæстæ.

Историон уацмысæ, гæнæн ис æмæ автор бахæсса йæхи фантази, фæлæ сюжеты бындур æнæмæнг вæййынц реалон факттæ. Историон уацмысы руаджы

автор иуай равдисы йæ фыдæлты цард, иннæмай — раргом кæны йæхи рæстæджы актуалон æмæ риссагдæр фарстатæ.

Абайты Васо Таймуразы зарæг хæссы рагондæр историон зарджытæм. Уый фæзынди XVII æнусы, кæнæ та раздæр.

Таймураз райсомæй раджы ацыд цуаны. Уæд æм фæсхохæй æрбазындысты барджытæ:

*Уæд комы нарæгæй
Сæрджын саг æрбазынд,
Йæ фæдыл — сæдæтæй, —
Æнæвгъау ыссæндынц
Нæ хуымзæхх, нæ сæрвæт...*

Сырдтимæ абарста Созырыхъо кæсгон æлдæртты. Уыдон «æрбассæндынц» ирон адæмæй хъалон исынмæ. Фæлæ дард фæндагыл бафæлладысты æмæ сæ зæрды æрыфтыд баулафын. Дардæй Таймуразы ауыдтой æмæ сфæнд кодтой ууыл хинай рацауын — рæгъау атæрын.

Фæлитой æлдæрттæ Таймуразы арвыстой хус кæрдæгмæ, цæмæй ууыл сæ фæллад суадзой, сæхи зæрды та ис лæппуйы амарын. Уыцы хъуыддаг бамбаргæйæ, Таймураз йе 'фхæрджытæй йæхæдæг иуы амары, фæлæ йæхицæн дæр удæгасæй раирвæзын нал бантыст уыцы хæстæй.

Созырыхъойы кадæджы сюжетон хахх цавæрдæр детальтæй хицæн кæны адæмон таурæгъы вариантæй. Фæлæ куыд загътам, афтæмæй авторы бон у уацмысмæ фантази, аивадон æрхъуыды бахæссын.

Адæмон таурæгъ «Кодзырты Таймураз»-ы мидис дæр у хуымæтæг. Кæсгон æлдæрттæ Кодзырты хæдзармæ куы æрбалæгæрстой, уæд дзы сылгоймæгтæ йеддæмæ никæй æрбаййæфтой: Таймураз йæ дыууæ æфсымæримæ уыди сæрвæты. Æлдар сылгоймæгтæм дзуры, хъалон рахæссут, науæд уын загъты, уæ чындзæй фæхынджылаг кæндзыстæм. Уæд хистæр æфсымæр Тепсыхъойы чызг куыддæртæй хæдзарæй раирвæзт æмæ азгъордта Таймуразмæ. Таймураз, хабар фехъусгæйæ, уайтагъд хæдзары æрбалæууыди. Рудзынгæй бакаст æмæ дзы йæ мады зонгуытыл лæугæ куы фæдта æлдары раз, уæд айтæ-уыйтæ нал фæкодта, фæлæ æлдары рудзынгæй бахста. Лæг дзыхъмард фæци. Æлдаримæ чи уыд, уыдон лæгъзтæ кæнынмæ фесты Таймуразæн. Таймураз сæ ауагъта, æрмæст, загъты, уæ къах дæр куыд никуыуал уа нæ зæххыл, афтæ. Фæлæ уыдон се 'рвады

тут нæ ныббарстой æмæ иу бон Таймуразы бахъахъхъæдтой. Хæст съл бацайдагъ. Таймураз йе знæгтæй æртæйы амардта, фæлæ йæхæдæг дæр удæгасæй нал раирвæзти.

Куыд уынаем, афтæмæй иу у фольклорон æмæ литературон уацмысты бындур — æнæуынондзинад, цагъардзинад æмæ ху-динагмæ.

Æнгæс темæйыл фыст у Тотырадзы кадæг дæр. Стонг рæстæджы Тотырадз йæ бинонты цæмæй фæхастайд, уый нæ уыд æмæ Джимарайæ рараст куыстагур. Заманхулы йæ суазæг кодта кæрдзындæттон Хъуысаты Хъасай. Тотырадз райдыдта фос хизын æмæ уымæй йæ цоты дардта. Иуахæмы æлдæрттæ Насранмæ чындзхæссынмæ фæцæйцыдысты. Фæндагыл сæ размæ рауади саударæг ус æмæ барджытæм æрхатыд, цæмæй йын райсой йæ лæджы туг. Кæддæр, дам, мын мæ мойы амардтой заманхуылæгтæ. Бæлццæттæ усæн зæрдæ бавæрдтой æмæ дарддæр араст сты. Заманхуылмæ куы фæцæйхæццæ кодтой, уæд Тотырадзы ауыдтой. Хæстæгдæр æм бацыдысты æмæ сæ бафæндыд лæгтæй ахынджылæг кæнын. Фæлæ зæронд лæг йæ сæрмæ не 'рхаста, тохы бацыд æмæ знæгтæй фондзы амардта, фæлæ фæмард йæхæдæг дæр.

Автор литературон уацмысы сюжет нæ аивта, æрмæст Тотырадзы дзыхы бавæрдта, поэмæйы сæйраг идеяæ чи 'вдисы, ахæм ныхæстæ:

*Æлдар æмæ мæгуырæн
Сæ фæндаг иу нæ кæны...*

Уымæ уæлдай нæ вæййы æлдар кæстгон у æви ирон: сæ ахæст мæгуыр адæймагмæ иухуызон у. Фæлæ адæмон зарæджы дæр, стæй Созырыхъойы уацмысы дæр кæстгон æлдæрттæ кæй архайынц, уый æнæнхæлæджы нæу.

Зонæм, ирон-кæстгон ахастытæ XVI — XV æнуыты цавæр уыдысты, уый. «Уже в XV-XVIII вв. Кабарда сохранила позиции крупнейшей политической силы на Северном Кавказе. Кабардинские князья не раз пытались подчинить себе соседние народы», — хъусын кæнынц историон документтæ. Уыцы хабæрттæ разындысты адæмон сфæлдыстады: «Бесолы фырт Барек», «Кодзырты Таймураз», «Чермен æлдары куыд амардта». «Тотырадзы таурæгъ» æмæ æндæрты. Сæ сæйраг темæ у ирон адæмы æмæ кæсæджы æлдæртты æхсæн тох. Уымæ кæсæджы хъæздгуытæ лымæн цардысты Иры æлдæрттимæ.

«Осетинская знать использовала помощь кабардинских князей для укрепления своей власти», — кæсæм та дардæр историйы чиныджы.

Иры «тыхджын» мытæгтæн кæсæгимæ цæдис æнæмæнгæй уыди пайдайаг. Хохы зæххытæ нæ бæззыдысты хуымтæн æмæ сæрвæттæн, ирæттæн та сæйрагдæр уыди фос дарын æмæ зæххы куыст. Уымæ гæстæ-иу пайда кодтой кæсæджы зæххытæй. Кæй зæгъын æй хъæуы, ахæм уавæр ирæтты экономикон æгъдауæй сæвардта сæ сыхæгтæй ныллæгдæр. Мæнæ куыд фыста В.Миллер ацы хъуыддаджы фæдыл: «Самое сильное и многочисленное из адыгейских племен — кабардинцы — удержалось на плоскости до наших дней и в течение нескольких веков держало замкнувшихся в горах осетин в экономической зависимости от себя».

Ныр бæрæг у, кæстгон æлдæрттæ Иры зæххыл афтæ уæндон цæмæн сты, уый. «Уазæг — Хуыцауы уазæг», — фæзæгъынц ирон адæммæ. Арæх-иу æцæгæлоны суазæг кæныны тыххæй бирæ хæрдзтæ скодта хæдзары хицау, уæлдай хатт-иу йæ фæстаг къæбæр дæр бахæрын кодтаид, æрмæст æй «чъынды» мачи рахона, уый тыххæй дæр. Худинаджы зарджытæ-иу скодтой адæм къæбæрхъус æмæ фыд-зæрдæ фысымыл.

Рæдау зæрдæйы хицау уыди Созырыхъойы хъайтар Хъуысаты Хъасай:

*Нæ хъæубæсты хуыздæр лæг —
Хъасай, зæгъгæ, Хъуысаты:
Цæрæнбонты уый уазæг
Нæ рарвыста æгадæй.*

Кæрдзындæттон у Кодзырты Таймураз дæр. Уый фыццаг кæстгон æлдæрттæм йæ фынгмæ фæсиды, кæд уыдон цæммар хъуыдытимæ æрбацыдысты, уæддæр.

Къаддæр цымыдисаг нæу поэмæйы, сылгоймагмæ адæм цы цæстæй кастысты, уый.

Сылгоймаджы раз нæ уыди хъæрæй дзурæн, йæ худинаджы хъæр-иу айхъуысти, сылгоймагмæ йæ къух чи систайд, уымæн. Дыууæ хылгæнæг нæлгоймаджы æхсæн сылгоймаг йæ кæлмæрзæн куы æрæппæрстаид, уæд цыфæнды карз æмæ æвирхъау хылæн дæр æнæ бауромгæ нæ уыди.

Бирæ рæсугъд æгъдауттæ нын ныууагътой нæ фыдæлтæ, фæлæ сæм уыди карз, æвирхъау закъæттæ дæр. Уыдонæй иу —

тугисын. Уыцы æгъдау амыдта, туджджын мыггаджы хуыздæры амарын. Кæсгон æлдæрттæ туджджыны мыггагæй никæй бацагуыртой. Уыдонæн сæйрагдæр уыд ирон лæджы амарын. Туг райсæн уыди канд мыггагæй нæ, фæлæ ма æрвадæлтæй, туджджыны хъæубæстæй дæр. Уый тыххæй æнаххос Тотырадз фæци тугмондаг адæмы амæддаг.

Æвирхъау дуг домта адæмæй дæр хъæддых, карз уæвын. Тохы дуджы гуырдысты хъайтартæ, æмæ сыл адæм хъайтарон зарджытæ кодтой. Хъайтартæ уыдысты Тотырадз æмæ Таймураз. Уыдон худинаджы бæсты равæрстой мæлæт.

Тыхст æмæ уæззау цард уæлæмæ скæс нæ уагъта мæгуыр зæхкусæджы. Уымæ ма цард мæгуыр лæгæй домта иудадыг равдз уæвын, æфхæрæджы ныхмæ зонд æмæ тыхæй архайын. Къоста йæ кадæг «Кæуæг айнаеджы» фыста:

*Немного осетину надо
Теперь, тем более тогда, —
Винтовка, лезвие булата,
Отвага, ловкость, быстрота...*

Нæ разынди Хæцæнгарз Таймуразмæ æмæ тыхстæй зæгъы:

*Ме 'рвадæл Кодзыртæ,
Уæ хъулон къобор гал
Мæ хистæн бахъуыди. —
Уæ цæст æй нæ уарзта
Хуыздæр топпыл ивын, —
Къулыл æй сауыгъди.
Мемæ куы райстаин
Уыцы хъримаджы, —
Æлдæрттыл ноджыдæр
Комæн йæ нарæджы
Сау бон æруагътаин.*

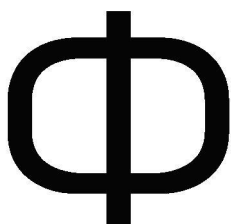
Нæ рагфыдæлтæ нын историон документтæ нæ ныууагътой, фæлæ нын фольклоры, аив литературæйы уацмыстæ стыр ахъаз сты кæддæры бонтæ, ирон адæмы цардыуаг, æгъдæуттæ æмæ сагъæстæ равдисынæн.

НЕ 'ВЗАГ – НÆ ФАРН

ТЛАТТЫ Æмзор

ФÆСНОМЫГ НЫХАС

æстаг заман æнæхъæн дунейы дæр æвзæгты æмæ æвзагзонынады тыххæй ныхас цæуы арæхдæр.

Сног та ис, йæ рæстæджы Сталин цы æппæтдунеон æвзаджы кой кодта, уый тыххæй дискусси. Æрмæст ныр æндæр хуызы. Сталины хъуыдымæ гæстæ, уыцы æппæтдунеон æвзаг хъуамæ уа ног. Абон та дзырдæуы дунейы 'взæгтæй, цас адæм ыл дзуры, уымæ гæстæ, «ерысы» фыццаг бынат чи бацахса, ууыл. Мах рæстæджы ахæм æвзаг у англисаг.

Цыдæриддæр у, уæддæр, ацы хъуыдаг æркæндзæн иу фæстиуæгмæ — æвзæгты мæлæтмæ, глобалон æвзагæй фæстæмæ. Кæй зæгъын æй хъæуы, уыцы процесс уызæн тынг дæргъæтин. Адæмæн та сæ арæзт афтæ у: тæссаг уавæр дард куы уа, уæд сæм цыма никуы 'рбахæццæ уызæн, афтæ сæм фæкæсы.

Зынгæ англисаг ахуыргонд Дэвид Кристиныффыста цымыдисаг чиныг — «Æвзæгты мæлæт» æмæ дзы бафиппайдта, ныртæккæйы рæстæг æвзæгтæ тагъддæр кæй мæлынц, уый.

Рæстæмбис нымадæй дунейыл алы дыг-уæ къуырийы дæр амæлы иу цавæрдæр æвзаг. Уыцы æмгъуыдтæ рæхджы фæтагъдæр уыздысты.

Зæххы къорийыл ис æдæппæт 6800 æвзаджы (газет «Фаворит», № 2, 2001 аз). Уыдонæй 250 æвзагыл дзуры æппынкæддæр фæйнæ милиуан адæймаджы. Дунейы цæрджытæн сæ фылдæр та дзурынц фондз сæйраг æвзагыл: китаиаг, англисаг, испайнаг, хинди æмæ уырыссагыл.

Иннæтæ сты чысыл æвзæгтæ — дзуры сыл дунейы цæрджытæн æрмæст сæ 5 проценты. Зæгъæм, Ног Гвинейы 60 знæмы дзурынц мин æвзагыл. Сæдæгай — дæстай адæймагтæ кæуыл дзуры, ахæм æвзæгтæ бирæ ис. Иу адæмы æвзагыл та ма (*хуыйны ауре*) дзуры иуæг лæг — Сабыр фурды Вануатуы сакъадахыл цæрæг.

Адæмтæ кæрæдзийæ хицæн кæнынц се 'взагæй, уый бындурыл та — сæ адæмон сфæлдыстадæй, сæ литературæйæ, æмткæй райстæйæ, сæ культурæйæ. Æвзаджы сæфт кæны, чи йыл дзуры, уыцы адæмы сæфтмæ, йæ культурæйы сæфтмæ. Афтамæй сабыргай-сабыргай æвзæгты сæфтмæ ралæудзæни дунейы культурæйы сæфт. Дзырдæн зæгъæм, бæласæн йæ къалиутæ куы бахус уой, уæд ма дзы цæй бæлас и? Кæнæ тæмæнтæ калгæ уардийæн йæ дидинтæ куы 'рызгъæлой, иуæй фæстæмæ, уæд ма йын дидинæг схонæн куыд и?

Гъе уымæ гæстæ, алы адæмы дæр, уæлдайдæр нымæцæй чысыл адæмты, хъæуы се 'взаг хъахъхъæнын. Йе 'взаг, йæ культурæ, йæхи чи хъахъхъæны, уый уыцы иу рæстæг хъахъхъæны дунейы æвзæгтæ дæр, дунейы культурæ, дунейы адæмты дæр.

Ныртæккæ бирæ ныхас цæуы, иронау кæй нал дзурам, не 'взаг кæй сæфы, уый фæдыл. Тынгдæр та фæдис кæнынц, йæхæдæг иронау чи нæ зоны æмæ йæ бинонтæ дæр ирон æвзагыл кæмæн не 'рвæссынц, уыдон.

Уæдæ цы бакæнын хъæуы, цæмæй ирон æвзаг бынтондæр ма фæцуда, уый тыххæй?

Фыццаджыдæр, йæхи ирон чи хоны, уый хъуамæ дзура иронау, стай йæ кæстæрты дæр ахуыр кæна уыцы фæткыл. Æппæт скъолаты дæр ахуыр хъуамæ цæуа мадæлон æвзагыл фыццаг къласæй фарæстæммæ. Ацы хъуыддаджы фæдыл хицауадырдыгæй æнæмæнг саразын хъæуы бæлвырд мадзæлттæ. Уæлдæр æмæ астæуккаг сæрмагонд ахуыргæнæндæттæм цæугæйæ хъуамæ алчи дæр дæтта фæлварæнтæ ирон æвзаг æмæ литературæйæ. Цас гæнæн ис, уыйас фылдæр уадзын хъæуы ирон аивадон æмæ ахуыргæнæн чингуытæ, сæ аргъ сын асламдæр кæнгæйæ. Куыстуæтты, организациты, уагдæтты хъуыддаджы гæххæттытæ хъуамæ фыст цæуой ирон æмæ уырыссаг

æвзæгтыл, кæд ирон æвзаг уырыссаджы æмрæнхъ паддзахадон у, уæд. Куыстуатты æмæ æндæр рæтты бæрнон бынаттæм æнæ ирон æвзаг зонгайæ иу лæг дæр хъуамæ æвзæрст кæнæ ист ма цæуа. Æмæ афтæ дарддæр.

Ирон æвзаг у дунейы рагондæр æвзæгтæй иу. Алы бæстæты хъуыстгонд ахуыргæндтæ йæ рагæй фæстæмæ дзæгъæлы нæ ахуыр кодтой æмæ иртæстой.

Алы 'взаг дæр иннæты 'хсæн бæрæг дары йæхи сæрмагонд миниуджытæй. Æмттæй райстайæ уыдон сты æвзаджы хъæздг-дзинад. Йæ хъару, йæ фидауц æмæ ахъаз ын тыхджындæр чи кæны, ахæм миниуджытæй цух нæу ирон æвзаг дæр. Уыдонæй иу у фæсномыг ныхас.

Æппæлыны хуызы йæ мачи бамбарæд, фæлæ нæ рагфыдæлты цардыуаг уыди фидар, æнцадис æфсарм, æгъдау æмæ æхсарыл. Уыдон уыдысты царды бындур æмæ арæзт цыдысты бинонты ахастдзинæдтæй, ныййарджыты æмæ сывæллæтты 'хсæн кæрæдзийы æмбарынай. Ирон бинонты 'хсæн нæ уыди кæнæ та тынг зын фенæн уыди, йæ мад æмæ фыды цæсгом, йæ мыггаджы ном чи фæчъизи кодта, ахæм кæстæртæ, ахæм адæм. Хистæртæй тæрсгæ нæ кодтой, фæлæ æфсармы.

Нæ фыдæлтæ уыдысты дæсны хъомылгæнджытæ. Сæ цард арæзтой ныбыл, уыдысты куыстуарзаг, æгъдауджын, хиуылхæцгæ, аив. Сывæллонай суанг æппæты хистæрмаæ ирон царды алкæмæн дæр уыдис йæхи бынат, йæхи хæстæ. Кæстæр хистæрмаæ хъуыста, хистæры ныхас уыд æнæфæцудгæ. Сылгоймагæн уыди стыр кад.

Ирон адæмы царды æгъдæуттæ æххæст кæныны ахъаззагдæр фæрæзтæй иу уыди фæсномыг ныхас.

Зæгъæм, исчи-иу искæдæм куы байрæджы кодта, уæд-иу æм хыл нæ, фæлæ йын хуымæтæджы уайдзæф дæр нæ кодтой.

Хистæр ын-иу сабыргай загътаид:

«Кæм дыл æрбабон?»

«Дæ цæст ницæуыл бакъуырдагъ?»

«Дæ галтæ дын фæндагыл ничи байста?»

«Абырджытæ дыл никуы амбæлдысты?»

«Æгæр раджы не 'рбацыдтæ?»

«Цымæ хур та кæцырдыгæй скæсы?»

Бирæ хæраг лæгæн ничи дзырдта, хæраг дæ, зæгъгæ. Фыццæджыдæр уымæн, æмæ искæй фыдгой кæнын аив нæу, æмæ-иу ахæм лæгæй фæсаууонмæ адæм дзырдтой:

«Йæ гуыбын йе 'ккой скодта».
 «Йæ голлаг йемæ рахаста».
 «Йæ рон суагъта».
 «Ссивынмæ тынг рæвдз у».
 «Сæрдасæнæй сыгъдæгдæр дасы».
 «Най кæнынмæ дæсны у».
 «Цъиудзых æмæ голлаггуыбын (галгуыбын)»

Хæддзуйы та-иу афтæ афарстой:

«Дæ хонæг дыл кæм амбæлди?»
 «Хонджытæ дæм цал уыди?»

Рагæй-æрæгмæ дæр ирон адæммæ расыгтæнаг уыд стыр æгад, æмæ ничи уагъта йæхи худинаджы бынатмæ. Чысыл нуæзджыныл дæр кодтой худгæ æмæ-иу дзы дзырдтой афтæ:

«Кæмдæр æнтыды ныххауди».
 «Йæ гæлæбутæ стахтысты».
 «Бæлæгъы ныххауди».
 «Кæмдæр æнтыд асдæрдта».
 «Къогъо йыл фæхæцыд».
 «Бындздзæф у».
 «Йæ сæмæн феуæгъд и».
 «Йæ комытæфæй гал амæлдзæн».
 «Йæ тохына ссыгъди».

Налат адæймагæй-иу налат ничи загътаид, фæлæ алкæмæн дæр æмбæрстгонд уыдысты ахæм ныхæстæ:

«Йæ хъама 'лвæстæй дары».
 «Йæ топп иудадзыг дæр ифтыгъд у».
 «Хусæй дасы».
 «Æнæ пирæнæй дæ апирдзæн».
 «Уæлбæхæй барæг æрисдзæн».
 «Йæ лæдзæг хъилæй дары».
 «Бирæгъы йæ фæстаг къахæй рацахсдзæн».
 «Дыууæ цæсты астæуæй фындз фелвасдзæн».

Ирон адæм уыдысты куыстуарзаг, магусаты нæ уарзтой, æцæг адæймагтыл сæ нæ нымадтой æмæ сæ фæсномыгæй хуыдтой афтæтæ:

«Фæныкгуыз».
 «Фæнычы бадæг».

«Гаккырисæй хъазæг».
 «Айк мацъисæй фæлдахы».
 «Судзинимæ хыл у».
 «Схæластæу (хуыскъастæу)».
 «Брутаг куыстæй олгинскæйаг цард уарзы».
 «Йæ къух уазал доны нæ атулдзæни».

Бирæдзураг адæмы 'хсæн кадджын никуы уыд æмæ йæ хуыдтой, кæй зæгъын æй хъæуы, æндæр хуызы:

«Гæркъæраг басгуыхти».
 «Булæмаргъ фестади».
 «Йе 'взаг раирвæзти».
 «Йе 'фсæртыл куырой разилдзæн».
 «Йæ бæхыл та абадти».
 «Бæхыл дæр æй нал баййафдзынæ».

Фæсномыг ныхасмæ хауынц, бинонты 'хсæн ахастдзинадтæ цы дзырдтæ 'вдисынц, уыдон дæр. Никацы сылгоймаг загътаид йæ цардæмбалæй, уый ма лæг у, зæгъгæ. Хъуамæ йын йæ ном дæр ма дзура. Хъуамæ йæ хона «Уæртæ уый», «Мæнæ уый», «Сывæллæтты фыд», «Мæ сæры хицау».

Ирон куваг лæг никуы зæгъдзæни, Хуыцау, нæ бинонтæн фылдæр лæппутæ ратт, зæгъгæ, фæлæ бакувдзæни: «Хуыцау, нæ хæдзары цæджындзтæ фылдарæй-фылдæр, фидарæй фидардæр куыд кæной, уыцы амонд нын ратт». Æмæ йæ алчидæр æмбардзæн, цæмæ кувы, цæмæ бæллы, уый.

Фæсномыг ныхæстæм хауынц иуæй-иу ирон нæмттæ дæр. Бинонтæн-иу сывæллон куы нæ царди, уæд-иу сайдтой сæ ныхмæлæууæг, зианхæссæг тыхты æмæ-иу ноггуыртыл æвæрдтой æндæр нæмттæ. Зæгъæм: Саукуыдз, Куыдзæг, Цæргæс, Бирæгъ, Дзиу, Бурдзиу, Цъиу æмæ а.д. Уыцы нæмттæй рацыдысты ирон мыггæгтæ: Саукуыйтæ, Куыдзæгтæ, Цæргæстæ, Бирæгътæ, Мыстуллатæ, Хуытæ, Булкъатæ, Дзиуатæ, Бурдзиутæ, Цъеутæ...

Исты хойраг, йе та хæринаг æви нуазинаг куы фæуа, уæд хъуамæ мачи зæгъа «нал ис», фæлæ æмбæлы зæгъын «дзаг у».

Хорз лымæнты тыххæй фæзæгъынц:

«Иу хæдон дæр сын уæрæх у». «Се 'мдзæгъд дæр æмæ сæ кафт дæр иу у».

Рæдау адаймæгтæй дзырдтой: «Йæ хæдон дæр дын æвæрдзæн», чындътæй та: «Зымæг дзы мит нæ рантысдзæни», «Доны был дын дон нæ ратдзæн», «Ссадыл къух авæры»,

«Йæ фаджысы фæрдгуытæ агуры», «Йæ кæрдзынтыл гуыдыр æвæры», «Йæ хæндыг нымад у»...

Раздæр-иу ныййарджытæ дæр æмæ иннæ хистæртæ дæр сывæллæттæм сæ нæмттæй дзурын æфсæрмы кодтой æмæ сæм дзырдтой фæлмæн, тынг зæрдæмæдзæутæ ныхæстæй: мæ хур, мæ къона, мæ цæст, ме стъалы, мæ уды гага, мæ цæсты гагуы, мæ цæсты рухс, мæ карк, мæ бæдул, мæ гыццыл сæныкк æмæ афтæ дарддæр. Ныр, хъыгагæн, ацы ныхæстæ арæх нал фехъусдзынæ.

Искæмæн йæ хæлафы комдæл æнæвæрдæй куы айрох уа, уæд ын аивæй фæзæгъынц: «Дæ дукани гомæй ма баззайæд», кæнæ «Дæ галтæ ма алидзæнт»...

Алкæуыл дæр хорз хабæрттæ цæуæд, фæлæ зианы бон адæймаг, æгъдауы куыд баззад, уымæ гæстæ, фæкæуы, йæ къона кæй фехæлд, йæ арт кæй бауазал, йæ зынг кæй ахуыссыд, йæ хæдзар кæй фехæлд, йæ мæсыг кæй ныккалд, йæ хох кæй афæлдæхт, ууыл.

Ахæм дæнцæгтæн, æнæмæнг, фæфылдæр кæнæн ис, фæлæ, мæнмæ гæстæ, адоны бындурыл дæр ис иу хатдзæг скæнæн: фæсномыг ныхас ирон æвзаджы ахста зынгæ бынат æмæ дзы адæм уæрæх æмæ арæхстджынай пайда кодтой царды алы къабазы дæр.

Фæсномыг ныхас карз æфхæрд дæр ивы фæлмæн, рæвдаутæ, æнæзынгæ уайдзæфæй, амындæй, фæндæй, ныстуанæй æмæ стыр ахъаз у рæзгæ фæлтæрты рæствæндагыл аразынаг, уæлдайдæр та ныры рæстæг, адæмæй иутæ фырхъæздыгæй, иннæтæ та фырмæгуырæй хъæддаг уавæрма здæхын куы байдыдтой, уæд. Кæд мыййаг фæсномыг ныхас, куыд хъомылады æнæбаивгæ мадзал, ногæй рацæуид царды, æвзагзонынады кусджытæ та кæд йæ ир-тасынмæ бавналиккой. Уый у мæ зæрдæйы фæндон.

ГВАРДИЙЫ КАПИТАН

Б

УТАТЫ МИХАЛЫ
фырт Георги райгуыр-
ди 1915 азы, Алагыры.
Астæуккаг скъола
каст фæуыны фæстæ
бацыди Азербайджа-
ны индустриалон ин-
ститутмæ æмæ 1939
азы ссис инженер-
электрик. Фæстæдæр
фæсауонмæ ахуыр
кæнын райдыдта Баст-
дзинады æппæтцæди-

Бутаты Георги.

сон институты радиотехникон факультеты.

1939 азы июнæй 1941 азы июльмæ Ге-
орги куыста Туапсейы нефтыкуыстгæнæн
заводы, фыццаг хуымæтæг инженерæй, уый
фæстæ — сæйраг инженеры хæдивæгæй,
стæй та — электроцехы хицауæй.

1941 азы хъуамæ бацыдаид аспиран-
турæмæ, фæлæ райдыдта Фыдыбæстæйы
Стыр хæст, æмæ йæ кæд фронтмæ не
‘рвыстой, уæддæр барвæндонæй ацыд.
Ахуыр ма куы кодта, уæд райста æфсæд-
дон дæсныйад дæр, æмæ йын 1939 азы
лæвæрд æрцыди кæстæр лейтенанты цин.
Йæ хæстон биографи райдыдта Красно-
дары крайы, горæт Белореченскы сарма-
дзантай æхсæг 967 полчы.

Георги йæ мысинæгты зæгъы: «...Дыу-

уæ майæ фылдæр цæттæ кæнæм æфсæддонты. Диссаджы сæрæнгуырдатæ нæм ис Ирыстонæй. Сæ фылдæр, бинонты хъуыдаг чи нæма бакодта, ахæмтæ, ахуырмаæ иттæг зæрдæргъæвд лæппутæ. Дзырдтой, зæгъгæ, дам-иу, æфсæддон комиссарад хæстмæ кæй нæ уагъта, уый-иу фронтмæ «тæрхъусæй» алыгъд æмæ-иу хæцæны йæхи «фæранкæй» равдыста. Нæ мæ рох кæны Хъантемыратæй иу цæхæрцæст лæппуйы сурæт. Нарæгастæу-фæтæнуæхск, æвзыгъд æмæ кафаг. Æстдæс азы мыл сæххæст, зæгъгæ-иу дзырдта. Йе 'мбæлтты иу æмæ дыууæ хатты нæ фервæзын кодта сæ удæн тæссаг уавæртæй. Иннæ ахæм хъæбатыр гуырды уыд Барахъты фæйнагфарс Æмзор дæр — зондджын, дзырдарæхст, æмбæлттæн уарзон. Диссаджы хуызы-иу фæбыцæу сты лæппутæ: сæ алкæй дæр-иу старæг ацæуын уымæ фæндыди... Райстам бардзырд: æхсæвдарæй хæстдзæттæйæ уæ бынат баивут Харьковы бынмæ»...

Ам, Харьковы бынмæ, 1942 азы, уалдзæджы, стыр хæстытæ æрцыд. Георги фыццаг разамынд лæвардта взводæн, фæстæдæр уыди дивизионы старджыты къорды раздзог, стæй та — батарея сæргъæууæг.

Уыцы тугкалæн цауты тыххæй Георги фыссы: «Нæ фистæг æфсæдтæ æмæ танктæ агуылф кодтой размæ. Сæ фæдыл фенкъуысыдыстæм мах дæр. Æнæ иу гæрахæй байстам Харьковæй ссæдз километры дарддæр лæууæг хъæу — Непокрытое. Знаг фæсаргой, æмæ уым замманайы хъæдур æд дзидза дыууæ аджы уыцы тæвдæй баййæфтам, немыцаг хæринагæнджыты конд. Ноджы ма нæ къухтæм æрбахауд диссаджы радиоаппаратурæ, хотыхтæ... Уацары райстам 200 лæджы бæрц. Фыццаг хатт фæдтон уæд немыцагты афтæ хæстæгмæ... Дыккаг бон нæ нæ полчы командир Вишняков бафæдзæхста, уæхи цæттæ дарут, зæгъгæ: немыцырдыгæй нæм сæ ных сарæзтой дæс æмæ æртиссæдз танчы, стæй десант мотоциклтыл. Майы майы зæхх фæлмæн уыд, æмæ сармадзантæн тагъд акъахтам дзыхъхъытæ. Уалынджы фæлгæсæн бынатæй æрбахъæр кодтой: «Танктæ!» Баныхас кодтам: цалынмæ 400 метры бæрц не 'рбаввахс уой, уæдмæ иунаг гæрах дæр нæ!.. Уыдон хæстæгæй-хæстæгдæр кæнынц, сæ уæлæ — салдæттæ. Æфсæн маммты гыбар-гыбур... Райхъуысти та хъæр: «Уæлдæф!» Хъæды сæрма фæзындысты æмæ хъæрццыгъаты зилдх систой иу дæс æмæ ссæдз «юнкерсы». Бомбæтæ рæмудзынц. Рыг æмæ сау фæздæгæй дунæ ныттар. Тæвд уæлдæфы уылаентæ арауынц цæсгом, змис

дзыхы бахауы, к̆ахы ц̆астыт̆а. З̆ахм̆а ныхъывтон м̆ахи ам̆а м̆а с̆арыл уал̆ам̆а сх̆ацын нал ф̆аразын. Ф̆ал̆а сыстын х̆ауы, нырт̆акк̆а арбаввахс уыдзысты танкт̆а. Тыхт̆ай-фыдт̆ай сыстадт̆ан. С̆а бын̆атт̆а арцахстой л̆аппут̆а. Уалынм̆а немьцы танкт̆а с̆а быны с̆сандын байдыдтой фыццаг батарейы сармадзантӑ ам̆а х̆астонты. Комбатм̆а телефон̆ай дзурын: «Фыццаг цыппар танчы д̆ау сты!» Ам̆ахст ф̆акодтой н̆а сармадзантӑ, ам̆а ссыг̆дысты 4 танчы. Иуан̆ дзы й̆а ц̆алхыты р̆ахыс аск̆уыд, ам̆а ц̆ылау ныззылди. Б̆аст̆а гуыпп-гарах сси. Ссыг̆ди ма ноджыд̆ар цалд̆ар танчы. Инн̆ат̆а с̆ахи н̆а ч̆ылдымырд̆ам сар̆езтой. Ам̆а н̆а сармадзантӑ уыцыр̆д̆ам арзылдтам».

Уыцы х̆азуаты ўаззау ц̆аф ф̆ацы Георги, ф̆ал̆а й̆а й̆е ‘мб̆алт̆а афоныл с̆амб̆алын кодтой дохтыртыл ам̆а ферв̆езти. Куы ф̆адз̆аб̆ах, ўад ӑй арвыстой Сталинграды фронтм̆а, 206 артполчы 1 батарейы командир̆ай.

Амы х̆астыты к̆ай фестуыхт, уый тыхх̆ай Георгийан̆ саккаг кодтой Сырх Ст̆алыйы орден.

Сталинграды ф̆аст̆а Орелы бынм̆а Георги команд̆а кодта артилерион к̆орд̆ан, х̆ах̆х̆х̆адта танкты арбабырсын̆ай т̆ассаг ф̆анд̆агт̆а. Иу х̆асты та Георгийан̆ ўаззау ц̆аф фесты й̆а к̆ух̆ ам̆а й̆а к̆ах. Й̆ем̆а ма иук̆орд ц̆аф салдаты, афт̆ам̆ай й̆а х̆адтулг̆айы аластой фронты госпитальм̆а. Ф̆андаг̆амбал̆ан сем̆а уыди Георгийы аххуысг̆ан̆аг Василий Коньков. Уалынм̆а к̆ац̆айд̆ар ф̆азынди «мессер», пулемет̆ай ахсын райдыдта ц̆афты х̆адтулг̆а. Й̆а бон к̆ах̆ай ц̆ауын к̆ам̆ан уыд, уыдон раг̆аппыт̆а кодтой ам̆а ар̆амб̆ахстысты. Георги гуыфф̆айы хуысг̆ай̆а баззад. Ам̆а та х̆адт̆ах̆аг ног̆ай куы арбазылд, ўад Коньков, знаджы н̆амыг̆ай й̆а бахизон, з̆аг̆г̆а, Георгийы й̆ахи бапп̆арста. Иу уысмы ф̆аст̆а дуне ныссабыр. Ц̆ыма х̆аст̆ан й̆а х̆ар, й̆а кой д̆ар нукуы уыд, афт̆а.

— Аг̆ас д̆а, Василий? — сх̆ар-х̆ар кодта Георги.

— Аг̆ас д̆ан, ам̆бал капитан, — дзуапп ын радта Коньков.

Георгийан̆ фыццаг медицинон аххуыс бакодтой Елецы, ст̆ай й̆ын Ивановойы операци скодтой. 1943 азы к̆арон та й̆а Ташкентм̆а арвыстой.

Бир̆а ф̆ацархайдтой хирургт̆а, ц̆ам̆ай ахсарджын капитаны к̆ух̆ ам̆а к̆ах лыг̆ к̆анын ма бах̆ауа, ууыл. Ф̆ал̆а ўадд̆ар х̆ац̆аг л̆аг̆ан нал сб̆аззыд, ам̆а й̆а 1944 азы сах̆атыл банымадтой.

Ерм̆аст Бутаты Георгийан̆ й̆а ныфс н̆а асаст, апп̆ат х̆арут̆ай д̆ар архайдта й̆а к̆ахыл сл̆аууың, ӑууарста й̆а ц̆аф ўанг̆т̆а, алы ф̆алт̆ар̆ант̆а сын кодта, ам̆а афт̆ам̆ай иу заман ӑд̆арсг̆ай̆а ц̆а-

уын райдытта, фæлæ ма уæддæр йæ къух бастæй бирæ фæхаста.

Георгийæн йæ хъæбатырдзинады тыххæй, стæй хæсты быдыры йе 'фсæддонтæн дæсны разамынд кæй лæвардта, уый тыххæй лæвард æрцыди Сырх Стæлыйы дыууæ ордены, Фыдыбæстæйы хæсты дыууæ ордены æмæ бирæ майдантæ.

1944 азы Георги æрыздæхт Ирыстонмæ. Инженер-электрикæй кусын райдытта горæты электростанцæйы. Фæстæдæр та сси СЦКП-йы Цæгат Ирыстоны обкомы инструктор.

1946 азы бацыди Советон Цæдисы Наукæты Академийы автоматикæ æмæ телемеханикæйы институты аспирантурæмæ. 1950-1952 азты Мæскуыйы куыста конструкторты бюройы хайады хицауæй. Уый фæстæ иу дыууæ азы уыди наукон-иртасæг институты хайады хицау, сæйраг конструкторы хæдивæг. 1953 азы сси техникон наукæты кандидат.

1954-1960 азты Георги куыста Харьковы авиацион институты автоматикæйы кафедрæйы сæргълæууæгæй, стæй та цыппар азы Киевы автоматикæйы институты хистæр наукон кусæг æмæ хайады хицауæй. Киевы Георгийæн бантыст æртиссæдз наукон ахсджиæг фæллоыйы ныффыссын.

1964 азы Георгийы сыздæхт Ирыстонмæ. Уый Цæгат Кавказы хæххон-металлургон институты сарæзта электронон техникæйы факультет æмæ йæхæдæг ссис йæ фыццаг декан. Цæдæры фæстæ та — кафедрæйы сæргълæууæг. Йæ ахуырдаутæй чи наукæты кандидат сси, чи — доктор.

Йæхæдæг техникон наукæты докторы ном райста 1985 азы, уымæй иу афæдзы фæстæ та йын радтой профессоры бынат.

Георги ныффыста 100 наукон куыстæй фылдæр. Уымæй уæлдай ма ахуыргæнæн чингуытæ дæр. Йæ иу чиныгæй ары йе 'дзард хæстон æмбæлтты ном.

Бутаты Георги у Ирыстоны наукон-техникон интеллигенцийы каджындæр минæвæрттæй иу. Йæ удвæллой саккаг кодта нæ адæмы фарнæн. Ис æм 25 авторон æвдисæндары. Йæ хъазуат куысты тыххæй йын радтой «Цæгат Ирыстоны ССР-йы» æмæ «Уæрæсейы Федерацийы наукæ æмæ техникайы стугыхт архайæджы» ном, майдан «Хъазуатон фæллоыйы тыххæй», «Уæлдæр ахуырады иттæг хорз кусæджы» нысан, стæй бирæ Кады Гæххæттытæ.

Бутаты Михалы фырт Георги амарди 1999 азы.

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

Хъарадзауты Даухан æмæ Æлдаттаты Госæда.

Разәй: Куындыхаты афицер Тәтәрхъан, Тлаттаты-Алыккаты инженер Хадзы-Умар; батың Такъаты афицер Дзаххотт, Тугъанты Бобә, Абысалты Атце.

Зилгәйәгтә. Гусалты Мәхәмәт әмә Хадзы-Муссә.

Алдаттаты Гадзыбе (Николай), фæмард Фыццаг Дунеон хæсты.

Тугъанты Хамбийы фырт Ибрагим. 1937 азы йæ фехстой.

*Брутæгтæ. Æддæттаты Хъамболат,
йæ хо Дадина, Дудараты Фатимæт,
саби у Æддæттаты Зæидæ.*

*Фæрниаты Владимир, Парсиаты
Бахтынджери (бады) æмæ Цæлыккаты
Гадзыбæ.*

*Дудараты Гæлæуы бинонтæ: Голæ,
Деулан(?), сæ мад Годзæ, Мурат,
Гуыбатæ.*

*Еснаты Гæбыла, фæстæ галнуыр-
дыгæй лæууы Мыстулаты Бæбу, иннæ
бæрæг нæу.*

*Галиуырдыгәй Гасынты Абысал, Гәлиатай.
Иннә чи у, уый барәг нәу.*

*Арыдойнагтæ. Зæнджиаты Чермены чызг (йæ ном бæрæг
нау), бады Хуылаты Лизæ, йæ хо Гечкæ(?).*

АРВИСТОН

ФАИНÆ РАНЕВСКАЯЙЫ ЦЫРГЪЗОНД НЫХÆСТÆ

* * *

Раневская дзырдта: «Мæ мондæгтæ исин халтурæгæнджыты мукъутæ нæмынæй, фæлæ быхсын. Быхсын æнæфендтæн, быхсын сайæгойтæн, быхсын мæгуыр æмæ гæвзыччы цардæн, быхсын æмæ быхсдзынæн мæ фæстаг сулæфты онг. Быхсын суанг Завадскийæн дæр».

* * *

«Завадскийæн, — загъта Раневская, — хорзæхтæ дæттынц йе сгуыхтыты тыххæй нæ, фæлæ сæ агургæ кæй кæны, уымæ гæстæ. Æрмæстдæр «Мад-хъæбатыры» ном нæ райста».

* * *

Актертæ æнхъæлмæ кастысты, Завадский репетицимæ кæд æрбацæудзæн, уымæ. Завадский та уый хæдразмæ Социалистон Фæллоуы Хъæбатыры ном райста. Раневская режиссермæ æнхъæлмæ кæсынæй куы бафæллад, уæд йæхи нал баурæдта: «Цæй, кæм и нæ Гертруда?» (Ома Герой Труда).

* * *

Мæтъæл таксисты тыххæй Раневская загъта: «Æз æй кæй нæ ласын, фæлæ мæ уый кæй ласы, уый тыххæй йе 'нæуынон дæн».

* * *

Раневскаяйы юбилеймæ Ия Саввина ныффыста уац. Фаинæ йæм ахæм тел ныццафта: «БУЗНЫГ — АДÆМÆН ÆМБИ-СОНДЫ НЕКРОЛОГ МЫЛ НЫФФЫСТАЙ».

* * *

Раневская дзырдта: «О Хуыцау, цард иувæрсты асыффытт ласта, æз та суанг булæмæргъты зард дæр никуы фехъуыстон».

* * *

Верæ Марецкаяйæн Социалистон Фæллоуы Хъæбатыры ном куы радтой, уæд Раневская афтæ: «Цæмæй æз уыцы ном райсон, уый тыххæй хъуамæ Чапаевы ролы ахъазон».

* * *

Актерты хæдзары Раневскаяйы баурæдта Фысджыты цæдисы разамонджытæй иу:

— Æгас æрцæуай, Фаина Георгиевы чызг! Куыд ысты дæ хъуыддæгтæ?

— Иттæг хорз у, кæй мæ бафарстай, уый. Æгайтма дæ, куыд цæрын, уый базонын фæнды. Мæнæ иуварс ацæуæм æмæ дын мæ хабæрттæ иууылдæр рахæндзынæн.

— Нæ-нæ, бахатыр кæн, фæлæ мæ не 'вдæлы. Æмбырдмæ тагъд кæнын...

— Омæ дæ, куыд цæрын, уый базонын куы фæнды! Æвиппайды лидзынмæ куы фæдæ... Байхъус мæм лæмбынæг. Бирæ дæ нæ бауромдзынæн — фылдæр-фылдæр 40 минуты.

Лæг æвиппайды лыгъд радта.

— Уæдæ дæ уæд æнæ фæрсгæ ничи уагъта, куыд цæрын, уымæй?! — йæ фæстæ ма ахъæр кодта Раневская.

* * *

Иуахæмы Раневская Вано Мураделийæн афтæ:

— Вано, ды композитор нæ дæ!

Мураделийæн уыцы ныхас æваст фæхъыг:

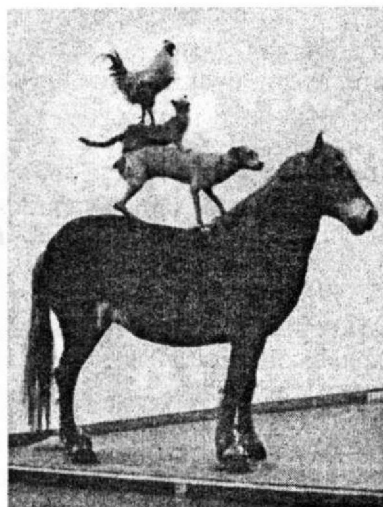
— Лу, куыднæ дæн композитор?

— Дæ мыггаг цыдæр æнахъинон у. «Ми»-йы бæсты «му», «ре»-йы бæсты «ра», «до»-йы бæсты «де», «ля»-йы бæсты «ли». Дæ мыггагæн, Вано, нотæтимæ бафидауыны хъомыс нæй.

ХЪУГ СЫМ-СЫМ ЦÆМАЕН КÆНЫ?

Цæрæгойтæ тынг къæрцхъус ысты боныхъæды раив-баивтæм, сæ митæм гæсгæ æнцон раиртæсæн у, рæхджы цавæр рæстæг уыдзæн, уый.

Уæ куыдз кæнæ уæ гæды йæхи куы адаргъ кæна æмæ афтæмæй

Уалс боныхъæд куыд у?

куы бафынæй уа, уæд æнхъæлмæ кæс хъарм рæстæгмæ, тым-былæй куы хуысса, кæнæ пецмæ йæхи куы 'лваса, уæд та æнæмæнг фæуазæлттæ кæндзæни. Куыйтæ миты ратул-батул куы сисой, уæд фæхъарм уыдзæни. Гæдытæ сæ ныхтæй къултæ куы хыртт-хыртт кæной, уæд боныхъæд раивдзæн æвзæрырдæм, зæхх куы хыбыртт-хыбыртт кæной, уæд уый та тымыгъы нысан у.

Хъуг зымæгон сым-сым æмæ футтытæ куы кæна, уæд хъуыд-даг хъызтырдæм цæуы, сæрдыгон куы кæна сым-сым æмæ фут-тытæ, уæд та къæвдайæн æнæ 'рцæугæ нæй.

Уарыны размæ бæх йæ къубал раивазы æмæ зыдæй фæула-фы уæлдаф. Зымæгон митыл ратул-батул куы сиса, уæд уый та амонæ: фæхъарм уыдзæни. Бæхрæгъау обаумæ схизыныл куы архайой, уæд æй зон: боныхъæд раивдзæни.

Хъазтæ миты бæгъдулаг кæнынц — æнхъæлмæ кæс хорз рæстæгмæ. Фæлæ хъаз йæ иу къахыл куы лæууа, уæд та хъызтмæ расайдзæни.

Мыдыбындзыты митæм гæстæ дæр базонæн и, цавæр рæстæг скæндзæн, уый. Райсомæй бындзытæ чыргъæдæй æмхуызонæй куы ратæхой, уæд уый бонæ хорзы бæрæггæнæн у. Фæлæ сæ чыргъæды куы бадой, уæд æнхъæлмæ кæсын хъæуы къæвдамæ. Чыргъæды къултыл сгруппæрттæ сты, зæгъгæ, уæд та æнтаф бон уыдзæни. Мыдыбындзытæ хъызт зымæджы агъоммæ сæхгæнынц сæ ратæхæнтæ, æрмæст ма дзы гæзæмæ хуынчытæ ныуадзынц,

хъарм зымæджы агъоммæ та сæм æппындæр нæ бавналынц. Дидинагкалгæ цъуй кæнæ къæбырттæгыл бирæ мыдыбындзытæ куы бада, уæд ирд бонтæ кæндзæни, акъаци æмæ хъæлардзытыл куы стыгуыртæ уой, уæд та хъуамæ къæвда рауара.

Къæвдайы размæ цады кæсæгтæ хæрдмæ гæппытæ кæнын сисынц.

Цæрагойтæй бирæтæ рагагъоммæ базонынц, зæхх кæй æнкъуысдзæн, уый. Зæгъæм, Ашхабады зæххæнкъуыстæй цалдæр минуты раздæр бæхты заводы хайуантæ бæхдоны дуæрттæ ратыдтой æмæ фæйнардæм лидзæг фесты. Зæхх куы банкъуыст, уæд бæхдон ныккалди. Ташкенты зæххæнкъуысты агъоммæ гæдытæ сæ хъæлæсыдзаг уасыдысты. Иу куыдз гыццыл сабийы фелвæста æмæ йæ кæртмæ рахаста. Йæ фæдыл адæм æддæмæ ныххæррæтт ластой. Уый хæдфæстæ хæдзар ныккалди. Ноджы ма иу хабар: хæдзарæн йæ фехæлыны размæ бæлæттæ цары схъомпал ысты ... тырныдтой æддæмæ раирвæзынмæ.

ДЗУЛЛАГ БÆЛАС

Уый та ма чердыгон бæлас у? — бафæрсдзысты цымыдистæ. — Ис дзуллаг ссад, фæлæ дзуллаг бæлас кæд чи фæдта?

Фæлæ ахæм бæлас æцæг ис. Зайгæ та кæны Индокитайы хъæдты, стæй Сыбыр æмæ Индийы океаны сакъадæхтыл. Йæ ном та хуыйны артокариус. Йæ дыргътæ йын фæхты ныххойынц, йе ссадæй йын хыссæ скæнынц æмæ дзы бурбын дзултæ сфыцынц. Дзуллаг бæлас дыргътæ дæтты 60 — 70 азы дæргъы. Иу рæстæмбис бæлас у 2 — 3 адæймаджы фæдарынхъом. Мадагасгары сакъадахыл иу ахæм бæлас хонынц «Хъæды мад». Йæ бæрзæнд у 20 метры.

ЦЫРАГЪ-БÆЛАС

Цæгат Америкы зайы «дæлимонты бæлас». Уыцы ном ын радтой, æхсæв æрттивгæ кæй фæкæны, уый тыххæй. Бæласы цъары ис фосфор, уымæ гæстæ талынджы йæ рухс дармæ фæкæлы. Ахæм бæлас бæлццонæн у æвæджиауы фысым, куы йæ бафæнда, уæд ма чиныджы бакæсын дæр йæ бон у.

БАЕЛАС АВИ ХЪУГ?

Латинаг Америчы бæстæтæй бирæты зайы æнахуыр бæлас, йæ ном — «сорвейра» — сывæдæг. Йæ зæнджы цъар ын кардæй куы фæлыг кæнай, уæд дзы рахъары, хъуджы æхсыры ад кæмæн ис, ахæм урс тæнгъæд. Сахаты дæргъы радты иу литры бæрц. Тæнгъæд уайтагъд абæзджын вæййы, стæй мастад райсы, уымæ гæсгæ бæлæсты «дуцынц» афæдзы афонтæй кæцыфæндыйы дæр.

ДЫРГЪТЫ ПАДДЗАХ

Алы адæмæн дæр ис сæ уарзон дыргътæ. Иутæ æхсызгонæй хæрынц ананастæ, иннæтæ — фæткъуытæ, аннæтæн та сæ ул, сæ дзæцц ысты апельсинтæ. Дæрдзæф Хурыскæсæны бæстæты адæмтæй иуæй-иутæ та уарзынц болами-бæласы дыргътæ. Сæ адмæ гæсгæ сты неси кæнæ ананасы æнгæс. Ахæм бæласæн йæ иу дыргъы уæз вæййы 35 килæйы бæрц. Афтæ адджын у æмæ диссаг. Адæймаг дзы уайсахат алгъæд вæййы. Йæ æппытæ дæр æлпаргæ не сты. Тæвд къæйыл сæ авæр, æмæ куы афыцой, уæд ысты сабæлуты хуызæн хæрзад. Болами нымад у «дыргъты паддзахыл».

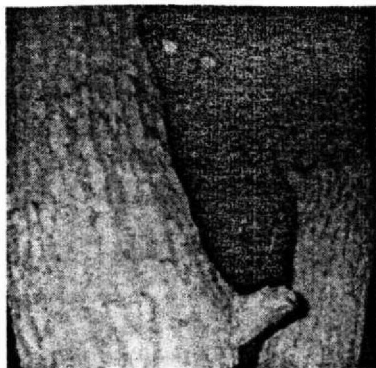
ХЪÆДЫ ЗАЙÆГ СОЙЫН ЦЫРÆГЪТÆ

Зæххы къорийы тæккæ диссагдæр зайæгойтæй иу у лангсдорфийа. Зайы тропикон хъæдты бæлæсты уидæгтыл. Йæ къæлæтгонд æнæсыф зæнгыл та æфсиртæ, сты хъæддаг сæгъы сыкъаты æнгæс.

Фæлæ бынтон диссаг та йæ зæнг у: ис дзы, судзгæ чи кæны, ахæм мыдадзæнгæс буаргъæд. Центрон æмæ Хуссар Америчы царджытæ лангсдорфийатæ æмбыра кæнынц, æмæ сын сойын цырагъты бærкад тæрынц, уæлдайдæр бæрагбæтты рæстæг.

ЙÆ ФЫСЫМ — ТУЛДЗБАЕЛАС

Америкаг горæт Галфпорты (Миссисипийы штат) иу егъау тулдзы клялуытæ цæры гæды Биг Бой (Стыр Лæппу). Æртæ азы

дæргъы зæхмæ иунæг хатт дæр нæ-
ма 'рхызт. Уæвгæ йæ хизыны сæр
хъæугæ дæр нæ кæны: тулдзы
зæнгмæ зæгæлæй хост ысты дыу-
уæ къусы. Иу — хæринагæн, иннæ
— донæн. Йæхи хъуыдыйы ауайы-
нæн та Биг Бой равзæрста сæрма-
гонд къалиу. Цæвиттон, нæл гæды-
йы цард ис ацы æнахуыр цыппæр-
къахыгæн. Куы йæ бафæнды, уæд
тезгъо кæны къалиутыл, расур-басур
сисы мæргъты. Æппæтæй тынгдæр
та уарзы алыхуызон туристтæм уæле

дæлæмæ кæсын — уыдон æппындзух дæр ам гуылвæндтæ кæ-
нынц, уыцы цымыдисæй кæрæдзи къамтæ фæисынц бæласы бын.

Цы хур, цы къæвда æрбахаста Биг Бойы ацы тулдзмæ? 1998 азы
Мексикайы донбакæлæны былгæрæттæ сыстади тыхджын зилгæ-
дымгæ æмæ гæдыйы йæ уæлныхты систа. Фыццаг æй авардта иу
чысыл дуканийы сæр, стæй йæ бахаста паркмæ. Йæ бæрзæнд 20
метры кæмæн у, уыцы тулдзы къалиутæ фервæзын кодтой гæдыйы.
Миссисипийы штаты ахæм тыхджын зилгæуадтæ арæх ваййы, æмæ
æмбаргæ Биг Бой йæхинымæры скарста: дунейыл мæ а фæрныг
бæласæй хуыздæр фысым нæ хъæуы — ай мæ ирвæзынгæнæг у.

ЦАРД ТОХ У

Уый иттæг хорз бамбæрста Хуссар Африкайы цæрæг 57-
аздыд Лукас Сибанге. Куыстæй йæ хæдзармæ здæхти тыгъд
быдырты. Æваст æм къудзитæй рахылди дыууæ метры
дæргæн питон, йæхи йыл андзæрста æмæ йыл сыздыхтытæ
— хъуамæ йæ ныххурх кодтаид. Лæг фæтарст, уæдæ цы уыда-
ид. Айтæ-уыйтæ нал акодта, фæлæ дæндагæй фæхæцъиди кал-
мы бæрзæйыл. Æмæ хæст дæр хæсты хуызæн уыди! Питон
фыррыстæй æваст фæкуыддæр æмæ йæ амæддаджи иуцасдæр
суагъта. Лукас дæр фадатæй фæпайда кодта — æддæмæ
уыциу лиуыр даласта. Йæ амондæн йæ цуры иу стыр лæдзæг
фæци, фæлæбурдта йæм æмæ дзы калмы сæрыл йæ тых, йæ
бонæй æрцыд. Амардта йæ, бастыгъта йæ, стæй йын йæ царм
сæхимæ бахаста æмæ йæ йæ хæдзары къулыл æрцауыгъта.

Афтæ йæ дæндагты руаджы лæг фервæзти мæлæтæй.

ИРОН ХАБÆРТТÆ

1. «ХУЫЦАУ СЫН ÆЙ МА НЫББАРÆД...»

Джызæйлаг Мамсыраты Гадзæгойæн йæ сыхаг хъæлдзæг лæг уыд, искæмæй ахъазын дæр уарзта. Иу бон бахъавыд ахæм рæстæгмæ, цæмæй йæ хъусой йæ сыхæгтæ Хъыргъаты Петя æмæ Гуыдиаты Зелымхан дæр æмæ хъæрæй дзуры:

— Гадзæго, о Гадзæго, нæ фехъуыстай æви цы? Дæлæ, дам, Беспæныхъæумæ иу вагон сæрымагъзтæ сластой.

Уæд ын Гадзæго афтæ:

— Хуыцау сын æй ма ныббарæд, уыдон фылдæр чи нæ фæкодта! Æнæхъæн мыггагæй уæ иуæн дæр сæрымагъз куынæ ис, уæд уын уыцы иу вагон кæйты фаг ысуыздæн?

2. ЙÆ ХЪУСТÆ ЙЫН АХСАДТА

Колхозтæ æмæ совхозтæй-иу æфтиæгтæ милуан сомы чи райста, уыдон хуыдтой миллионертæ. Бруты Ворошиловы колхоз дæр уыд ахæм. Уыцы рæстæджы дардыл айхъуыстысты нартхорыкуыстгæнæг звеноты разамонджытæ Хабæты Лцце, Санаты Хадзымырзæ, Санаты Хъазыбег, Цомартаты Созыхъхъ, Дзиуаты Бутти, Æлдаттаты Маджит æмæ иннæты нæмттæ.

Цæмæй Хъахъхъæдуры колхоз фæстæзад мауал уа, уый тыххæй республикæйы хицауад 1957 азы рахаста уынаффæ дыууæ хæдзарады баиу кæныны тыххæй. Æмæ, куыд фæзæгътынд, кæрц цæппузырыл хуыд æрцыд. Иугонд колхозы разамынд æрбынат кодта Хъахъхъæдуры. Бруты колхозæй ацарæзтой комплексон бригад, йæ сæргъы — Томайты Алихан. Цыбыр дзырдæй, брутæгтæн сæ дзæбæх цард сæ къухæй ахауд — алы гыццыл хъуыддаджы тыххæй дæр сæ цæуын хъуыди Хъахъхъæдурмæ. Иу бон, уырдыгæй цæугæйæ, æд хæдтулгæ кæмдæр афæстиат Хайаты Бибытт. Уайдзæф райсынаы тæрсгæйæ, йæхæдæг фæразæй:

— Алихан, хатыр, кæй байрæджы кодтон, уый тыххæй. Мæхи аххос нæ уыди, цæугæ раджы ракодтон, фæлæ мæнæ хъæугæронмæ куы схæццæ дæн, уæд машинæ æрлæууыд. Асгæртон, æмæ йæ мотор уым нæ. Фæстæмæ фездæхтæн. Хуыцау хорз — дæлæ Хъахъхъæдуры сæр цы хид ис, уый раз æй ссардтон, æмæ цалымæ уый æвæрдтон, уæдмæ афæстиат дæн.

3. КАРЧЫ ХАБАР

Филипп Дарчойы фырт Тарскæйы изæры скъолайы директорæй куыста. Скъолайы куысты къуылымпытæ уыд, æмæ-иу районы ахуыры хайады бахъуыд уырдаем къамис арвитын. Ацы хатт къамисы уæнгтæ уыдысты цалдæр. Ахуыргæнджытæ æхца рамбырд кодтой, нæ уазджытæн къæбæр бахæрын кæнæм, зæгъгæ. Фынг сæвæрдтой Филиппы хæдзары, фæлæ цыдæр хъуæгтæ æййæфта, æмæ фысымы бахъуыди карк æргæвдын. Уазджыты ацыды фæстæ Филипп йæ карчы аргъмæ йе 'мбæлттæй алкæмæй дæр æрдомта æхца. Джусойты Леуанмæ ахæм кæрдзынхъус диссаг фæкаст æмæ йæм дзуры:

— Ныртæккæ мæм æхца нæй, фæлæ дыл райсом скъолайы æмбæлдзысты.

Дыккаг бон Леуан сæхицæй рахаста карк. Бахъавыд, ахуыргæнджыты уаты фылдæр адæм куыд уыдаид, уыцы афонмæ æмæ Филиппæн афтæ:

— Знон мæм дæ каркæй базыры кæрон æрхауд æмæ дын уый хыгъдмæ мæнæ карк.

— Æмæ цы кæны, алцы дæр ар-аз-гæ у лæ-гæй! — загъта цъиудуц æмæ карк йæ дæлармы бæстон æрбафснайдта.

4. ФЫД-ЗЫКЪУЫР

Зæрондбæтæхъойыхъæуккаг Дойаты Хадзымуссæ, йæ мастыгæрæй хъуыстгонд чи уыд, ахæм сыхагимæ хъæдмæ ацыд. Иу ран сæмбæлди, йæ зæнгтæ кæрæдзиуыл фыдыздыхтытæ кæмæн скодтой, ахæм тæгæрбæласыл æмæ йе 'мбалмæ дзуры, тагъд ма рауай, зæгъгæ.

— Цы мæ кæныс афтæ æхсызгонæй? — афарста йæ сыхаг.

— Мæнæ ацы бæлас уыныс? Уый де 'мбал у, æмæ базонгæ ут — ды дæр ахæм фыд-зыкъуыр дæ.

5. БÆТÆХЪОЙЫХЪÆУККАДЖЫ ДЗУАПП

Кæсæбиты Митя уæд Зæронд Бæтæхъойыхъæуы колхозы сæрдарæй куыста. Сæрды райдайæны уарынтæ сарæх ысты, æмæ

рувыны куыстытæ къуылымпы кодтой. Иу ахæм бон рувджытæ фæндаджы былмæ рахызтысты. Митя сæ афтæмæй баййæфта æмæ, уарынаг кæй фæтарстысты, уый тыххæй сын бауайдзæф кодта:

— О Бæтæхъойыхъæу, æмæ ныр хæст куы райдаид, уæд та? Дойатæй йæм иу лæг хæстæгдæр балæууыд æмæ йын худæн-былæй афтæ:

— Уæд та дзы Бæтæхъойыхъæуæй Советон Цæдисы Хъæбатыртæ дыууæ уайд, Хуымæллæгæй та... иу дæр нæ.

РУБАЙТЫ Барис

ХЪÆЛДЗÆГ НЫХÆСТÆ

* * *

Лæгхор папуастæ уæхстыл физонæг кæнынц сомихаджы. Иуафон æй сæ иу цæхæры сæрмæ æгæр тагъд зылын байдыдта. Иннæтæ йæ фæрсынц:

— Цæмæн æй афтæ тынг зылыс?

— Сындæг дæр æй фæзылдатæм, æмæ нын нæ картæфтæ фæдафта.

* * *

Тæрхонылæг:

— Æвдисæн, зоныс æй, мæнгтæ куы фæдзурай, уæд дæм цы æнхъæлмæ кæсы, уый?

Æвдисæн:

— О, зонын! «Тойотæ»-йæ мын зæрдæ бавæрдтой.

* * *

Царыл дзыгуырæй бадынц хæлынбыттыртæ, сæ сæртæ бынмæ, афтæмæй. Фæлæ дзы иннæтæй уæлдай иуæн йæ сæр у уæлæмæ хъил. Иуварсæй сæм кæсынц се 'мбæлттæ æмæ сусубусу кæнынц:

— Амæн та йæ сæр хæрдмæ цæмæн у?

— Уый, мæ хуртæ, йог у, йог!

АМОНДДЖЫН ИРВÆЗТ

Хабар æрцыди Долбинойæ Белгороды 'хсæн. 88-аздызæронд ус æфсæнвæндаджы сæрты хизгæйæ фæкалд æмæ бахаудта дыууæ рельсы астæумæ. Фæзилæнæй поезд куыд æрбазынд, уый ма бæргæ ауыдта, фæлæ сыстын йæ бон нал бацц...

Поезд Новороссийск — Санкт-Петербурджы машинист уромæнтыл бæргæ æрхæцыди, фæлæ ма поезд уæддæр иудæвгар фæцыди. Вагæттæ усы сæрты афардæг ысты, нæ йыл андзæвдысты, афтæмæй. Зæронд ус кæд цыфæнды тынг фæтарст, уæддæр æнæ искæй æххуысæй сыстад æмæ йæ фæндагыл араст.

* * *

1755 азы Уæрæсейы императрицæ Елизаветæмæ æрбакодтой Введенскæйы хъæуккаг зæхкусæг Яков Кирилловы. Цыдис ыл 60 азы, царди дыккаг усимæ. Фыццаг усæй йын райгуырди 57 сывæллоны — 4 хатты цыппæргай фаззæттæ, 7 хатты — æртыгæйттæ, 10 хатты — дыгæйттæ. Йæ дыккаг ус æнхъæлцау уыди 7 хатты æмæ йын райгуырди 15 сывæллоны: 1 хатт — æртæ, 6 хатты та — дыгæйттæ. Йæ дыууæ усæй йын æдæппæт уыди 72 сабийы.

* * *

1782 азы Никольскы моладзандонæй Мæскуымæ æрбацыди гæххæтт. Фыст дзы уыди: Шуйскы зылды зæхкусæг Федор Васильев хъуыдаг бакодта дыууæ хатты æмæ йын рантысти 87 сабийы. Йæ фыццаг ус ын 4 хатты ныййардта цыппæргæйттæ, 7 хатты — æртыгæйттæ, 16 хатты — дыгæйттæ. Дыккаг ус ын 2 хатты ныййардта æртыгæйттæ, 6 хатты та — дыгæйттæ.

ХУЫБЕЦТЫ РАИСÆ

2002 азы 2 январы амарди зындгонд драматург Хуыбецты Раисæ.

Хуыбецты Раисæ райгуырди 1922 азы 25 декабры Алагире. Ахуыр кодта Дзæуджыхъæуы æфсæнвæндаджы транспорты техникумы æмæ Цæгат Ирыстоны педагогон институты.

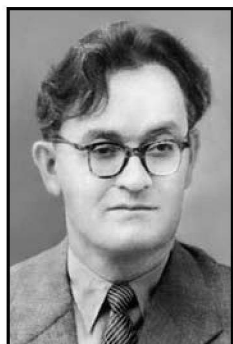
1949 азы каст фæци М. Горькийы номыл литературон институт.

Хуыбецты Раисæйы фыццаг комеди «Нæ хæларттæ» Цæгат Ирыстоны драмон театр равдыста 1948 азы. Уæдæй фæстæмæ драматург æмгуыст кæнын райдыдта театримæ, æмæ сценæйыл æвдыст æрцыдысты йæ пьесæтæм гæстæ æвæрд спектакльтæ «Замирæт», «Софйæй зарæг» (æмавтор), «Сау чызг», «Мады намыс», «Амонд», «Æнувыд зæрдæ», «Хетæг»... Комеди Софйæй зарæджы» бындурыл арæст æрцыд фыццаг ирон опереттæ «Уалдзыгон зарæг».

Хуыбецты Раисæйы комедитæ æмæ драмæтæ раивтой Советон Цæдисы бирæ адæмты æвзæгтæм, равдыстой сæ Ирыстоны уырыссаг драмон театры æмæ бæстæйы дæсгай театры сценæтыл.

Драматург бирæ азты дæргъы куыста ЦИАССР-йы Аивæдты хъуыддæгты управленийы, Хетæгкаты Къостайы номыл ирон литературæйы музейы директорæй æмæ Цæгат Ирыстоны музыкалон театры литературон хайады сæргълаууæгæй.

Раисæйæн культурæйы æмæ аивады архайджыты, чиныгкæсджыты æмæ театрдауыты, чи йæ зыдта, æппæт уыцы адæмы æхсæн уыди стыр кад.

ХЪАЙТЫХЪТЫ ГЕОР

Ирон литературæйыл æрцыд уæззау зиан — 2002 азы 6 январы амард Цæгат Ирыстонны адæмон поэт, Хетагкаты Къостайы номыл паддзахадон премийы лауреат Хъайтыхъты Геор.

Геор райгуырды 1911 азы 11 ноябры Цæгат Ирыстонны хохаг хъæу Ходы, 1929 азы каст фæци Ирон педагогон техникум, 1932 азы — Хæххон педагогон институт, 1936 азы та — Мæскуыйы историйы, философийы æмæ литературæйы институты аспирантура.

1941 азы августæй фæстæмæ Хъайтыхъты Геор уыди Фыдыбæстæйы Стыр хæсты. 1943 азы сентябры йæ сæры уæззау цæфы фæстæ йæ æфсадæй рарвыстой.

Хæсты размæ æмæ хæсты фæстæ Геор Мæскуыйы æмæ нæ республикæйы уæлдæр ахуыргæнæндæтты куыста философийы ахуыргæнæгæй. 1963-1970 азты уыд республикæйы Фысджыты цæдисы сæрдар.

Хъайтыхъты Георы æмдзæвгæтæ мыхуыры фæзындысты 1927 азы, æмæ æвдай азмæ сфæлдыста 40 поэтикон чиныгæй фылдæр.

Хъайтыхъты Геор ирон æвзагмæ раивта Пушкины, Лермонтовы, Некрасовы, Шевченкоы, Маяковскийы, Есенины, Тихоновы æмæ æндæрты уацмыстæ. Поэты æмдзæвгæтæ тæлмацгонд сты уырыссаг, украинаг, белоруссаг, гуырдзиаг, кæстон, балхъайраг, цæцæйнаг, махъхъæлон, немьцаг, болгараг, венгрияг æмæ æндæр æвзагтæм.

Геор скъолаты, уæлдæр ахуыргæнæндæтты, кусæндæтты, æфсæддон клубты, сыхаг республикæты æмæ мæскуыйаг поэтты æхсан рагæй дæр уыди каджын уазæг. Бæстæйы æфсымæрон литературæтæ кæрæдзимæ æввахс кæныны хъуыдагæн поэт фæци стыр ахъаз. Æгас Кавказы фысджытæй æмæ чиныгкæсджытæй Хъайтыхъты Георы ахадгæ ныхас рох нæу.

Геор кæддæриддæр уыди хæларзæрдæ æмæ цыргъзонд адæймаг, æмæ адæмы зæрдæты дæр ахæмæй баззайдзæн.

Цъары дыккаг фарсыл:

Коцойты Арсен.

Цъары æртыккаг фарсыл:

Гæбæраты (Келер) Григорийы чызг Азæ.

Цъары цыппæрæм фарсыл:

*Тугъантæ. Инæлар-лейтенант Арсламбег (бады),
йæ фырт Хамби, инæлар-лейтенент.*

Равдысты къамтæ сты Хетагкаты Къостайы номыл
литературон музейы æрмæг

Технический редактор

Виктория БОРАЕВА

Корректор

Заира КАРАЦЕВА

Компьютерный набор

Соня ДЕГОЕВА

Компьютерная верстка

Ирида КОДЗАТИ

Дизайн

Залина ГУРИЕВА

*Журнал зарегистрирован в региональном Управлении ГК РФ по печати в РСО-А.
Регистрационный номер Ш-0132*

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дугæй» ист кæй у, уый.

Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,
Союз писателей РСО-Алания

Пóдписано к печати 18.01.02.. Формат издания 60х84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура
шрифта Muzl. Печать офсетная. Усл. п. л.9,3. Учетно-изд. л. 7,64. Тираж 1000 экз.
Заказ № 1500.

Адрес редакции: 362040, г. Владикавказ, пр. Мира, 25.

Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24.

Журнал отпечатан на Республиканском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г.Владикавказ, ул. Тельмана, 16.

